

Sándor Iván

A tetthely megközelítése

Egy nyomozás krónikája*

Bogdán Lászlónak

Talán azért álmodtam, hogy a kivágott újságlapoktól, régi levelektől, egymásra montírozott fotóktól duzzadó dossziék számára nem találtam már tárolóhelyet, és egyetlen lehetőségként az Óbudai Téglagyár völgykatlanja maradt, ám a kiszemelt teret a Praktiker Áruház és a többi üzletközpont foglalta el, mert azon az estén túl sok sört ittam a Vadász utcai John Pub Clubban.

Két fényképet hoz a posta. Levél nincs a fényképek mellett. A borítékon nincs rajta a feladó neve.

Egyik valóságos régi dossziémban találok néhány sort arról, hogy amikor 1976-ban Wallesz Lucánál járok, van ott egy fiatal lány. „Azt reméli, megtudhat tőlem valamit arról, hogy mi történt a családjával 1944-ben. Luca szerint az anyját és a nagyanyját együtt vitték ugyanazon napon a Téglagyárba, amikor az ő anyját, akinek állítólag én szoltam, hogy álljon a hatvan éven felüliek és a tizenhat éven aluliak sorába, ahol én is voltam. Luca szerint velük volt a lány anyjának a barátnője is, később az elpusztult barátnő vőlegényéhez ment feleségül a lány anyja, de az ötvenes évek végén elbúcsúztak egymástól... Elfelejtettem a lány nevét, Luca különben is titoktartást kért tőlem...”

Megfeledeztem erről a feljegyzésemről. A dosszié a többi felhalmozott dossziém mögé csúszott, össze is gyűrődött. Nem jutott eszembe, amikor a tanárnő a nyomomba szegődött, akkor sem, amikor elmondta, hogy együtt jöttünk el Lucától.

Talán volt – most így mondanám – az énem rejtekében hajlam rá, hogy meneküljek attól, amit Luca elmondott, holott nem tartozom azok közé, akik hozzá kívánnak járulni az emlékek eltörléséhez.

Mindig szégyent éreztem, amikor bárki értésemre adta, hogy szeretne már bizonyos eseményeket elfelejteni, én pedig a megértésemről biztosítottam.

Szégyent éreztem akkor is, amikor bárki értésemre adta, hogy bizonyos események emlékeitől nem tud szabadulni, és én a megértésemről biztosítottam.

A tanárnő halkán beszél. Nem félénk, nem is óvatos. Állító mondatai mintha kérdő mondatok volnának. Reménykedést érzek a hangjában, habár mintha védekezőfalakat is építenének a szavai. Nem kívánja közel engedni magához azt, akivel beszél, de kész rá, hogy az érdeklődő kérdésekre válaszokkal szolgáljon.

---

* Fejezet egy regényből

Mikor éreztem ilyennek a hangját? Azon a régi találkozáson? Akkor, amikor együtt szálltunk le az 1-es villamosról?

A felidézett hang segítségével talán megpróbálhatok eljutni annak a történetnek a kezdetéhez, amelyről faggatni szeretett volna?

Felteszem a lemezjátszóra Schubert C-dúr vonósötösét.

Amióta Karl Lutz naplójából tudom, hogy a hangzásában a végtelenséget érezte, mindig meghallgatom, ha munka közben hajtúkanyarhoz érkezem.

Telefonálok a Kossuth Zsuzsa Gimnáziumba. Megkérdezem, hogy mi a vezetőneve a Györgyi keresztnevű tanárnőjüknek. Az igazgatóhoz kapcsolnak. Tisztázzuk kérésem indítékát. Feljegyzem az Abonyi utcai lakáscímet, a telefonkönyvben megkeresem a számot, tárcsázok.

Ő veszi fel a kagylót?

Talán egy férfihangot hallok?

Legalább tisztázódik, hogy van férje, netán élettársa, kénytelen vagyok beismerni, hogy kíváncsi vagyok rá.

Ő is akart már hívni, mondja a telefonba, meg akarta kérdezni, hogy megkaptam-e a két fényképet, gondoltam, hogy maga küldte, mondanám, de nem hagyja, hogy válaszoljak, tudja, vág a szavamba, van, amikor már eszembe sem jut, de amikor magára ismertem az iskola előtt, hogy ismert rám több mint húsz év után, kérdezem, az nem olyan sok idő, mondja, tényleg azt gondolja, hogy az nem olyan sok idő, mondom, tényleg, mondja, amikor ott állt az emlékoszlopnál, újrakezdődött minden, mi az, hogy minden, kérdezem, hát az, hogy tudnom kellene mégis valamit, azért küldtem el a két fényképet, hátha, mi az, hogy hátha, kérdezem, és miért nem írt legalább feladót a borítékra, erre nem válaszol, én is hallgatom, hallgatom az ő hallgatását, mintha egyikünk sem akarná megfogalmazni azt, amiről tulajdonképpen beszélénk, talán éppen ezért világos a számomra, hogy mire gondolhat, úgy érzem, az ő számára is, hogy én mire gondolok, a fotókkal kapcsolatban volnának kérdéseim, mondom végre, jó, rendben, mondja, nem említi, hogy a gyereket kell különóra kísérenie, nem említi, hogy családi vendégeket várnak, azt mondja, pillanat, meg kell néznie az órarendjét.

Megegyezünk az időpontban.

De hol?

Mondom.

Negyedórával a megbeszélt időpont előtt érkezem a Hotel Andrássyba.

Gyalog sétáltam át a Ligeten. Körülbelül azon az útvonalon, amit Verával tettem meg.

Nincs december. Nincs Aréna út. Késő őszi van. Dózsa György út van.

Képzletben kört rajzolok krétával a Munkácsy Mihály utca és a Délibáb utca sarkán a járdára. Itt feküdt Soproni a véres viharkabátomban. Miután visszamehettünk a vöröskeresztes otthonba, kilopódtunk a felügyelővel, aki tudtomra adta, hogy most már a bokáimig érő halinakabátot viselhetem, megmutatta, hol érte Sopronit a két golyó. Vajon kiszedték-e belőle?

A hajdani vöröskeresztes otthon ötcsillagos Andrássy Hotel. A homlokzaton csak az átalakításhoz elengedhetetlen kisebb változtatásokat látok. A bejárat is

a régi helyén. Valamikor nem üvegajtó nyílt a hallba. Jobbra a recepció, balra átjárás az étterembe és a kávézóba.

Györgyi nem sejteti, miért ide ajánlottam a találkozót. Nem fogom rögtön elmondani, figyelni akarom a tekintetét, amikor felfedem előtte a Hotel múltját.

A recepciónál fiatalember köszönt. Kénytelen vagyok a tudtára adni, hogy miért szeretnék körülnézni az emeleten.

Melyik újságtól?

Nem vár választ, bemutatkozik, kérdés nélkül is mondja, hogy mi a munkaköre, mióta dolgozik a Hotelben, megkér, hogy a riportban, így mondja, említsem meg a nevét, az a szakmai karrierjének, így mondja, jót tenne.

A folyosókon a vörös szőnyeget rézrudak szorítják le. A tapéta vajszínű. A falon impresszionisták reprodukciói. Felmegyek a második emeletre. A fiatalember előzékenyen kísér. Az ajtók a régi helyükön. Megállok a lépcsőtől balra a második ajtó előtt. A fiatalember kérésemre lesiet, hozza a szobakulcsot. Szerencsére nem foglalt, mondja, közepes a forgalom, karácsonyra remélhetőleg csúcson leszünk.

Kórisfa bútorok. A franciaágyon azúrkék selyemhuzat. A függöny vajszínű, a huzat színéhez hasonló arabeszkmintázattal.

A falon Klee-reprodukció. A *Játszótér* című, mondom, az egyik legérdekesebb arabeszkrajzolata. A fiatalember tekintete megváltozik. Azt hiszem, a húszas évek végéről való, mondja. Fotózok, uram, rajzolk is, bizonyára nem vagyok elég tehetséges, nem vettem fel a főiskolára, jövőre újra megpróbálom.

Valamikor már jártam itt, mondom. Nem vagyok riporter, nem írok cikket, nem tudom sehova beleírni a nevét, sajnálom. Semmi baj, uram, örülök, hogy valamikor már járt itt. Klee ugye ön szerint is rendkívüli, engem olyan összefüggések vezet el néha, ahonnan mintha ráismerhetnék valamire, ami túl van a képen.

Elmondom, hogy van egy régi dokumentumom, van rajta egy aláírás, a betűk vezetése hasonló a reprodukción látható arabeszkvonalakhoz.

Valamelyik munkalapja van talán az ön birtokában?

Elmondom, hogy a dokumentum egy hamisított igazolvány, ebben a szobában készült a háború alatt, itt vették ki hozzá az egyik parketta alól a pecsétet, itt írta alá valaki azt a nevet, ami nem az ő neve volt... és a betűi mint az arabeszek...

A szemközti házak, az előkertek a régiak. Az úttest üres. Keresem a helyet, ahol már az indulásra kész menetben állok.

1944. december 18-án az üres szobákba a Nemzetközi Vöröskereszt beköltözteti a zsidó fiúárva házak lakóit. Megegyezik a XIII/1 Kisegítő Honvéd karhatalmi zászlóalj parancsnokával, hogy szükség esetén védelmet nyújt a számukra.

Egyedül maradtam a szobában. Kísérőm magamra kívánt hagyni. Lemegyek a kávézóba. Jegyzeteket készíték. Cabinet Brandyt rendelek.

Húsz perce várok. Jön a felszolgálónő, megkérdezi a nevemet. Telefonom van a recepciónál.

Örület, mondja Györgyi, szörnyen sajnálom, egy órája értesítettek, hogy az osztály tanulmányi kirándulásán kell az egyik megbetegedett kollégánót helyettesítenem, este indul a vonat Németországba, azt se tudom, hol áll a fejem, cso-

magolok, tudták, hogy érvényes az útlevelem, hát nem örület, ha megérkezem, azonnal jelentkezem.

Kávét kérek. Megkérdezem a felszolgálónőt, hozna-e nekem néhány ív írópapírt. Meglepi a kérés, készséges, hosszú idő után érkezik vissza, szabadkozik, fel kellett mennie az irodára a papírért.

Felettem a második emeleten az egykori szoba, az ablakon túl láthatom a kapu előtt az utcaszakaszt, ahol hajdan Verával, Edóval és Judival felsorakoztunk.

Leírom, hogy a két fotó közül, amit Györgyi küldött, az egyikben két tizenhat év körüli lány áll egy kétemeletes előkertes villaépület kapujában. Átölelik egymás derekát. Az egyik világos hajú, vékony, hosszas arcú, szeplős, mosolygós, a másik haja sötét, a válláig ér, ovális arc, komoly tekintet. Nem ismerősek. A ház ismerős. Nem tudom, honnan ismerős, de mintha jártam volna ebben a házban. Nagy erkélyek, nagy sarokablakok, a kertkapu kovácsoltvas, a házkapu valószínűleg barna tölgyfa, jól látható a képen a csillogó rézkilincs. Az előkertben kutyaház, éber tekintetű hatalmas vizslával.

A kutya a támpont.

Ezerkilencszáznegyvennégy nyarán ebbe a házba jártam néhány hétig tangóharmonikázni. Öt percre az Amerikai út 78-tól, a második épület, túl az Erzsébet királyné úton. Itt tanultam meg a Tangóbolero-t, amit Verának is eljátszottam, miközben ő a zongorára könyökölve az állát a tenyerébe támasztotta.

A fotó üzenete Györgyi újabb kísérlete, hogy kipróbálja valamit az elszáradó időből. Igyekezete számomra nyit utat a bennem szunnyadó elfeledettséghez, mert a ház azonosítása áthelyezi a két lányt a kertkapu elöl a sarki villamosmegállóhoz, közeledik a 67-es a Róna utca felől, én az Amerikai útról jövök, a két lány a szemközti irányból, a 67-es már elindult az Uzsoki utcai megállóból, helyezkedünk, én mindig a hátsó peronnál, ők az első peronnál szállnak fel, utazunk a Szent Domonkos utcáig, együtt szállunk le a templomnál, mögöttük haladok, bámulom őket, tizenhárom éves vagyok, ők tizenhat körül lehetnek, belépek a fiúgimnázium épületének a kapuján, ők továbbmennek a leánygimnázium Abonyi utcai bejáratához.

Van, amikor én is találok ülőhelyet a villamoson, van, amikor ők is. Beszélgetnek. Egy idő után köszönünk egymásnak. Úgy beszélgetnek, hogy többnyire a szóke, szeplős, karcsú beszél, a barna hosszú hajú komoly tekintettel bólogat. Mintha közben másra gondolna, mint amiről így beszélgetnek, csak akkor rezzen fel, amikor a szeplős elneveti magát. Kihívó a nevetése, a másik lány körülnéz, ki hallotta meg, elkapom a tekintetemet, ne lássa, hogy nézem őket.

Az iskolafolyosó ablakából felismerem őket, amikor a lányok tornaóráján az udvaron kézilabda-mérkőzés van. Egy csapatban játszanak. A szeplős a fürgébb, erős a lövése, a komoly arcú összehúzott szemekkel keresi a játékosársat, pontosan passzolja a labdát. Az osztálytársaim közül elég sokan állnak a az ablaknál, amikor az ellenfél játékos a hasa alatt találja el a szeplős szökét, az egyik fiú kajánul azt mondja, hát ez olyan lehetett neki, mintha megbaszták volna. Te hülye, mondja egy másik osztálytársam, az egészen más érzés, ez ugyanúgy fáj nekik, mintha véletlenül téged is ott talált volna el egy labda.

Le kell feküdnie a földre. A barátnője odaszalad, föléje hajol, masszírozza, tornáztatja.

Másnap lihegve érkezik a fiú, akit rendreutasítottak, kifigyelt egy lyukat a tornaterem mellett, a zuhanyozó falán, két ugróládát egymásra rakott, és felállt rájuk, be tudott lesni, éppen a szőke, szeplős és a barna hosszú hajú volt bent meztelenül, egymás hátát mosták, amikor megfordultak, a seggük is összeért, menj a francba, mondja a másik osztálytársam, aki előző nap rendre utasította, a te segged is odaér az enyémhez, ha többen zuhanyozunk.

Kérek még egy konyakot. Ha Györgyi útnak indított, számolnia kell a következőkkel, habár minden elbizonytalanított, a két lánytest is a zuhany alatt, a szűk helyiségben, egymáshoz szorul a testük, Ági, a szeplős szereti a forró víz után rögtön a hideget, Klári kinyitja az ajtót, az előtér üres, behúzza a padról az odakészített törülközőjét, dörgöli magát, Klári bőre a forró-hideg zuhany váltakoztatásától kipirul, váratlanul a fiújáról kezd suttogni, a frottírral dörzsölik mindketten magukat, Ági Klári által fel nem fogható kényszerből vezetve széttárja a két karját, sokszor zuhanyoztak már együtt, a mellüket is összehasonlították, Klári mégis úgy érzi, hogy a másik test megváltozott, nem érti, hogy Ági mit néz olyan hosszan az ő mellén, mind a ketten zavart érznek, szeretnének nem nézni egymás szemébe, de hajtja őket a maguk sem tudják minek az érzése, Ági kimondja a néhány szót, duzzad közben a melle, megtörtént, súgja, tegnap este, mi, kérdezi Klári, holott nincs kétsége, hogy mi történt meg, hát az, súgja Ági, Miklóssal, hol? náluk, sose mondták ki olyan szavakkal, amilyenekkel néhány osztálytársnőjük kihívóan szeretett róla beszélni, mindig csak így: az, Ági nyújtózik, remeg a melle, Klári megsimogatja a haját, megcsókolja a vállát, nevetnek.

A zuglói sárga csillagos házakból mindenkit a Kisok-pályán gyűjtöttek össze. Talán az anyja is, Ági is, a nagyanyja is ugyanabban a menetben jutott el a Téglagyárba, amelyikben mi, túl voltak a tizenhatodik évükön, a nagyanyja még közel sem volt a hatvanhoz, melyik transzportban indíthatták el őket Hegyeshalom felé? Luca még azt is elmondta, hogy Klári látta, amikor Ágit és az anyját a gázkamrába indított csoportba sorolták, utánuk rohant, egy német katonára visszarugdosta, láttam a fotókat a csontsovány, meztelen emberekről, miközben felsorakoznak, és elindulnak a fehérre meszelt, téglalap alakú épületek felé, fegyveresek és kutyák között, lehet, hogy ezért nyomtam el magamban azt, amit Luca erről is elmondott, miért meséli nekem, miért, de most meg kell próbálnom Klári tekintetével látni a kopaszra nyírt fejeiket, a tarkókat, majd arra emlékszik, az anyja tarkójára, Ági tarkójára, a krematórium két kéményének látványa, mintha ott fényt kapott volna a filmtekercs, eltűnik, de a tarkók, a fegyveresek, a kutyák emléke megmarad, az évek múltával ugyan egyre rosszabb minőségű a kép, de néha minden élesen látható, többnyire álomban, az álomból felriadva, a karácsonyfa is az Appelplatzon, két szökevényt rugdosnak a katonák, a karácsonyfa mellé állították fel az akasztófát, mindenkit kiterelnek a barakkokból, akasztás közben gyűjtik meg a gyertyákat a fenyőfán, már olyan koszos, bűdös volt Ági teste, mint az övé, anyja testének szagát nem akarta érezni, kilökik a sámlit az akasztófa alatt a lábak alól.

Kimegyek a mellékhelyiségbe.

Visszajövök, újabb papírt kérek a felszolgálónőtől. Elsiet, bizonyára megint az irodába, most gyorsabban hozza az íveket, majd dupla borraivalót kap.

A két kép hátán, amit Györgyi küldött, felirat. Az elsőn „Klári és Ági 1943-ban”. A másikon „Anya és Apa 1945-ben, még nem házasok”.

A második kép helyszínét nem nehéz azonosítani, a városligeti tó terasza. A háttérben a Múcsarnok lépcsősora, aki a fotót készítette, a tónak háttal állt. Jól kivehető a kockás aszalterítő, a két söröspohár. Klári haja egészen rövid. Nemrég még kopasz volt, gondolom, amikor először látom a képet. Az arca szögletes, nem ovális, mint amilyen a másik képen. Az álla formája is megváltozott, előrecsúszott, kihegyesedett. Hátradől a kerti széken, mintha távol akarná tartani magát a szemközt ülő férfitől.

A férfi magas, széles vállú. Rövidujjas ing, láthatók a feszes karizmai. Nagyon dús a haja. Sötét, hátrafésüli, elöl egy hullám. Nem néznek a fényképezőgép lenscéjébe. Nem néznek egymásra. Kit kérhettek meg, hogy fényképezze le őket? Ha megkértek valakit, miért nem néznek a lenscébe vagy egymásra?

A majd' negyedszázada egy, a legelső polcaim egyikén meghúzódó dosszié mélyén lappangó jegyzetem szerint Luca azt mondta, hogy Miklós nagyon helyes fiatalember volt, egyszer Klári elhozta hozzá, de ez már a házasságuk után történt, talán ötvenhatban vagy ötvenhétben.

Tehát úgy tíz évvel azután, hogy a fotó elkészült.

„Miklós magas, kisportolt, fekete, a Columbus utca és Erzsébet királyné út sarkán lakott”, jegyeztem fel. Azt nem jegyeztem fel majd' negyedszázada, hogy talán láthattam Miklóst, amikor a 67-es villamoson együtt utaztam a lányokkal a gimnáziumig. Akkor már Ági udvarlója volt. Ismernie kellett Klárit is. Tudhatta, hogy húséges barátnők. Gondolhatta, Ági azt is elmondta neki, hogy szeretkeztek, habár akkor mind a ketten megesküdték arra, hogy az titok marad. Gondolhatta, hogy Ági a Bustyaházáról, a munkaszolgálatból írt levelezőlapjait is megmutatta Klárinak, mert a válaszlapon mindig ott volt, hogy „Klári sokszor üdvözl”.

Honnan tudhatta, hogy együtt vitték el őket ezerkilencszáznegyvennégy november 15-én, előbb a Kisok-pályára, aztán az Óbudai Téglagyárba? Akkor ő Kassa tájékán menetelt a Németországba indított munkaszolgálatos századdal.

Napi negyven kilométer.

A haldoklók az út menti árkokban.

Luca néhány dolgot elmesélt Miklósról. Nem akkor, amikor Györgyi ott volt nála. Talán később. Valakivel beszélgetnie kellett olyan dolgokról, amelyek hirtelen előbukkantak az emlékeiben.

Klári évekkal azután, hogy a tóterazon elkészült kettőjükéről a fénykép, megkérdezi Lucától, mit gondol, hozzámehet-e feleségül Miklóshoz. Luca csak annyit mond, olvastam a régi elfeledett, a Györgyivel való találkozásra készülve előkapart jegyzeteimben, hogy: igen. Közel negyedszázaddal a feljegyzés után ennek nemigen van jelentősége, írtam néhány napja piros filctollal a régi jegyzet mellé.

Valószínűleg tévedtem.

Abból, amit a mozaikkockákból próbálok összerakni, feltételezhető, hogy a fotón látható nő és férfi nemcsak éppen abban a pillanatban néznek szótlantul

ugyanarra a meghatározhatatlan pontra, ahol ugyanazt látják és feltételezhetően azon okból hallgatnak, mert arra találtak rá, amit fél évszázaddal később a tekintetüket tanulmányozva a közölhetetlenségbe való belenyugvásnak neveznék. Az nem olvasható le a tekintetekből, hogy a férfi majd évekig kísérletezik az elmondhatatlan látvány elrablásával, továbbá, hogy a nő ezt tudja, akkor is tudja, amikor már házastársakként ölelik egymást, és éjszakánként sem tud szabadulni attól a gondolattól, hogy a férfi, aki immár a férje, vajon ugyanilyen hevesen szeretkezett-e valamikor Ágival, mindig megjelenik előtte a kopasz tarkók között Ágié is, az anyjáié is, a férfi megérez ebből valamit, ismeri, hogy milyen a halálba indulótól némán búcsút venni, öleli tovább a feleségét, miközben maga előtt lát egy merev szemgolyót, azt is tudja, milyen egy halott merev testének fáradságos kiegyenesítése, ami után a Kassa környéki tanyán, ahol, miközben a front átment, ásót próbál szerezni, hogy sírt ásson a vérhasban meghalt barátjának, de nem talál ásót, csak egy feszítővasat, amivel egy napig kapar gödröt, aztán a kezével hord a holttestre néhány marék földet.

Klári az első találkozás után, amit a fotó megőriz, évekig nem akar Miklóssal találkozni, a férfi se vele. Később kérdezi meg Klári Lucától, hozzámehet-e Miklóshoz.

Nem meri megkérdezni a férjétől, miközben egymásba kulcsolt ujjakkal fekszenek, hogy ugyanígy feküdt-e Ágival, a férfi szótlanúságából úgy érzi, ugyanígy, vajon Ági is ilyen gyorsan újra kívánt szeretkezni, ahogy ő, és a férfi máris ugyanígy Ágival, ahogy vele. Soha nem beszélnek erről. Klári száján kicsúszna a kérdés, visszafojtja, Miklós érzi, mire gondol, hálás érte, hogy nem beszél róla, ez után az éjszaka után kilenc hónappal születik meg Györgyi, amikor Klárit és Györgyit kitolják a szülőszobából, és Miklós följük hajol, arra gondolnak, hogy elégtételt vettek mindenért azzal, hogy életet adtak a lányuknak, az, ahogy a kórházi folyosón erre gondolnak, azt is jelenti, hogy habár mindketten tudják, hogy nem normális, később beszélnek így róla, hogy nem normális állapot az, amit nem tudnak magukban leküzdeni, mégis jobb, ha nem kínozzák tovább egymást.

Klári bizonyára nem állíthatta volna, hogy arról, ami a táborban történt, azért sem képes beszélni Györgyinek, mert akkor el kell mondania azt is, hogy miért nem tudtak együtt maradni az apjával, vagyis hogy arról, miért nem tudtak együtt maradni, azért sem képes beszélni, mert akkor el kell mondania, hogy mi történt a táborban.

Álmokról sem kívánt beszélni.

Megköszönöm a felszolgálónő segítségét. Háromszáz forint borralalót adok.

Olyan ez a történet, jegyzem még fel, mint a jó irodalom, tele van kétellyel, elbizonytalanítottsággal. Leéltem esztendőim nagy részét, látom, hogy miért tettem fel az életemet az írásra, próbálok szembeállni a mulandósággal. Sokak tekintetével kell látnom, hogy a magamé éber maradjon.

A recepciónál elem jön a fiatalember. Két fényképet ad át. Az egyiket a második emeleti szobáról készítette, a másikat az ablakból, látta, hogy melyik utcarészt figyelem, mondja.

Ilyen gyorsan?

Említettem, uram, hogy fotózom. Van itt egy alkalmas helyiség és berendezés.

Megköszönöm. Nem említem meg, hogy a képeken minden napfényes, ellenében az emlékeimmel.

Állok egy ideig a bejáratnál.

Hová utazhatott Györgyi olyan váratlanul?

Elolvasom a kapu mellett kifüggesztett étlapon az árakat.

A falon márványtábla: „E helyütt korábban működő, a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt álló, a nyilasok által 1944. december 24-én megtámadott zsidó fiúárvaház megmentői, Gidófalvy Lajos őrnagy, 1901–1945 és a XIII/1 Honvéd Karhatalmi zászlóalj katonái emlékére.”

Verával akkor már nem voltunk itt.

Három vagy négy nappal azután, hogy sorakoztattak bennünket, új csoportot fogadott be az épületbe a Vöröskereszt. Értük is jöttek a nyilasok meg a csendőrök karácsony este.

Még egyszer elolvasom a tábla szövegét.

Elindulok azon az útvonalon, amelyen a menetünket elindították. A Délibáb utcáig, balra, a Bajza utca, a Fasorban jobbra tovább. Lövölde tér.

Bogdán László

Sándor Iván épülő regénye

Az elején kellene kezdeni, de ki tudja immár, hol is van az eleje. Benne vagyunk. De mindig van valami – egy álom, egy kép, egy kérdőjel, egy megfogalmazhatatlan rejtély, amely borzongatóan éppen arra emlékeztet és vezet rá lassan, amelyre nem akarunk emlékezni, amelyet nem akarunk felidézni, tehát leírni, megjeleníteni, ábrázolni sem! Most Sándor Ivánnál a lovasok után – A futár konkrét lovasa, a ködlovás, a szintén sokat lovagoló Orczy, azután a felejthetetlen Rocinante egy megejtő könyvborítóról, ahogyan Daumier megálmodta, hátán a búsképű lovaggal, aki már évszázadok óta lovagol ugyanazon a lepusztuló tájon, amely hogyan, hogyan nem, egyre lepusztultabb lesz? – most feltűnik egy biciklista (!) „November tizennyolcadikán a szitáló esőben elsodor egy kerékpáros a Bem rakparton. A múlt idejű eseményt felváltja a jelen idejű leírás, ezért pontosítsunk: november tizennyolcadikán a szitáló esőben elsodort egy kerékpáros a Bem rakparton.”¹ Az ütközés és a kölcsönös elnézést kérés pillanatai után a fiatal biciklista visszaszáll kerékpárjára és továbbmegy. „Szorította a kerékpár kormányát, láttam, hogy a keze még így is remeg. De, felidézve ezeket a pillanatokot, bizonyos vagyok benne, hogy miközben ezt láttam, láttam egy másik kezét is, és ez egy másféle kerékpárkormányt tartott (...) nem remegett, lazán fogta a bikaszarvként lefelé hajló kormányt.”²

Hogy is van ez?! Az ütközés után elhajtó kerékpáros egy másik (kiderül, ötvennyolc esztendő előtti) kerékpárost idéz fel, aki egy menetet követ, köröz a menet körül, beszélget a menet óreivel, mintha kérdezné is őket, tanácsokat is osztogatna nekik. A menetben van tizennyolc esztendősen maga az író is.

Vigyázzunk: elbeszélő és elbeszélő én – egy! azonosak?! Amennyiben ez persze egyáltalán lehetséges lehet? Az író azonnal, ott a szemerkélő esőben jegyzetelni kezd. „A megörökítésre irányuló vágyamnál azonban súlyosabb volt a magárahagyatottságom és a tanácstalanságom. A magányom azon az úton, amelyen elindultam, a tanácstalanságom a kérdéstől, hogy miért is jöttem ide a zuhogó esőben.”³

Sok minden nem derül ki az eddig megjelenő részletekből⁴ és az ezekkel egy időben kiadott műhelynaplóból⁵, az viszont, hogy miért jegyzetel és mit is keres ott – igen. Nos helyszínel. Azt a régi fullasztó, élve eltemetett emléket akarja felidézni, amelyet ott a tömegben élt át, anyja és apja kezét fogva, miközben áthajtották őket a városon a budai téglagyár felé, 1944 borzalmas novemberében. Miközben az elbeszélő igyekszik minél pontosabb, szinte minuciózusan aprólékos topográfiai részletezésekkel felidézni az akkori helyszínt, nyomoz. „Az ötvenkilenc év előtti láb-

nyomaimban járok – írja a készülő műhöz szervesen kapcsolódó műhelynaplóban. – Annak a két hónapnak a nyomaiban lépegetek, azokkal együtt, akik nem is gondolnak az egykori lépéseikre. Azokkal együtt, akik szabadulni szeretnének a lépéseik emlékétől. Azokkal is, akik letagadják a lépéseiket, azokkal is, akik akkor még nem is lépkedhettek, ám tudtukon kívül is ma, azokban a nyomokban kényszerülnek járni.”⁶

A történet részleteiben sok túlélő is megjelenik, velük beszélget az író, igyekezve minél hideglegelősebb pontossággal felidézni a felidézhetetlent. (Ez itt nem az eltűnt idő nyomában, ó nem!...) Egy akkor tizenkilenc éves szemlélő így idézi fel az akkori eseményeket, még mindig a téglagyár felé hajtott, a fél városon áthajszolt tömeg látványát: „...emlékszem, ott álltam tizenkilenc évesen a nyílt utcán, bámultam, amint tarkóra tett kézzel ment egy menet, körülbelül két-háromszázan lehettek, sárga csillaggal a mellükön, elől, baloldalt, hátul egy-egy fiatalember karszalaggal, géppisztollyal, összesen négyen voltak, középen két-háromszáz ember, gyerekek, nők, öregek, miután az úttesten mentek, még a villamosok is leálltak, sunyi módon kivártak, csak tessék nyugodtan, mi ráérünk, és ezt nézték a járdáról háromezren-négyezren, ott álltam én is, emlékezik Darvas Iván, néztem mint látványosságot, ha ez a három-négyezer ember semmi mást nem tett volna, csak elindul a menet felé, elállja az útját, akkor azok az emberek életben maradnak, de senki nem indult el, ami megmarad az ilyen élményből, az a mélységes, mardosó szégyen, az, hogy ott voltam, és nem csináltam semmit.”⁷

Egy másik részletben, más vonatkozásban ugyan, de szó esik ugyanerről a ... nevezzük jobb híján, közönyről. Ugyanerről a magatartásról, ami a szolidaritás teljes hiányáról tanúskodik, s ami szűkebb köreimben, Erdélyben, a történelemben előfordul ugyan, de ilyen nagyságrendben mégiscsak ismeretlen, mintha az egymáshoz préseltség, az egymáshoz szorítottság feltételezne bizonyos fajta együttérzést, még akkor is, ha ennek „technikái” a történelemben különbözően ugyanazok, s fedőszóval Babits egyik híres versében egyenesen ravaszsnak is nevezi:

*„Martinuzzik kora jött el újra. Összeszorított
fogak, keserű alkuvás, erdélyi ravaszság.
Máris látom a csukott ajk s nyitott szem hőseit.”⁸*

Ez itt akár blaszfémikus is lehet, de végeredményben mire is irányult – két pogány között, az üllő és a kalapács közötti felfüggesztett léthelyzetben ez a politikai „ravaszág”? A megmaradásra, nyilván. A történelem egyetlen szerepet osztott ki tájainkon – a kitelepítések, menekülések, öldöklések szörnyű századaiban –, a megmaradásét, s ez Dobai Péter találó kifejezésével „borotvagors szerep volt.” De vissza a közönyre: az elbeszélő, nyomozásai közben, az Astoriában találkozik egy fiatal pincérlánnyal, akinek felmenői is az Astoriában dolgoztak már. A szerző eljátszik a gondolattal, hogy náci és svájci hőseinek, akiknek oly fontos szerep jut a történetben és a történelemben, a lány nagyapja hozhatta a kávé, szolgálhatta fel az italt etc... A lányt, ha meg is lepik a szerző (de helyesebb, ha nyomozót írunk) túlra, jelesen negyvennégyre vonatkozó kérdései – a helyszíneléshez van szükségére rá –, s ha érdeklik is szülei, ősei előtte ismeretlen, számára elképzelhetetlen, tehát elképesztő történetei, meg is hátrál kissé. Védekezik. (Ez szintén ismerős,

mondhatni, csúnya szóval, tipikus alaphelyzet, egy erdélyi, ha ugyan elég bolond ahhoz, hogy szabadelőadásokat tartson a helyzetről történelmi felvezetésekkel, különös tekintettel a mindenkori tragédiákra és csapdahelyzetekre, sokszor érzékelheti ezt, a szemekben a riadt villanást, jó, jó, elég...) „Miképpen juthatnék tovább egy olyan történetben, amelyről az sem tud, akivel megtörtént? Ez a nő semerre sem indult el, az apja sem, a nagyapja sem, a nagyapja is talán úgy lépegett a saját sorsában, hogy fogalma sem volt róla hol jár. Azt kellene tudnom, amiről ők maguk sem tudnak?” (Közbevetőlegesen, itt bukik meg a Sándor Iván által az utóbbi regényben egyre radikálisabban kétségbe vont írói omnipotencia – B. L.) „Kelepcében vagyok, írom, akkor juthatnék ki, ha meg tudnám érteni, miből született meg bennünk az, amit közönynek neveznek.” Ez az, már szinte helyben vagyunk, ez a regény erről is szól, amit ma, a mai posztkádári Magyarország esetében már régen meg kellett volna vizsgálni, analizálni kellett volna, még akkor is, ha a felismerések senkinek nem válnának a javára. Mert hogyan is írja Babits a *Politika* egy másik szakaszában:

*„...A nagy vizek
zúgnak már. Vigyázni kell. Vésszel és áldással jön a
láng.”*

De folytassuk a felfüggesztett meditációt. „...alá kell szállnom abba az éjszakai világba, amelyet megjártam, ám az volna a tét, hogy az ő tekintetükkel lássam magamat, csakhogy helyettük nem juthatok a történeteik mélyére. Mégis szeretnék, írom, rettegek az ilyen ellentmondásoktól, amelyek hajlandóságot mutatnak a békülésre, ezek Rilke szavai, egyre gyakrabban esik meg velem, írta, hogy nem mondtam azt, vagyok, azt kell mondanom: van.”⁹

S most már harmadszor is Babits. A politika, igen:

*„A régi fények égnek még előttünk, se fogyva, se lengve:
de lábunk óvatos, hogy el ne tiporjuk vetéseinket,
és szótlán, tartott, lélegzetfojtott lett bennünk a Hit.”*

A „hit”? Miben, ugyan miben? Abban, hogy a történetek nem vesznek el? Hogy mégiscsak megírhatók végül?! Hogy a kerékpáros egy másik kerékpárost idéz, az pedig egy menetet, amelyben én is ott vagyok – most már Sándor Ivánnal együtt, tizennégy évesen, születésem előtt négy esztendővel, hiszen „...az a pont is táj, amelyre a nyomozás irányul, csakhogy belül van, mélyebben, mint amerre bármikor jártam, ott, ahol miközben az emlékezéssel teremtett térbe lépek, minden az egykor történt elsorvaszthatatlan folyamatosságban táruul fel.”¹⁰ S itt van különös jelentése annak, hogy ki az, aki beszél? Az elbeszélő felidéző – nyomozó én, s ki az, akiről beszél?! Hogy a kettő ugyanaz és mégsem. Egy költő számára természetes (kellene legyen), hogy nála az én – én. Pessoa egész fantasztikus költészete a hieronimákkal mégis ezt kérdőjelezi meg folyamatosan. Sándor Iván regényeiben, úgy érzem, logikusan jutott el ide, A futártól kezdve nagy és nyomasztó utakat járva be. De mindezek közül ez az út a legnyomasztóbb, negyvennégy novemberében, a budai téglagyár felé. „Nemcsak én küzdök azért, hogy a rakparton a

futólépéstől lihegő fiú hangja elérjen hozzám, mintha ő is igyekezne, hogy meghalljam, amit mond, ám ha hallom is, csak úgy hallom, mintha egy üveggé vált tenger mélységéből szűrné át a fülembé a mulandóság.”¹¹

S közben: „Mintha figyelne valaki. Mintha nemcsak én járnék felderítő úton, hanem más is. Mintha miközben a tizennégy éves fiú nyomait keresem, valaki az én lépteimet kísérné. Hárman volnánk. Ez új dimenziót ad, mondjuk így, a nyomozás krónikájának.”

S az új dimenzió új dimenzióba nyit, a történetek mint a matrjoska babák zárulnak egymásra, mintha az egyik dobozból egy másikat, abból egy harmadikat, egy negyediket húznánk ki. Ha a prózában van palimpszeszt, akkor ez valami ilyesmi. S közben pörög a nyomasztó történet, a tömeg elér a téglagyárba, a hős és a fiatalabb szerelme – valami csoda folytán – megmenekültek, kalandjaik a rettegő-ostromlott Budapesten elmondhatatlanok. Nehezen idézhető fel, ami megmaradt, noha Ottlikot idelopva csakugyan minden megvan, a rétegek ott rejtőznek a rétegek alatt. „Elveszíttem a tizennégy éves fiú tekintetét. A hátát látom csak a tömegben. Próbálok követni. Szorosabbra húzza a viharkabát övét.”¹² És később: „Az emlékezetem úrjében eltűnnek az utcák. A felidézhetetlenben botorkálok.”¹³

A nyomozás folyamatosan előttünk történik, a topográfiai részletességekkel, a fellelhető dokumentumok felhasználásával, a túlélőkkel való beszélgetésekkel. De az elbeszélő én a „bizonytalan”-ban állandóan elveszíti a fonalat. A lépések kétszer nem történhetnek meg, a két láb ötvennyolc-ötvenkilenc esztendő távolából nem léphet még egyszer ugyanabba a nyomba, a bizonytalanságot csak fokozza, hogy hátha nem is az a nyom volt. A kétely. És itt nem a „vakhítú kétely”-ről van szó. „Ha történetet írnék le, megkockáztathatnám, hogy az a tizennégy éves fiú figyel, akinek a jelenlétét a tetthely különböző pontjain az imént képzeletben rögzítettem. Egy történetben erre is van lehetőség. Egymást teremtjük meg, a leíró és a leírt, csakhogy a bökkenő éppen az, hogy ki az egyik és ki a másik. A történetben akár fel is cserélhetők, de most nem a történésről van szó, legfeljebb a felderítés történetéről, és ha a tizennégy éves fiú, és az, aki az 1-es villamos végállomása felé halad, meg is egyezik egymással, a történés és a felderítés mégsem ugyanaz.”¹⁴

De a regény – bennünket is bevonva démonikus köreibé – úgyszólván előttünk épül...

Jegyzetek

1-2-3 *Élet és Irodalom* 2002. december 20.

4 A tetthely megközelítése *Élet és Irodalom* 2002. december 20. / *Jelenkor* 2003. május / *Jelenkor* 2004. január / *Élet és Irodalom* 2004. december 17.

5-6 Daniellával a vonaton – *Forrás* 2004. január; *Kritika* 2004. február; *Tiszatáj* 2005. június

7 *Jelenkor* 2003. május

8 Babits Mihály: *Politika*

9 *Élet és Irodalom* 2004. december 17.

10-11 *Jelenkor* 2003. május

12-13-14 *Jelenkor* 2004. január

Kovács András Ferenc

Kavafisz-átiratok

Bizánci költő Monemvasziából

(Misztrai Despotátus, 1383)

„Úrnak hála, visszatértek a Palaiologoszok!
Újra győztek, újra trónon, végre Moreában is!
Miként hajdanán Mikhaél, Nikaia hős császára,
elsöpörte Szicília, Épeirosz és Akhaia
egyesített haderejét, Manfredus lovagjait,
megsemmisítvén Guillaume de Villehardouin seregét,
midőn Pelagóniában dúlt a csúfos ütközet,
s elcsépelte, mint a pelyvát, szétverte a frankokat,
majd a Latin Császárságot törte földre bátran ő:
elűzte a Boszporosztól Flandriai Balduint,
s fölgyújtván a gaz bitangok göggel fénylő házait,
visszahódította végleg Konsztantinosz városát!
Úrnak hála, úgy mint régen, újra győztek most is ők:
visszatértek végre hozzánk a Palaiologoszok!
Fölvirágzik újra nálunk Szent Bölcsesség, Művészet –
még dicsőbb s magasztosabb lesz Misztra Despotátusa!”

Én, Alexiosz Nikaiasz, írtam így boldogan,
békességre vágyva, végre örvendezvén lelkemben:
Moreában maradhatok, hatalom sem háborgat!
Én, Alexiosz Nikaiasz, hálát adok Istennek,
hogy többé nem kell elhagynom a Tajgetosz vidékét,
s meghúzódván végre csak a Költészetnek élhetek:
én, Alexiosz Nikaiasz, könyvek között, Misztrában!
Olvasgatnék hellénektől, latinoktól, frankoktól,
aszkrétaként Szentíráson tépelődnék szívemben:
én, Alexiosz Nikaiasz, kánonokat lapoznék,
vagy laknám a tengernél, a szirten Monemvasziát,
csak kedvemre írogatnék, malváziát kortyolván...
Én, Alexiosz Nikaiasz, minden pazar kupámat
a Palaiologoszok bölcs hírnevére köszöntöm,

*s holtomig Konstantinápoly dicsőségét áldom itt,
távol durva, hiú zajtól, zűrzavargó tömegektől –
távol van Konstantinápoly, s még messzibb az ifjúság!*

(1903. január)

Szüéné végvidékén 1291-ben

*Örökre visszavették, rég visszahódították,
már lassan ötven éve, tudjuk, végleg letörték
már Jeruzsálemet, s most azt halljuk, hogy Akkont,
már Akkont is bevették, elfoglalták a múltkor,
s Türoszt, Szidónt, Bérüoszt most végképp kiűrtik.*

*Alig vagyunk mi is már, fogyatkozunk e földön:
alig maradtunk ezren... Kétszázan Kanóboszban,
bár Alexandriában tán valamivel többen,
s mondják, Fajjúm környékén is vagyunk még,
s Memphisz körül, vagy tán csak Thébaisznál
tengődik néhány szerzetescsoport még,
s a forró pusztaságban pár szétszórt, esztelen szent.*

*Ezt sem hiszem. Itt, Philai szigetén, Szüéné végvidékén,
csak én vagyok magam, csak én, s nem is tudom már,
ha feljön itt a hold – kihez fohászkodjam, melyik nagy
istenhez, hogy megértsen, s meg is hallgasson olykor?
Íziszhez kéne szólnom, Fájdalmas Szűzanyámhoz, vagy Hóruszhoz
talán én? Én, itt, a kék folyónál, amíg előnti arcom
az égi egyedüllét – s mind szótlanabb a holdfény.*

(1906. szeptember 7.)

Kitörni Atlantisz felé

*Kitörni innen már soha. Sem nyílt vizekre, titkolt
Atlantiszok felé, sem máshová nem visz hajó –
phaiák szelek, hitek sem hajtának, feszítenek vitorlát.
Kitörni innen már soha. Hozzám kegyes sosem lesz*

*Aiolosz, sem Poszeidón, többé tán semmi isten –
föhászhoz, áldozathoz én konok vagyok s tudatlan.
Kitörni innen hasztalan, s nincs is miért kifutni újabb
Atlantiszok felé – hová, ha már a tengerek mind
fénytelen feküsznek el, s kővé dermedt a hulló láthatár?
Kitörni innen már soha. Sötét habokba sülyyedt
Atlantiszok kísérnek – katasztrófákat hordok, vonszolok
fölhalmozódott múltakat, rejtett mélységből bármikor
kitörni kész tűzhányókat, fölvörénylő éveket.*

(1914. április 16.)

Athanasziosz Hrisztopulosz

*„Ifjabb koromban még szerettem Hrisztopulosz verseit
meg szenvedélyes hellén életét a jón szigetvilág
s a transzylván hegyek közt. Egzotikumnak tűnt az is,
hogy túl a hűvös Isztroszon, a Fanar fejedelemségeiben
viselt magas tisztségeket. Orvos, jogász, belső titoknok
volt Bukarestben egy Maruzisznál, majd Moldovában
egy Karadzasznak lett főbírája s megbecsült külügyminisztere.
Nappal törvénykönyvekkel, füleddt államügyekkel vesződött,
éjente verset írt vagy fordított, s buján duhajkodott sokat,
míg vágyba, dalba, borba fulladt bakkhoszin, borús kedéllyel.
Jaj, mennyi bánat gyöngyözött, dúlt zokogás ragyogott a borban!”*

*„Ifjabb koromban még szerettem...” Így mondta rég, egy hajnalon.
Huszonkettőt se töltött – így mondta mégis akkor ő,
miközben hosszan ittunk, s aztán szerettük egymást reggelig.
„Jaj, mennyi bánat gyöngyözött, dúlt zokogás ragyogott a borban!”*

*„Ifjabb koromban...” Pont így mondta rég, egy hajnalon, s azóta,
időnként hallom, álmatlan magányban még hallom, látom ajkát –
s a test fölizzott, megfeszült, bukott gyöngyörben izzadott...
„Jaj, mennyi bánat gyöngyözött, dúlt zokogás ragyogott a borban!”*

(1919. szeptember 15.)

Húsz éve már

*Húsz éve, hogy nem láttalak, húsz éve, hogy nem is vagy
elérhető közelben – égi ködöknél távolabb vagy.*

*Húsz éve már, hogy olykor hetekre elfeledlek,
s már néha sem hiányzol, napokban eltemetlek,
mint messzi szép halottat, ki másutt élt a múltban –
talán Platón korában, vagy egyszer Khaldaiában,
vagy tán egy régi könyvben olvastam róla hajdan,
de rögtön elfeledtem, hétköznapokba hulltan.*

*Húsz éve már, hogy olykor álmomba visszajársz még –
szeretsz, s egymásba olvad két forró, fényes árnyék.
A boldogság fölébreszt, s megint beléborzongok én,
hogy meghalok, s már nem leszel – sosem voltál enyém.*

(1924. május 10.)

Tóth Erzsébet

Gyerekgyilkosok

köszönöm, hogy rám szavaztál

*titkolnak valamit, érzem a levegőben / édes, bársonyos hangja először nem is
gyomromban remeg a szívem / tetszett, kisfiús volt, ügyetlenül mozgott
mi lehet az öcsémrel / a produkció se volt éppen falrengető, de volt
mennyre hiányzik most a rimánkodása / valami benne, ami megbabonázott
hogy írjak valamit, csak hogy tudja / annyira, hogy telefonálásig vetemedtem
hogy élek, gondolkodok rá, meg hogy szeret / arra meg álmomban se gondoltam
hiányzom neki, persze egyszer se írtam / hogy ő maga fog válaszolni
nem gondoltam, hogy ilyen mimóza / a drága kis hangján, köszönöm, hogy rám
ennyire a szívőre veszi, attól félek / szavaztál, nekem mondta, egész közelről
bedugták valami intézetbe / szerelmesen, mintha már régen ismerne
azt nem élné túl, talán / beleremegtem, aztán még sokszor akartam hallani
az kellene hogy otthonról / nem is néztem a műsört, csak nyomtam a gombokat
megmeneküljön, a génektől nem lehet / hogy újra halljam, már hallanom se kell
megszabadulni, sok az ismeretlen tartomány / fel tudom idézni, amikor akarom
bennünk, az öcsém nagyon keveset beszél / az én koromban ez nevetséges
de sokat tud, és mindenről megvan / duplán a fiam lehetne, talán a fiamat
a véleménye, csak nem köti az orrunkra / keresem benne, hiszen volt nekem
inkább másra figyel / illetve hát lehetett volna, ha meg nem ölöm, nem adtam
mintha angyalokkal diskurálna / neki esélyt az életre, nincs nap azóta, hogy
meg sem próbálja használni az emberi nyelvet / meg ne kérdezném magamtól
fogalmam sincs hol tanulta a szeretet / fiú lett volna vagy lány, naná, embert
a hűség a várni fogok rád szavakat / faragtam volna belőle, akkoriban még nem
honnán veszi, hogy jó vagyok / lehetett előre megválasztani a kölykök nemét
amikor minden ellenem szól / talán még apás szülés sem volt, az ő apja persze
talán tényleg van valamiféle / tuti nem ért volna rá megnézni, ahogy az
lélek, tudnám mit csinál most / én apám se tántorgott be a kórházba megnézni
kódorog az utcán, nem hiszem / engem meg az anyám, ha egyszer lány lettem
inkább a szobában ül, ahogy szokott / meddig fogok még ezért vezekelni
csöndesen / nem akartam hogy beleszülessen egy ilyen összekuszált életbe*

hűvösre tettek

*hűvös az nincs / fájntos kis börtön ez, tapló a nyelvem a szomjúságtól
saját levemben sülök porhanyósra / miért ne negyven fokos hőségben legyen
az ördög már a csontjaimat szopogatja / vízhiány, minek a raboknak víz
az a baj, hogy még élek / ha fürödni akartok, menjetek az ombudshoz*

mocskos és nedves vagyok / kérjetek tőle intimzuhanyt is, mert bűdösek vagytok
jó lenne fázni, hóban hemperegni / milyen élete lett volna, az apjának
de csak a tücskök üvöltének / már volt két gyereke és rajtam kívül is volt
szétrobban tőle az agyam, megsemmisülök / szeretője, a feleségéről nem
vali azt mondja basznak a kabócák / beszélve, össze-vissza szülnék ezek
nem tudom, miért beszél ilyen csúnyán / mostanában, nem baj, ha nincs apa
így éli ki a sötét ösztöneit / van inkubátor, van kuka, vannak igyekvők, magányos
most is belezúgott abba a csipás megasztár / anyák, el is vetélhetnek, mint ez itt
majomba, benne legalább van romantika / mellettem, ahogy sejtem, most is közel
nem úgy, mint bennem, azt hiszem / van a teherbeeséshez, annyira odavan az
megirigyeltem a rajongását, mert már / álszent, szépfiú orvosáért, aki hurcolja
találtam magamnak én is valakit / ide-oda, csak nehogy véletlenül felcsinálja
akiért rajonghatok / de ki vagyok én, hogy ítélkezzek, hogy ne lenne magányos

féderer

teniszező és féderernek hívják / amikor az összes apja és anyja közül egyik se
ez még semmi, ha csak a szemét nézem / jött be hozzá meglátogatni
olyan, mintha a szerelmem lenne / beszélt valami fiútestvéréről is, jó kis
pedig már rég azt hittem, hogy elfelejtettem / firma lehet a leveleivel
elég volt arra a képre nézmem / mindenkinek kell valaki, akire gyöngéden
és eszembe jutott minden / gondolhat, aki elviselhetővé teszi az itteni életet
bandzsit egy picit / ha lenne fiam vagy lányom, nem akarnám, hogy
beleszédülök, elfeledkezem mindenről / meglátogasson, valószínűleg akkor
magamhoz nyúlnék / én se lennék itt, egyetemre járnának, jó gyerekek
ha nem lennék ilyen undorító / lennének, talán apjuk is került volna valahonnan
kikészít ez a nyár, miféle tanácsot adhatnék / rendes, tisztességes apa
az öcsémnek, amiben nem lenne képmutatás / az a baj, hogy én még mindig
hogyan éljen, ha én azt tudnám / a meg nem született gyerekem apját szeretem
hogy meg fogom nézni féderer / nem bízott bennem és én sem benne
legújabb meccsét, látni szeretném, hogy mozog / fiatalok voltunk, azt hittük
el kell terelni valamivel a figyelmemet / hosszú még az élet, hát nem volt hosszú
amióta azt is megtiltották, hogy dolgozni menjek / észre se vettem
mert bomlasztom a hangulatot / és elröpiült, miért kell a régi dolgokon rágódni
halmozottan hátrányos kirekesztésben van részem / mert nincsenek újak
valinak könnyű, ő soha nem is akart dolgozni / csak az a régi tavasz, amikor
nem hajlandó elárulni, miért van itt / mindent elrontottam, féltem, már tudom
vezeklésből, mondja, tudnám, mi az a vezeklés / hogy az volt a szerelem
gyerekgyilkosság, súgta gonoszul az ór / nem volt nap azóta nélküle, húsz éve
de hiszen a gyilkosokat máshova rakják / fáj bennem a kisbabám helye
nem tudok segíteni az öcsémnek / nem múlik el, ahogy megyek haza a májusi
gyerekgyilkos vagyok én is / orgonazáporban és csorog végig a vérem

Tandori Dezső

Gergely-naptár fahangra

*Van alku. Megalkuvónak kell lenni.
Nincs alku. Megalkuvónak kell lenni.
(Végszavam a J. A. 100-ra)*

I.

Soha olyan riadtan vonakodva nem álltam még írásnak, ütem íráshoz, mint most. (Könnyű a tévés szinkronszövegírónak, hogy azt mondatja: Mindennek olyan lendülettel fogsz hozzá. Csak a „lendülettel” helyett lehetett valami más, a vonzat ez volt. Vagy könnyű amaz örökletes torok-lélek-hangnak, mely, mert hogy bajor-német, netán osztrák, úgy mondja a „durch” szót, melyről mi tudjuk, hogy művelt idegen „durhj”-nak ejti, lásd München, az nem Münhhen, hanem Münhjen, hát nem, az osztrák bemondó durhh-ot mond, s nyilván Münhhent, ő teheti, ez az ő örökletesen hangszóli hangja.) Az egzisztencialista jegyű, mert mégis csak! naptárírónak nincs semmiféle lélek-torok hangja azon kívül, hogy valamivel többet beszélne az úgynevezett létezésről, mint azok, akik magukat nem egzisztencialistának vallják (de radikálisan! hát nem annak), hanem esetleg jobb- vagy baloldaliak, nyelvfilozófiai jegyben állnak, cipészek, alvállalkozók stb. A magamféle alaknak, akiről Olvasóm alighanem tudja, hogy a világ anyagának első pontját sem látja elvi, megszerkeszthetőségi alapon létrejönni, hanem a fizikai kiterjedésű pontot, melynek billiárd billiárd billiárdjaiból (és fokozhatnám, meg jobb szó is adódhatna) a világ áll, igen, ezt a pontot gondolom, mit tudom én.

stb., vázlatok,

már maga az is vicc, hogy a pont, mint vázlat (először ugrik be nekem ez!) ... hagyom a mondatot. Az ilyen alak, mint én, fahangon annyit mondjon csak, hogy egy figuráról beszélek, egy ma lehetséges figuráról (nem múkorcsolyázásbéli stb.), nem a TD nevű illetőről, mert ez utóbbi ennyi szót aztán végképp nem érdemelne. Folytassuk új lendülettel, neki, hozzá.

II.

Semmi vicc emez írásban nem lesz. A mottója, viccesen bár, nem akart J. A. parafrázis lenni. Csak álltam a buszmegállóban, egyszerre gondolkodtam azon, hogy a mellettünk zajló bontás nyomán (e most bontásra kerülő házban hevert a fél lakásunk a háború alatt, de tényleg nem érzelgek) sártenger az egész Duna partja utca... jó, ezt mára példásan eltakarították, maradtak a

böhöm teherautó-konténerek aszfaltpusztító nyomai a házunk előtt csak, azon gondolkodtam tovább, hogy az Elektromos Művek órája teljesen hibbant módon („meghibásodva”, de ezt nem akarják elismerni, 10.000 kilowattal többet mutatott 5 téli hónapra egy nem is használt garzonnyaralóban, nekünk, persze, és talán polgári per lesz, na, valami polgári, tessék), azon gondolkodtam, hogyan sorjázta a behajtandó 5–8–10 ezer forintjaimért bonyolítandó telefonálásaimat, és közben ömlött az eső. Nem a rakodópart alsó kövén ültem tehát, hanem a buszmegállóban álltam. És beugrott ez. Az ántivilágban volt alku, s annak jegyében az emberek tömegei megalkudtak. Ma nincs alku, eleve meg kell alkudni (pl. ezzel). Nem hazánkra értem ezt, nem az egymást váltó kormányzatok rendjére, hanem a világnak az ő rendjére, sajnos, mese nincs. S a legtöbb ember nem egzisztencialista, tehát nem is külön kérdés neki ez, fene tudja, megvan, ha nehezen is... vagy épp boldogan, mert csicsásabban tarka az élet... nem folytatom, s ez a figura, utoljára mondom, aki én vagyok, azt érzi, *ha nem ír*, bele is pusztul talán, elfásul, hát inkább fahangon mondja, mondja. Mit is?

(Nincs elintézve már, sajnos, afféle szellemességgel, melyet egy iker-dolgozatban, a Tiszatájából kikereshető lesz, Hérakleitosz és Zenón, nagyon matekos, affélével tehát, hogy „Nincs mit mondanom, és ezt mondom, és ez a költészet.” Lehet, lesznek korok, amikor ez a fajta „modernség”, „keletiesség” újra divat lehet. Én már nem fogom megérni. Ha dzsesszt hallgatok, ott is a régebben kicsit lenézett, nem finomkodó, „eruptív” dolgok evidensek; a figura nem unatja itt Olvasóját, mégis: Dexter Gordon, Ph. Sanders, Jackie McLean, Gene Ammons, Nat Adderley, Duke Jordan, s még John Coltrane is túl újítást akaró, Eric Dolphy túl finom... ezek az utóbbiak mind hiperzsenik, Gordonék talán nem... mégis, az egy tömbből faragott matéria jelenthet támaszdúcot, falat – ah, a fal! – az egzisztencializmusa szelében pascalian imbolygó figurának.)

III.

Ezt a figura teljesen nem indokolt kitekintésnek tekinti, sic! Inkább azzal folytatja, hogy figura akar lenni. Reménytelenül átlagos épp a testi terjedelme, se kövér, se sovány, a sovány fele, hogy elmenni akar. Az élet rejtelseihez sok minden tartozik.

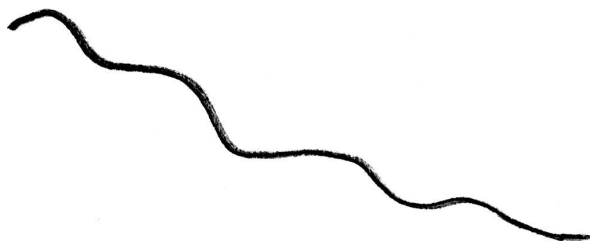
A matekos cikkében írta a figura (na, szép kis matekos cikk lehet az, így, joggal, Olvasóm), hogy ez az ő mostani állapota megkívánná, hogy fogorvosi székbe, orvosi kézre stb. ne kerüljön, költ inkább gyógyszerre, másutt elmondta a figura, hogy a gyógyszerárak hatalmasával fogadta el, kb. két éve, a világ tényleges változását, s most akkor a buszmegálló alatt az esőben.

Elmondta ott a szegény Aranka rossz viccét. Hogy a Frici (Karinthy) nem lázadozik az ő „dolgai” ellen, eltűri azokat, hát... De én neki nem tűröm el; hogy ő mit tűr el, az az ő dolga. Így vagyok én is a világgal, és a matekos cikkben nem hoztam erre a nyuszi meg a malacka viccét (a parlamenti viccmesélésektől is felállt a hátamon, bocsánat, a figura hátán... ezt hát váltakozva használok,

nehezen bírom magamtól is a művi rendszer felvételét), hogy a malacka az erdőn gödörbe esik, a nyuszi mondja, rohan, hoz segítséget, a malacka addig – lent a veremben – várjon. „De én nem várok!” Így a malacka. Ennyi a megalkuvásról, a nem megalkuvásról.

A figura, aki egyedül a házi, 35. éve zajló két Koala Kártyabajnokság rendszerében van otthon, azért izgul, 40 klubnak és 10 csapatnak, és feleségével naponta játszanak, ha idehaza vannak mindketten, 4–4 mérkőzést, de a figura ezt hagyja, igen, a figura szívesen hanyatt dobná magát a hérakleitoszi vízen, ám legyen tárgya ő a kétszer-ose-ugyanaz békéjének, igazi tenger, óceán. De ebből kirángatja (mindegyre J. A. jön be!) a napi satöbbi, satöbbi. A maga módján J. A. is igencsak egzisztencialista volt, szociálegzisztencialista, a figura inkább perszonálegzisztencialista lenne, gondolom.

Jó, hát régebbi költőket is ki-kirángatott tarka képzetikből (sic!) emez-az. Hagyom. De, és a matekcikkben ez volt, Hérakleitosz és Zenón fogalma nem alkalmazható egyszerűen. Hérakleitosz, ismeretes tőlem, így figurálódik:

Satöbbi az „elején”, „satöbbi” a végén. Vagy „a végén”. Ennyit az egzisztencialista létérzetek írásmódjáról. Nincs kétszer ugyanaz. S ha nagyon kicsiny pontokat veszünk, melyek érintkeznek, ez el is képzelhető.

Igen ám, de ha kikötjük, hogy a pontok nem fedhetik át egymást, hanem csak érintkezőlegesen sorjázhatnak, baj van Zenón miatt, írtam a matekos cikkemben. Mert a pont nem bír elméleti alapon létrejönni. A pontnak van, mégis, azért, egy körfala. Kör alakú pontot véve. A pont sosem képzelődik trapéznek, négyzetnek, nem? S ha elindul a figura, eljut a feleútig, onnét a megmaradó út feléig. Aztán ugyanígy. Ezt mondja a ma ismét igen érvényesnek érzett Zenón. (Ellenjáték a komputerabszolutista világban? Nem tudom.) De akkor nincs hérakleitoszi hullámvonal. Avagy mi nincs kétszer? A pont, mely létre se jön?

Ez a nem másként, a leginkább igenis zenónegzisztencializmusnak nevezhető létérzet. Mondom, én is az Elektromos Művekkel és behajtandó honoráriumokkal küzdök. Nem „pihent agyam” van. De a filozófia nem filozófia (Eis ist nicht Eis, mondja kb. ugyanezt a bécsi fagyaltreklám, ahol is az egyik Eis az jég, a másik fagy, vagy még átszellemültebben értik, ah). Mármost az biztos, hogy a figura lejjebb akarja figurázni magát, és nem lát tisztán. Akkor nemesb-e a figurálás, ha tudjuk, mi az útja? Vagy épp ezzel túl kalandos? A figura elhatározta, nem iszok többé. A bor szénhidrát, a bor „gyomrot csinál” stb. Hát majd meglátjuk. Régi zenóni nadrágjaiba akar visszaférhetni a figura.

Az ivás abbahagyása – ez végképp csak afféle csekély közbevetés – fázisokból áll. Pontokból, melyek figurálódnak. Drasztikusan jönnek létre. Ahogy, felfogásom szerint, a világ drasztikusan, nem elvi-elméleti alapon létrejött pontokból áll. A világ pontjai, csak úgy, *vannak*. És pont. Jön föl két bohém teherautó bűze az építkezésről-bontásról.

Kinézek az ablakon. Megszakítom írásom. Persze, hogy én se a zenőnegysz-tencializmusban „élet”. Kávét is kell kortyolnom.

IV.

Visszatettem táskám oldalzsebébe a jegyzetfüzetet, melybe tegnap, esőben, a „Van alku”-t írtam. Egyébként – ne hallja a figura, hogy „ah, de jó dolga van!” – dzsesszlemezeket mentem átcsereálni, bakelitokat. Ez a szál el van kötve.

Ráérek lemezeket cserélni, mert épp nincs munkám. Azaz van, lesz, fix, csak a fő-fő fordítási munkához még nincs erőm, közbe is jöhetnek a kisebb dolgok, melyek azt (Arany János fordulata, nem merném nélküle használni, ezt az „azt”-ot, Hamlet) megszagatnák, egyvégtézését. Mellesleg: az „azt”, „kárhozat” rímpár, Aranynál, főleg, hogy a kárhozatra csap le az azt, Szabó Lőrincet, Pilinszkyt hozza már, e dolgaikkal.

Megírhattam már szintén, ha nem is tízszer, mint kritikusom mondja (lenyeltem, tehát átvettem tőle e mókát), hogy mikor tavaly (2004, ezen íráshoz képest tavaly) irtózatossá lenehezülve, sör, sok, minden, mozgás kevés, munka sok, nehéz munkák, ezért is mondhatom ezt az érzetemet, hogy a pontok nem jönnek létre, nem jön létre megbízható munkafolyam... Héri és Zéni, mint Frédi és Béni... munkálkodik, üti egymást... beleestem a kettős hibába: alaposan lefogytam, de úgy, hogy nadrágjaim, melyek hat éve rám jöttek még, kettő híján ismét rám jöttek – ha szűkösen is. De az a kettő miért nem? Egzisztencializmusommal óriási baj lehet. Semmiképp sem hiúság ez. Hanem a hívságos kettős gondolkodás. Mert hogy nem értem el a „maximum” eredményt, kettőt gondoltam: kakát se ér az egész... igyunk egy kortyot. A másik gondolata a figurának pedig ez volt tudathasadtam: a sikerre egy kortyot. Ebből lett az, hogy kilenc hónapon át ismét ittam. Senki se örököl a (vegyesboltossága és egyébsége mellett kocsmáros-is) nagypjától ilyen „géneket”, baromság, de maratonfutói szívóssággal szoktam bírni a napi több liter laza bort. Igaz, romantikusabb vagyok akkor – így, italtalan, ridegebb, kíméletlenebb; igaz, meg szoktam izzadni akkor éjjel – fenébe, nappal a forróságban nem is, de a füledetben így is szí-szó megizzadok stb. Vagyok, mint mindenki más, átlagos ember a figura. Most meglátjuk, ez egy ultimatív fogyási kísérlet. Csak kevesebb sós kiflit akkor, nulló vajjas krumpli!

V.

Az ivásanerox-egzisztencializmus ártalmatlan velejárója az az elszánt vadság, mely csak magunk ellen irányul. A figura az első másfél nap szenvedései után, mikor is kedvenc néhány utcájának fái alól is kiűzve érzi magát (itallal volt az igazi ott a séta, a gondolkodás Hérin-Zénin!), meginna „azért” egy kétdecizés-

kezdetet. (Bort, egyből felhajtva. Régen egy óra alatt hármat bedöntött így, aztán vitte haza, még kortyolva közben, a másfelet. Hát nem. Sok pénz is spórolódik, cigaretta is elment, a havi átlagpénz így ... számoljuk ki ... derekas összeg.) Az elszántság beáll. Ahogy a hámképződés jön. Evidens, hogy nem megy be kocsmába, piacon legföljebb egy-egy csokor őszirózsát vesz a figura, néhanap kaktuszt-pozsgást.

Az országos ünnepséget is jobban bírta az egyszerű gondolkodású figura. Először a mennyezetig szökkent ágyából, akkora tűzi játszadozás indult, de aztán – mert egymaga volt otthon – kiment fürdőszobájukba, tényleg, egy luk, a fürdőszobalyukba kiment – még a háború után leválasztott lakás részei ezek az ablaktalan külső helyiségek, figura 67 év alatt teljesen megszokta, erről később, megeresztette a forró vizet, zúgjon... s a lakás vastag belső falai fogták fel a zajt, csak a Himnuszra ment vissza a Dunát néző lakóterbe. Vigasza volt egy éjszaka virító kaktusz. Sárga szirmocskáikat megérintette nagy orra hegyével, a növényekkel foglalkozni kell, állítólag érzik. (Baromság, mondja a figurában élő egyszer gondolkodású gyerek. Félreértései, félrehallásai indíthatták el az írás útján. „Akela, mi megtesszük...” Cserkészinduló. Ő úgy értette, a figura, hogy „Ha kell ami megtesszük”. És nem értette ezt. De a Hamlet-már-érvényes-verseinek (durván szólva) formálási módja innen (is) jöhet. Hát a helyesírási kérdések is izgatják a figurát. Miért, már ha jól tudja, „augusztus 20-án”? Miért nem „dikán”? Igen, mert „husza”, olyan nincs. E husza-vona, sic, mégis jogos. Hiszen közmegegyezés csak, hogy a ponttalan (tessék, megint a pont) 20 miért huszadik? Főleg az 1-jén iszonyú. Az egyszerű gyereklelkű figura „október hatán”-nak olvasta 6–7 évesen ezt az időpontjelölést. Voltak tehát alapok a kizökkenő időhöz.

A Töredék Hamlet egyik versére (szegény kötettel a figura jól megjárja, folyton csak „az = ő”, azért is írja mérgesen így, töredékhamlet, mi legyen?) mindjárt rátérünk, az lesz.

Nagy „gond” ugyanis, hogy harmónia van. A diszharmónia oka a harmónia. Ahogy az intoleranciáé a tolerancia, a tolerancia-lehetőség minden intolerancia oka. Ha képesek volnánk, írta a figura a matekdolgozatban, Tiszatáj, tudomásul se venni „a másikat, a másságot”, mindjárt nem lenne intolerancia sem. De így élni lehetetlen. Három éve védem foghidamat – le fog jönni. A 42 évnyi, sőt 47 évnyi szorgos írógépeléstől három ujjam már teljesen zsibbadt a bal kezén a figurának. Villanygép sem segített, behajtva tartja a figura ezt a három ujját, vagy a csuklón keletkezett csomó nyom valamit stb. Mindegy, most, hogy utolsó madárkája meghalt, ezt is tízszer megírta – a madárka halálát ötvenszer –, most kell levágni netán az ujjak egyikét, ha netán új madár jön, ami egyáltalán nem biztos, úgy szokja meg majd a figurát.

Így meg, ha a figura nem vigyáz, bal kezével napi átlagban 5–6 tárgyat elejt.

VI.

Mostanság (is) több mindenkivel összekaptam, főleg levélben, lévén, hogy külföldi valakivel, és azt írtam ennek a nem fiatal barátomnak, nézd, te 87, én 67, beckettli kor, Hümm és Hemm, hát nem kell udvariaskodnunk, bár tisztelem,

hogy te vagy az idősebb. De olyan dologhoz szólsz, melyhez bensőleg nem értesz, lassan hatvan éve nem itt élsz, másfelől épp ez hiányzott nekem, hogy valami fennsíkon állok, ahol, így az én nagyon szeretett barátom, lépnem kell, a figurának lépnie kell, miután két óriási lépést (töredékhamlet, megtalált tárgy, így ő) már megtett (John Coltrane: Giant Steps, Óriáslépések, dzsessz) és a többi. Valamint, hogy én folyton magamat nézem, és vagyok még egy valaki, aki ezt nézi. Ez kétségtelenül divatos lélektanizáló felfogás, de szó sincs róla.

Már nem emlékszem (Hemm), a matekdogában írtam-e: teljesen nem ma divatos módon én még körbejárható figurát akarok csinálni magamból (ezt adta valami istenség, hogy ezt kell csinálnom), és ez, ismétlem, szokatlan. És legalább a Harmadik Szerény Lépés (nincs „nagy”, olyan nincs) az, hogy sokféle tematika és jelleg van e figurációban együtt. Nem csupán törhamlet és sárgatárgy, az istenért már. De ezt hagyom.

Ellenben állom a szavam, megnézzük a Zenón-dologra egy versemet a Töredék Hamletnek c. kötetből. Ha valami, hát ez évgyűrű nekem, évgyűrű-vízjel, mennyire önazonos maradtam megannyi esztendőn, veszélyhelyzetben, iszonyú tévelygésen, rémségeken, gombfocin, lovakon, madárkákön, kaktuszokon, műfordításokon, képzőművészetben, utazáson, zenén, házi kártyabajnokságon, rendszerváltozáson stb. át.

Amikor azt mondom, egyetlen pont, de annyi se jöhet létre (csaknem félregépeltem, „jöhető”, de megálltam a szakadék szélén, ott kezdődik a modorosság már), csak a majdnem 40 évvel ezelőtti (na, a „Hamlet”-ben már igen kései) *Félreérted* című versemet mintázom ebbe át. Tessék:

*Félreérted nélküledet:
legjobb esetben nélkülednek,
félreértesz egy nélkület,
miatta hiszed csak velednek.*

*Így keletkezik egy személy,
még csak híjának a helyén se.
Valamint minden esemény
egy nincs-mi-hogy félreértése.*

Egyenesen beleborzadtam az azonosságba. Dehogyan nézem én örökké (főleg tetszéssel aztán végképp nem!) magamat örökké; itt is az első szakasz 4. sorát nem nézem tetszéssel, másképp alakítom ma már, fejben, „magad miatt hiszed velednek”, rossz magyarsággal meg: „miattad hiszed csak velednek” nem, ilyen vonzat nincs, jól semmiképp se. De hát az Abszolút Semmi, melynek csak drasztikum-változata a mégis létezés, az van itt. És egyáltalán nincs az, hogy „könnyen ilyen elvont az, akinek csak a madaraival kell törődnie, holmi verebekkel”.

Most, 27 és 2/3 év után ez a madárka-sorozat is (talán, mondom, végleg?) megszakadt.

Talán elviselhető lesz, ha erről is szólok itt. Épp csak.

VII.

Minden halál fulladásos halál, így mondja Szabó Lőrinc, és van mód, ahogy nagyon, de nagyon is igaza van. Ismerem a fulladást; nem jó dolog. De hát tele vagyunk nem jó dolgokkal, meg körbe vagyunk véve. Totyi, utolsó madárkám, aki messze nem élt annyit, mint ahogyan az várható volt (rettentő ember közeli, emberen csüggő, csüngő veréb; önszélyes, mert megalkuvás nélkül erőszakos stb.), részben megfulladt, részben nem. Ezt nem úgy értem, hogy persze, nem tudhatom. De érthetetlen, fel nem ismert okból (s elképzelhető, hogy mi ketten itt, jóakaratusunkban, feleslegesen kapkodtunk, és nem jó irányba vittük sorsát, hagyni kellett volna talán, majd rendeződik a dolog, elmúlnak a gyötrelmes tünetek, ez másfél hónapig ment így), végül mintha fulladás (vagy belső gyulladás?) nyomán halt volna meg. Kit érdekel egy veréb! Hamlet a drámában azt mondja ugyan, hogy egy verébfi sem eshetik le úgy, hogy a Gondviselés abban ott ne lenne... jó, megkönnyebbülés nekem, hogy miután legalább 47-szer menttettem meg életét – vagy nem lettem végzete, megölője; örökké szabad volt, láb alá jött, abszurd pillanatokban abszurd helyen ücsörgött... abszurd pillanat: elbotlottam saját papucsomban, a szőnyegben, kint durrant egyet valami, az utcán... nem tenyereltem rá, nem bukott vállamról a pukkanásra az írógépbe... legezisztencialistább benső lényem, barom kifejezés, meg is van könnyebbülve. Lélekfurdalásaim ellenére a figura felsőhajthat. És egyelőre eszébe sem jut a figurának, hogy madárfigurációba kerüljön. Kaktuszokkal-pozsgákkal foglalkozik, párkányaikon szép kertet csinált, és nem mondja a figura érzelegve, hogy „a Totyi kertje”, ez is érdekes dolog. A „Töredék”-ben van néhány vers, még ha nem is maximális értékű darabok (mint ahogy a „Félreérted”, s még vagy 12–13 vers ott *az*), melyekben az elhagyás, az „ők hagynak el”, az a bizonyos kérlelés, Graham Greene alapján, Clough skót költő alapján, ott van, kit nem érnek írásához hatások! hagyhassanak el. Csak hát akkor 27 éves voltam, ma 67. Közben volt a „tematika”. Legalább egyetlen ugyanolyan „lépésnek” tekinthető, mint a talált tárgyas, töredékes. S akkor az ideogramokról nem is szóltam.

VIII.

No, de ez az éppen, szólni! Elvágólag vannak a kapcsolatok. Hiába, hogy „nem tűröm el”, na és? Én talán annyira megadom mindenkinek, amit ő várna? Semmi jogom „érdeklődést” várni! S ha még a hozzám legközelebb álló-élő személy is azt a figurációt említi, hogy „mások” és „azért” és „összejárnak” és „elbeszélgetnek”, s hogy én meg egyszerre zúdítom az egész figurációt valakire, aki aztán... Hát így is lehet látni.

Elvágólagosak, mint Héri dolga. Nap mint nap eljárógattam egy fabolt előtt, igen, deszkákat, lemezeket, „funért” stb. vágnak le, méretre, de készítenek is tárgyakat, polcokat, figurákat, és Hérakleitoszról eszembe jutott, hogy amit papírból megcsináltam, cakkollóval kettévágtam egy papírt, így:

...na ja, lerajzolhatatlan, mert ha a hullámvonal mentén kettészelem a papírt ténylegesen, az egy Hérakleitosz-szobor, de kétszer ugyanazt a hullámvonalat meghúzni nem tudom (ismétlem, a komputervilágon kívül maradok!):

1. az egyik hérakleitoszi „fél”,
2. maga Hérakleitosz, a folyó
3. a másik „fél”.

Itt a rejtvénykérdés az lehet: „melyik fél sosem ugyanaz”? De ez megvolt már a matekdolgozatban. Tovább megyek: ha *egyetlen part* az egész (bekeretezett tér), addig marad egyetlen, míg Hérakleitosz folyója át nem szeli. (Hallom: árvizek vannak, ez a figura meg ilyenül jön...) Igen ám, de akkor egyszer sem léphetek ugyanarra a partra. Vagy mégis? Egyszer igen? Nem, ugyanazon a parton csak *állhatok*. Ha már lépek, az másik part érintése. Tehát, abszurd módon, ugyanabba a *folyóba* „egyszer” kétségkívül léphetek, de ugyanarra a partra, ha a hérakleitoszi szempont jelen van, nem léphetek, ott csak állhatok. (Nagy kérdés, nem tudok válaszolni rá, mi az, hogy „a hérakleitoszi szempont van jelen”, vagy „a zenóni szempont van jelen”. A világ drasztikumként létezik, tehát nem is foglalkozik vele; az elméletre hagyja, sőt, nem is törődik az elmélettel sem, így. Csak a gyakori (drasztikus) elmélettel. Azzal, aminek haszna van. S ez a részéről jogos is.

Persze, hogy nem lehet (fájó) „rázúdíttania valakire az egész életét a figurának”.

Ezt a nézetet mégsem fogadom el, mondom italtalan keménységgel. De a nézet sem fog változni.

IX.

És akkor itt ez, érzem, ahogy éreztem, hogy még meg kell csinálnom, mielőtt bérmunkákba fognék (ha ebbe, ha amabba), véget ér, kifut. A dosszié, egy narancssárga dosszié matériája érintetlen marad, alig 10 lapnyi jegyzetet használtam fel. Az írásnak megvan az az egzisztencializmusa, ami a gyakorlati életnek nincs. Ez is kegyetlen mondás, mert képzeljünk el hangulati, fizikális stb. „jeleneteket”, kapcsolatokat, hát bárki kikérné magának, hogy ő tételkipipálásos alapon járna el. Ha nem is, azt mondom, ennek ellenére: a légi semmi állandó alakkal „való” felruházása mégis a költők (Hölderlin) műve csak (zenészeké, színeszeké, festőké, szobrászoké, táncosoké a színpadon stb.). A légi semmi, mely a drasztikusan meglévő jegyzetpapírok közti üres teret kitöltötte, elfogyott.

Nem örülök. Nem mondhattam el, milyen az a fajta „nem jön létre a pont”, ha az ember vár és vár, és vár, hosszú ideje hiába vár a neki legfontosabb 2 könyve megjelenésére. Az Elektromos Művek válaszára. Csekélység a honorárium jötte. De ez mind csekélység. Az ember vár és vár arra, hogy akar-e új madárkát. Várja,

mikor gondol mást, mint mások, vagyis: „Legyetek egészségesek, éljétek kinti életeteket, bírjátok valahogy a telet, kicsit segítünk rajtatok itt-ott, de persze... persze... tik-tak jó költő vigasz (Tóth Árpád) a csipogástok, ne kellene beavatkoznom...” Ezt nem a Totyi halála hozta „elvároglag”, ez, hát én nem tudom, valami, de milyen valami, mi-valami? Az ideogrammak fejezhetik ki csupán, a „Töredék” emlékei.

A legnagyobb teljességek egyike ez („nagy” nincs!), rejtély a figura önmagának is. Nem is az van, hogy „másokkal”, „a madár-másikkal” pl. nem törődik (már), nem az, hogy rettentő halálfélelemben élt, míg madarakkal élt így, nem az, hogy „nekik” így nem kell kereskedelmi rádiókat szólaltatnia, nem. Ez más. A figura maga a más, magának a más. Nem önmaga mása.

(A zenónian létre nem hozható pont meg, visszajáról – mely nem jött létre, épp! –, igen, onnan nézve: maga az elmúltság, az elmúlás? Romantikus képzet. De lehet létjoga. Ó, képzeteink!)

X.

Nem jutottam el a létre nem hozható pont dolgában az elalvásig. Végképp nem a halálig. Mikor alszunk el? Örök sablonkérdés. Drasztikus határátlépés kellene, hogy legyen így az elalvás? A halál gondolhatóan az. De az elalvást nem tudom. Ez az, hogy „nem tudom”. Vannak, persze, átmenetek. Van, ha rögtön visszariadsz, éberségbe, tudod: már képtelenül gondoltam valamit, persze, hogy nincs a Hayvenkádor Elhumulása A Dombtetőn. Van ott kis ház, de nincs „hayvenkádor”, nem történik semmi „elhumulásként”. Pedig én a kezdődő álomban már ezt fogalmaztam, csak valami visszariasztott, szó szerint, ébrenlétbe.

A matekdogában írtam az érintkezés, találkozás, eszmecsere pont-nem-jön-létre-végül dolgáról. Most az italnélküliség is ilyen nem-jön-létre-a-pont. Evidens, hogy nem megyek be egy presszóba, kocsmába, nem állok oda ivászatos pulthoz, nem fogom érezni a szesz ízét. De nem lóversenyfogadok, nem utazom csak Bécsbe sem, nem olvasok fel a Rádióban egy lapnyi papírt, nem és nem ez... nem és nem amaz... De, megírtam a matekdogában, semmi köze ehhez annak, hogy gyakorlatilag vagy szeretetileg jó, fontos, természetes lenne-e az vagy amaz.

A zenóni szempont érvényesült nálam. Nem a héraikleitoszi. Ez utóbbit csak tudom. Ah, nem mindegy, más város, más kocsmapult, más ló? Ez Héraikleitosz. Zenón az, hogy válassz, a drasztikum – vagy az eredendő létrehozás, de tudatosan. Azaz nem. Ez nem ilyen egyszerű. Megjelenni, találkozni – bizonyos céllal – drasztikum. Nem baj mégse annak, aki...

Csak annak, aki meg...

Erre is van „Töredék”-passzus; vagy ha nem „Talált tárgy”, ezt nézem. Ahogy minden – körbeforgatható útjelző tábla. S nem az utasnak veszélyes az ilyesmi körülmény, hiszen az utazót vigasztalhatja egy kellemes vendégfogadó, jó bor, szép haszon, kedves kapcsolat, érzéki vagy gondolati öröm. Hanem az egyhelyben-maradót (ld. a héraikleitoszi egy-a-parton állót) tönkreteszi ebbéli létezésében. Lehet ilyen tudatossággal élni?! kérdi valaki elborzadva. A figura azt

feleli, hát... ha már az a kettéhasadtság megvan, hogy hol ezt, hol amazt hiszem megcselekedendőnek, ahogy Artaud mondta, fekvő testhelyzetben mások a képzeletünk (nekem egyfelől teljesen kafkaiak, hogy tehát „semmit”! másfelől hedonisták), akkor nem sokat szólhat az ember.

XI.

Toldás. És most persze, hogy egy korty bort meginni lenne jó, nem egy gyomorkavaró kávé. De a második bögre már nem is ilyen. 67 évesen nekem se lenne szabad, hogy ilyen legyen: „És ha megszentülök se fogják elismerni, megemlegetni, forgatni tünődve épp a legfilozofikusabb szak-elmék, a legelhivatottabb szak-monatigne-isták, hogy filozófia, hogy Montaigne, legalább nagyon-nagyon távolból az, nem lenne szabad magát ezen emésztenie a figurának.

Ha valakinek ez boldogságára van, s annyira nem figyel, hogy ezt sem vette észre: megszervezem azt az örömet: *emészti*.

Hogy ez aztán zenóni, mégis anti-zenóni, hogy ez aztán a guanó-lerakódásos végtelenelmélet-e, meg hogy a korábbi, szellemlétezéslehetőségünket megteremtő „nagyok” hogyan emésztődtek, nem tudom. Hogy rólam is tudni lehessen valamit, az abszurd összképet kéne adnom, mely azonban a monumentális alkotások némi nevetségességét hordozza, csak szándékában is, mindig, így maradunk a matekesszében megkísérelt végtelenfogalomnál: oda-vissza elérhetetlen, tehát nemcsak az összeadás reménytelen, hanem a kivonás is.

Tehát nagyon jól élhető a „három-négy deci bor, az csak egészséges” felfogás; „a művelődjünk szívünk szerint, de a gyakorlatot ne feledjük”. Bár ezt J. A. megmondta. A hűvös, örökkévaló dolgok közti ügyelgésről meg a palánkok közt, vagy hol, szárnyaló (ha igaz) munka el nem feledéséről, azért.

De, salingerien szólva, megéheztem, kapjon be a figura ám egy pár mustáros virslit. (Kenyér nélkül; mert akkor miért nem iszik??)

A buszmegállóban megint eső lesz, aztán meg. Viszek ernyőt. Fákat nem hurcolászatunk magunk felett mégse.

2005 augusztusában

Fekete J. József

Miként lettem budapesti író (és nem veszítettem el egy barátot)

Sehogyan. Ez lenne a legkézenfekvőbb, legtömörebb és módfelett egyértelmű válasz a cím első (és talán második) sorában (is) felvetett kérdésre, ha igazából kérdésként fogalmazódott volna meg a cím, amennyiben kérdőjel jelezné a felvetés és felvezetés kérdésjellegét. Azonban nem így van, hiányzik a problémafelvetés mögül a kérdőjel, és ez így van jól, mert különben a nyilvánvaló válasz rövidre zárná az olvasóval felvenni szándékozott párbeszédet, és nem írhatnám le az alább következőket. Magam is kíváncsi vagyok, hány betű leírásához nyújt elegendő szabadságot egyetlen ki nem tett írásjel.

Úgy mondom el, ahogy történt.

Mégis inkább csak azt mondom el, ami ennek a történetnek a szempontjából lényeges. Azt azonban úgy, ahogyan történt. Többnyire.

Ötödik alkalommal hajóztunk be az évente fogadó írotábor helyszínére induló, alig több mint harminczemélyes, traktormotorral üzemeltetett sétahajóba, most kapitányostól is csupán négyen vagy öten voltunk a fedélzeten. A hajdanán szántáshoz és más mezőmunkához szokott motor könnyedén lendítette a habok közé a megviselt, egyébként még takaros vízi alkalmatosságot, a táborvezető lerohanó taktikájával pedig nem adott módot a magamfajta síksági, vízhez nem – még a pohárban sem – szokott halandónak az üdülőt üzemeltető, olykor a hajóskapitány tisztjét is betöltő barátunk korábbi, két színes történet között odavetett közlésére emlékezni, miszerint ez a hajó már utasokkal zsúfoltan kigyulladt a nyílt Dunán, egyik télen meg fogta magát, és minden előzetes jelzés nélkül elsüllyedt. A Dunai Hajós persze mindenkit megnyugtatott, hogy járművünk a legjobb állapotban van, és eleddig még nem szedett áldozatot.

Ilyesmire nem járhatott a fejemben, mert mire átértünk a sziget kikötőjéhez, megtudtam, mit üzennek az ismerősök, mi lesz az idei tábor stratégiája, és hogy egy év múlva hogyan látogat majd el a vezetőnk által szerkesztett folyóirat gárdája városomba. Vagyis a városba, ahol élek. Meg azt is, hogy az elkövetkező napokban melyik borpincéket tiszteli meg látogatásával az írotábor előkelő, és nem kevésbé nemzetközi legénysége. Már csak úgy, a mihez tartás végett.

A partraszállás hármassal örömmel járt: a táborvezető cipelte a kofferom a szálláshelyünkig, mivel szakadt az eső, az alul-fölül víz állapotát a fölülről zuhogó víz könnyebben elviselhető réme váltotta fel, és borok elfogyasztásának reménye szaporázta lépteinket. Viszonylag későn érkeztem, aznap mindenképpen utolsónak, így a társaság már összelepedett egymással és azzal a két katon vörösborral, amit táborvezetőnk elsősegélyként betermelt az eső okozta depressziós állapot leküzdése céljából, így a vártnál is szívélyesebben üdvözöltek. Régi haverok, akiket ez a tábor hozott össze, de számomra két arc új volt, az egyik, a festő (pedig) kisebbségi vérem, a másik, a költő-szerkesztő úgyszintén vérem, de ő egy másik országban él kisebbségként. Vagy kisebbségben. Baráti ölelések,

poharak koccanása, emelkedett hangulat, szinte mindenki egyszerre beszél. Csupán öreg barátom, a harcsabajusú erdélyi folyóirat-szerkesztő morfondírozik magában, néha mély lélegzetet vesz, aki nem ismeri, azt hinné sóhajt, pedig inkább valami szomorú nótára készül, de a dal minduntalan bennszakad, ahhoz is túl elkecseregett, hogy szomorú lehessen. Teljesen magába zárkózott, csak néha tett fel keményen provokatív kérdéseket földi-jének, a velem való közlekedése csupán arra szorítkozott, hogy figyelmes házigazdaként töltött az egyre gyakrabban kiürülő poharamba.

Az eső csillapodott, kivonultam a teraszra, hogy körbetekintsek az egy hétig birtokolható és bitorolható birodalmunkon. Nem vagyok vékony dongájú alkat, ha más is lett volna mögöttem a teraszon, a látvány jelentős részét eltakartam volna előle, de engem is eltakart bajuszos barátom fölém magasodó alakja, aki tőle szokatlan nesztelenséggel lépett elő a sötétből. Poharát mindenesetre készen kezében tartotta, mélyen a szemembe nézett, és megkérdezte, mi van velem. Hangsúlyja azonban nem az érdeklődést tükrözte, hanem inkább számonkérő volt. Nem tudtam mire vélni a dolgot, meglepetésemben képtelen voltam eldönteni, mire kíváncsi – a magyarság otthoni helyzetére –, éppen azokban a napokban ruházott meg egy tóparti rendezvényen egy magyar fiatal egy szerb társaság –, arra, hogy hogyan él a családom, vagy az irigylésre nem méltó egészségügyi állapotomról kívánt tájékozódni, netán irodalmi tevékenységem jelenlegi szakasza érdekl. Segített: még mindig ott élsz, ahol eddig, kérdezte. Persze, válaszoltam. Még hosszan, fürkészően nézett a szemembe, vállamra tette kezét, hümmögött egy keveset, majd azt mondta, jól van, és visszavonult a sötétbe.

Az éjszaka során ez a jelenet kísérteties egybevágósággal megisméltődött, annyi különbséggel, hogy szerkesztő barátom immár határozottabb volt, és azonnal azt kérdezte, valóban ott élek-e még, ugyanabban a városban, ahol eddig is. Igenlő válaszomra láthatóan megkönnyebbült, és újra visszavonult. Másnap délelőtt már azt kérdezte, hogy tegnap kérdezte-e, amit kérdezett. Amikor harmadszorra is megerősítettem, hogy sehozá nem költöztem, otthonom továbbra is a zöldnek és síknak nevezett város, elmondta, mi nyomta a szívét. Az egyik irodalmi folyóiratban, amely egyébként munkatársként jegyez, a nevem és szakmai besorolásom mögött lakóhelyem eddigi megnevezése helyett az jelent meg, hogy (Bp.). Vagyis, hogy budapesti író lettem. Tudtam, hogy a barátom minden keze ügyébe kerülő folyóiratot borítótól borítóig elolvas, nem hagyja ki még a kolofont se, amit felénk inkább impresszumnak hívnak, nem kételkedhettem tehát állításában, így közöltem vele, nem láttam, vagy ha igen, nem tűnt fel. Végre lelepleződött a titok, barátom másfél napig, de lehet, hogy azóta, hogy megtudta, a folyóirat szerint budapesti író lettem, azon morfondírozott, hogy miként hagyhattam egyszerre faképnél csapat-paport, hogyan fordítottam hátat azoknak, akik között éltem, akik miatt dolgoztam, és akik érdekében cselekedtem, földadtam mindent a bársonyosabb fővárosi élet kedvéért. Megmondom őszintén, magam is elcsodálkoznék azon, ha ugyanezt hallanám felőle.

Kételkedése csak harmad- vagy negyednap oldódott véglegesen, amikor az egyik napilap sportrovátát böngészve nagyokat kuncogott, majd a társaság előtt széles mosollyal adta elő újonnan szerzett ismeretét, miszerint mi ketten – alkatunknak megfelelően – indulhatunk súlyemelésben, mert kiderült, hogy a magyar potencianövelő szerek nem bizonyulnak doppingszernek, sem testtömegnövelő készítménynek – írta az újság –, amin még évődtünk egy ideig, hogy a súlyemeléshez valóban szükség van-e a magyar viagrára, vagy ez a szer éppen súlyemelésre ösztönzi-e a férfínépet.

Amikor a hajó visszafelé indult velem, mert úgy illik, hogy az utolsóként érkező az első között távozzon, átkísért a tábor teljes társasága, hogy a túloldali révcárdában námi unicumok és sörök elfogyasztásával enyhítsük az egy évre szóló elválás keserveit. A pártom már várt a nejem, a kocsink fekete fényezésén, a bal hátsó kerék fölött, terebélyes fehér folt éktelenkedett: otthoni bagolyfos volt. Hazahoztuk. Mármint a bagolyaszt az Opel Corsán. Meg egy megőrzött barátságot. Valahol belül.

Ryszard Kapuściński

Utazások Hérodotoszal

V.

Az istenek származásáról

Otthagynom most Tomüriszt a halottakkal beterített harcmezőn, a legyőzött, ugyanakkor győztes, a kétségbeesett, ugyanakkor diadalmas Tomüriszt – az ázsiai sztyeppék rendíthetetlen, tüzes Antigonéját; szerkesztőségi szobámban a fiókba dugom Hérodotoszt, aztán nekilátok, és olvasni kezdem a legfrissebb táviratokat, amelyeket a Reuter és az Agence France Presse kínai, indonéziai, szingapúri és vietnami tudósítói küldtek. Jelentéseikből megtudom, hogy a vietnami partizánok Bing Long mellett megint összecsaptak Ngo Dinh Dien csapataival (a csata kimenetele és az áldozatok száma ismeretlen), hogy Mao Ce-tung új kampányt hirdet: vége már a száz virág politikájának, most az értelmiség átnevelése a legfőbb feladat – aki írni, olvasni tud (hirtelen hátránnyá válik ez a képesség), azt kényszermunkára küldik falura, ahol az eke mellett vagy az öntözőárkok ásása közben majd megszabadul liberális százvirágos ábrándjaitól, és megismeri az igazi proletár-földműves életet; megtudom továbbá, hogy Szukarno indonéz elnök, az új pancsa szila politika egyik ideológusa felszólította a hollandokat, hogy hagyják el az ő országát – egykori gyarmatukat. Nem sok mindent lehet ezekből a rövid hírekből megtudni, hiányzik a megfelelő kontextus, és az a valami, amit *couleur local*nak nevezhetnénk. Legkönnyebben talán még a pekingi egyetem professzorait tudom magam elé képzelni, amint a hidegben egy teherautón kucorognak, s azt sem tudják, hova mennek, mert hűvös van, és pára borítja szemüvegüket.

Igen, Ázsiában állandóan történik valami, és kolléganóm, aki a távirati irodák jelentéseit hordja szét a szerkesztőségben, újabb és újabb adagokat rak az íróasztalomra. Néha mégis azon kapom magam, hogy figyelmem egyre inkább egy másik kontinens, Afrika felé fordul. Afrikában – ugyanúgy, mint Ázsiában – állandó a nyugtalanság: forrongások, felkelések, lázadások, zavargások mindenütt, mivel azonban ez a kontinens közelebb fekszik Európához (csupán a Földközi-tenger választja el a két földrészt), a zűrzavar hangjai kivehetőbbek, mintha csak innen, a szomszédból jönnének.

Afrika fontos szerepet játszott: megváltoztatta a világ hierarchiáját, segített az Új Világnak abban, hogy megelőzze, legyőzze a Régit. Azzal, hogy munkaerőt

biztosított az Új Világnak – s tette mindezt több mint három évszázadon át –, gyarapította annak vagyonát, építette hatalmát. Aztán, elveszítve legjobb, legerősebb és legkitartóbb embereinek több nemzedékét, az elnéptelenedett és kimerült kontinens az európai gyarmatosítók könnyű prédájává lett. Most azonban ébredezni kezdett letargiájából, és erőt gyűjtött, hogy kivívja függetlenségét.

Afrika azért is vonzott, mert Ázsia kezdettől fogva nagyon bátortalanná tett. Az indiai, a kínai, a nagy sztyeppei civilizációk hatalmas óriások voltak a szememben, úgy éreztem, egy egész élet kevés lenne ahhoz, hogy bármelyikhez is akár csak közel kerüljön az ember, az alaposabb megismerésről már nem szólva. Afrikát ezzel szemben szétdaraboltabbnak, differenciáltabbnak, a maga nagyságában is miniatürizáltnak, s így megfoghatóbbnak, megközelíthetőbbnek láttam.

Évszázadok óta mindenkit vonzott egyfajta, a kontinenst körülengő titokzosság – az, hogy Afrikában lennie kell valami egyedi, rejtett dolognak, valamiféle, a sötétségben fel-felcsillanó pontnak, amelyhez csak nehezen vagy egyáltalán nem lehet eljutni. És titokban természetesen mindenki arra törekedett, hogy megtalálja, felfedezze ezt *a valamit*.

Hérodotoszt is izgatta ez a kérdés. Azt írja, hogy sok mindent megtudott Kürénéből érkezett emberektől, akik elmondták, hogy jártak Ammón jóshelyén, s beszélgettek Etearkhossal, az ammóniosz nép királyával is. Beszélgetésük során sok egyéb között a Nílus is szóba került, és hogy senki sem tudja, hol vannak a forrásai. Ekkor Etearkhosz megemlítette, hogy egyszer naszamón törzsbeli emberek jöttek hozzá (ez a nép Libüában a Szürtisznél és a Szürtisztól keletre eső vidéken lakik). Amikor a Nílus forrásai felől kérdezték őket, elmondták, hogy voltak náluk olyan féktelen emberek – hatalmas férfiak szilaj gyermekei –, akik férfivá serdülvén a legvakmerőbb dolgokra vállalkoztak. Ötöt kisorsoltak maguk közül, hogy kutassák át Libüa pusztaságait, hátha többet megtudhatnak azoknál, akik eddig a legmesszebb jutottak. Mert Libüának azt a részét, amelyik az északi tenger mellett Egyiptomtól a Szoloeisz-hegyfokig terjed, ... mindenütt libüaiak, valamint különböző helyi törzsek lakják... A tenger mellett, s a tengertől beljebb lakó népeken túl azonban Libüa tele van vadállattal, a vadállatok földjén túl pedig homokos a vidék, vízben szegény, teljes pusztaság. Az ifjak tehát, kiket társaik küldtek, miután jól ellátták magukat étellel-itallal, először az emberek lakta területeket járták be, majd eljutottak a vadállatok földjére, ahonnan továbbhatoltak előre, a nyugatra fekvő pusztaságba. Sok napon át vándoroltak már a homokos vidéken, amikor egyszerre fákat pillantottak meg a síkságon, akkor odamentek, és szakítottak a fák gyümölcséből. De közben kis termetű, még a közepes magasságú embereknél is jóval alacsonyabb férfiak rontottak rájuk, elfogták, és magukkal vitték őket. Ők nem ismerték a naszamón törzs nyelvét, azok meg az övékét. Óriási mocsarakon vezették át őket, végül egy városba értek, ahol mindenki ugyanolyan fekete bőrű és apró termetű volt. A város mellett nagy folyó folyik nyugatról keletre, és krokodilok láthatók benne.

Ez a részlet Hérodotosz második könyvéből származik – egyiptomi utazásáról számol itt be. Ebben a jó hetvenoldalnyi szövegben megfigyelhetjük a nagy görög történetíró munkamódszerét.

Hogyan dolgozik Hérodotosz?

Vérbeli riporterrel van dolgunk: vándorol, nézelődik, beszélget, figyel, hogy aztán följegyezze vagy egyszerűen csak megjegyezze azt, amit megtudott, amit látott.

Hogyan utazik? Ha szárazföldön, akkor lovon, öszvéren vagy számaron, de leggyakrabban gyalog, ha vízen, akkor bárkán vagy hajón.

Egyedül van, vagy rabszolgát is visz magával? Nem tudjuk, de akkoriban mindenki, aki megengedhette magának, rabszolgával utazott. A rabszolga cipelte az úti csomagot, a vizeztömlőt, az elemóziás tarisznyát, az írószerszámokat – papirusztekercset, agyagtáblát, ecseteket, íróvesszőket, tintát. A rabszolga útitárs is volt – a nehéz körülmények kiegyenlítették az osztálykülönbségeket –, biztatta, védelmezte urát, érdeklődött az útirány felől, nyelvet fogott. Könnyen elképzelhetjük, hogy a mindenre kíváncsi, romantikus, öncélú tudásvágygal átítatott, fölösleges, a semmire sem jó dolgokat szorgalmasan kutató Hérodotosz és a mindennapi, földi, a létszükséglettel összefüggő dolgokat intéző rabszolgája között hasonló lehetett a viszony, mint Don Quijote és Sancho Pansa között, mintha a későbbi kasztíliai páros ógörög változatával volna dolgunk.

A rabszolgán kívül útikalauzt és tolmácsot is szokás volt vinni az útra. Hérodotosz csapata tehát rajta kívül még legalább három emberből állt. Gyakran előfordult azonban az is, hogy az utazókhoz ugyanabba az irányba tartó más vándorok is csatlakoztak.

A nagyon meleg egyiptomi éghajlat alatt reggel tanácsos utazni. A vándorok tehát pirkadatkor kelnek, megreggeliznek (búzálisztból készült lepényt, fűgét és sajtot esznek, hozzá vízzel hígított bort isznak – ekkor még szabad bort inni, az iszlám majd csak ezer év múlva tör be), aztán útnak indulnak.

Hérodotosz vándorlásának célja az, hogy új információkat gyűjtsön a kismélt országról, annak lakóiról, szokásairól, vagy az, hogy ellenőrizze a meglévő adatok helyességét. Hérodotosz ugyanis nem elégszik meg azzal, amit valaki mondott neki, igyekszik ellenőrizni, összevetni a hallottakat, hogy kialakíthassa saját véleményét.

Ezúttal is ez a helyzet. Amikor Egyiptomba érkezik, Pszammétikhosz király már százötven éve nem él. Hérodotosz megtudja (de lehet, hogy már Görögországban hallotta), hogy Pszammétikhosz *bizonyoságot szeretett volna arról, hogy kik voltak az első emberek*. Az egyiptomiak úgy gondolták, hogy ők voltak, Pszammétikhosz azonban, jóllehet Egyiptom királya volt, kételkedett ebben. Megparancsolja hát egyik pásztorának, hogy két újszülött gyermeket a néptelen hegyekben neveljen fel. Aztán ha majd kimondják az első értelmes szót, az lesz a bizonyíték, hogy az a nép a világ legősibb népe, amelyik ezen a nyelven beszél. Amikor a gyerekek kétévesek lesznek, ha enni akarnak, ezt kiáltják: „bekosz!”, ami is a phrügek (frígek) nyelvén kenyeret jelent. Pszammétikhosz tehát kihirdeti, hogy a világ első népe a phrüg nép volt, s csak utánuk jöttek az egyiptomiak, s ezzel a pontosítással rászolgált arra, hogy neve bekerüljön a történelembe. Pszammétikhosz kutatásai Hérodotoszt azért is érdeklik, mert azt bizonyítják, hogy az egyiptomi király ismeri a történelem megingathatatlan törvényét, amely kimondja, hogy aki nagyra tör, az megaláztatik: ne légy mohó, ne tolakodj előre,

örizd meg a mértéket és az alázatot, mert utolér a Sors büntető keze, amely levágja a többiek fölé emelkedő gőgösök fejét. Pszammétikhosz el akarta háritani ezt a veszélyt az egyiptomiak feje fölül, s az első sorból a másodikba toltta őket: a phrügök voltak az elsők, ti pedig csak utánuk jöttetek.

Más egyebet is hallottam azonban Memphiszben, amikor Héphaisztosz papjaival társalogtam, és emiatt Thébaiba és Héliopoliszba is elmentem, hogy megtudjam, vajon az itteni papok beszéde megegyezik-e a memphisziekével. Sokat utazik tehát, hogy ellenőrizzen, összevessen, pontosítson. Hallgatja, amit a papok Egyiptomról, annak méreteiről és kialakulásáról mondanak, s így kommentálja a hallottakat: Véleményem szerint is megfelel az igazságnak, amit országukról beszélnek. Mindenről megvan a saját véleménye, és mások elbeszéléseiben ennek megerősítését keresi.

Hérodotoszt leginkább a Nílus kápráztatja el – a hatalmas és titokzatos folyó rejtélye. Hol vannak a Nílus forrásai? Honnan veszi a vizét? Honnan hozza az iszapot, amellyel termékennyé teszi ezt a hatalmas országot? *Bárkivel beszéltem a Nílus forrásairól, egyetlen egyiptomi, libüai vagy hellén sem állította, hogy biztosat tudna felőlük. Hérodotosz ezért maga indul útnak. Így hát, hogy pontosabb értesüléseket szerezzek, magam mentem fel egészen Elephantiné városáig, a feljebb fekvő vidékről azonban már csak hallomásból tudok egyet s más. Elephantiné felett a táj oly meredeken emelkedik, hogy a hajók mindkét oldalára kötelet erősítenek, és úgy vontatják, mint az ökrök a szekeret. Ha a kötél elszakad, a hajót a víz erős sodra elragadja. Ezen a vidéken négy napig tart a hajóút, s a Nílus úgy kanyarog, mint a Maiandrosz. Innen még két hónapig kell fölfelé haladni, hogy egy nagy városba érjünk, amelynek Meroé a neve.... de a (folyó) felsőbb szakaszáról senki sem tud bizonyosat, mert a vidék lakatlan a forráság miatt.*

Hérodotosz itt félreteszi a Nílust, a folyó forrásvidékének titkait, a víz áradásának és apadásának rejtélyét, és az egyiptomiakat, az életmódjukat, szokásaikat kezdi alaposabban szemügyre venni. Megállapítja, hogy szokásaik és törvényeik is szinte teljesen eltérnek más népek szokásaitól és törvényeitől.

És mindent figyelmesen, aprólékosan feljegyezz:

Náluk ugyanis a nők járnak a piacra és kereskednek, a férfiak pedig otthon maradnak és szövéssel foglalkoznak... Itt a terhet a férfiak a fejükön hordják, a nők a vállukon, és a nők állva, a férfiak pedig guggolva vizelnek. Szükségüket benn a házban végzik el, de az utcán étkeznek, azt adva okául, hogy a rútt dolgokat otthon kell elvégezni, a kevésbé rúttakat nyilvánosan. Papi szolgálatot egy nő sem végez, sem férfi-, sem nőisten mellett, mindkettőnél csak férfiak lehetnek a papok. A fiúkat, ha maguktól nem hajlandók rá, nem kötelezik, hogy szüleiket eltartsák, a lányoknak azonban akkor is kötelességük, ha nem akarják. Az istenek papjai máshol megnövesztik a hajukat, Egyiptomban leborotváltják... Más emberek külön élnek jószágaiktól, az egyiptomiak viszont együtt élnek állataikkal.... A kovászt lábukkal dagasztják, az agyagot azonban kézzel gyúróják, és a trágyát összeszedik. A nemzőszervüket más népek a természet szerint hagyják, az egyiptomiak viszont, és akik eltanulták tőlük, körülmetélik.

És így sorolja egyre tovább az egyiptomi szokásokat és viselkedési formákat, amelyek a messziről jött vándort általában megdöbbennek másságukkal, egyediségükkel és kizárólagosságukkal. Hérodotosz erre ezt mondja: nézzétek csak,

ezek az egyiptomiak és mi, hellének annyira mások vagyunk, s mégis olyan jól tudunk együtt élni (Egyiptom ekkoriban tele van görög telepekkel, kolóniákkal, amelyeknek lakói barátságban élnek együtt a helyiekkel). Igen, Hérodotosz ilyen, sosem háborodik fel, nem ítéli el a másságot, inkább arra törekszik, hogy megismerje, megértse, ábrázolja. Az egység? Csupán arra szolgál, hogy hangsúlyozza az egységet, annak életerejét, gazdagságát.

Történészünk közben állandóan visszatér már-már rögeszmés nagy szenvedélyéhez, nevezetesen ahhoz, hogy honfitársainak szemére vesse a gőgöt, önteltséget, beképzeltséget, azt, hogy meg vannak győződve saját magasabbrendűségükről (a görögökből származik például a „barbarosz” kifejezés, amely a nem görögül beszélő, értelmetlenül makogó, vagyis alacsonyabb rendű, hitványabb embert jelölte). A görögök ezt az önteltségre való hajlamot később más európaiakba is beoltották, s ez ellen küzd lépten-nyomon Hérodotosz. E cél érdekében, összehasonlítandó a görögöket és egyiptomiakat, mintha szándékosan utazna Egyiptomba, hogy ott gyűjtson anyagot és bizonyítékokat mérsékelt filozófiájának, szerénységének és józan bölcsességének alátámasztására.

A kutatást alapvető, transzcendens kérdéssel kezdi – honnan vették a görögök az isteneiket? Honnan származnak azok? – Hogyhogy honnan? – válaszolják a görögök –, hisz’ azok a mi isteneink! – Dehogy – mondja erre szentségtörő módon Hérodotosz –, mi az egyiptomiaktól vettük át isteneinket!

Milyen jó, hogy mindezt olyan világban jelenti ki, amelyben még nincs tömegtájékoztató, s véleményét csupán maroknyi ember hallja vagy olvassa. Ha nézetei szélesebb körben terjedtek volna, azonnal megkövezték vagy máglyára küldték volna a nagy görögöt! Mivel azonban premediális időkben él, biztonságosan jelentheti ki, hogy *...az emberek közül először az egyiptomiak szerveztek vallási összejöveteleket, felvonulásokat és könyörgő körmeneteket, s mindezt tőlük vették át a hellének. A nagy görög héroszról, Héraklészről is megállapítja: ...a Héraklész nevet nem az egyiptomiak vették át a hellénektől, hanem a hellének az egyiptomiaktól... Ezt sok más mellett azzal is bizonyítani tudom, hogy Héraklész szülői, Amphitrión és Alkméné egyiptomi származásúak voltak... Nyilvánvaló hát, hogy Héraklész ősi egyiptomi isten. Mint ők maguk állítják, tizenhétézer év telt el Amaszisz uralkodásáig, amidőn nyolc istenük száma tizenkettőre emelkedett, s úgy tartják, hogy Héraklész is ezek között van. Minthogy pedig e dolog felől, amennyire lehetséges, bizonyosságot akartam szerezni, elhajóztam a fonikiai Türoszba is, mert hallottam, hogy ott egy Héraklésznek szentelt templom található. Láttam is, telve van drága fogadalmi ajándékokkal. Van itt két oszlop is, az egyik aranyból, a másik smaragdból, s éjszaka csak úgy ragyog mindkettő. Beszélgettem a papokkal is, kérdeztem őket az istenről, meg arról, hogy milyen régen alapították ezt a szentélyt, de úgy találtam, hogy válaszaik nem egyeznek a hellénekével...*

Ezekben a kutatásokban a világi jelleg a legmeglepőbb, az, hogy alapvetően hiányzik belőlük a szentség, s a hozzá társuló fennkölt, kenetteljes stílus. Ebben a történelemkönyvben az istenek nem elérhetetlen, végtelen hatalmú, földöntúli lények – a vita tényszerűen, adott téma körül forog: ki találta ki az isteneiket, a görögök vagy az egyiptomiak?

Kilátás a minaretből

Hérodotosznak a földijeivel folytatott vitája nem önmagára az istenek létezésére vonatkozik (ezek nélkül a Felsőbbrendű Lények nélkül a mi görögünk valószínűleg nem is tudta volna elképzelni a világot), hanem arra, hogy ki kölcsönözte kitől az istenek nevét és ábrázolását. A görögök azt állították, hogy isteneik az ő ősi világuk részei, abból származnak, Hérodotosz viszont azt igyekszik bebizonyítani, hogy egész panteonjukat, de legalábbis annak jelentős részét, az egyiptomiaktól vették át.

S itt, hogy alátámassza érvelését, megdönthetetlen – véleménye szerint megdönthetetlen – bizonyítékra: az időre, a keletkezésre, az életkorra hivatkozik, s felteszi a kérdést, hogy melyik kultúra az ősbibb, a görög vagy az egyiptomi? És mindjárt válaszol is: *Valami olyasmit csináltak velem a papok, mint egykor Zeusz thébai papjai a történetíró Hekataiosszal, aki a családfájáról szólva kijelentette, hogy tizenhatodik őse isten volt – igaz, én egy szót sem ejtettem a családfámról. Bevezettek a templom nagy csarnokába, s ott megmutattak annyi óriási faszobrot, amennyit már említettem... mind a háromszáznegyvenöt pirómiszt* (magyarázatként: Hekataiosz görög volt, a pirómisz nevű óriási szobrok pedig egyiptomiak, s mindegyik egyegy nemzedéket szimbolizál). Nézzétek hát, görögök, mondhatta Hérodotosz, a mi családfánk alig tizenöt emberöltőnyire nyúlik vissza, az egyiptomiaké viszont háromszáznegyvenöt nemzedéknyire. Akkor hát ki vette át kitől az isteneit, ha nem mi a nálunk sokkal ősbibb egyiptomiaktól? S hogy még érthetőbbé tegye honfitársai előtt a két népet elválasztó időbeli szakadékot, pontosítja érvelését: háromszáz emberöltő tízezer évet jelent, mert három emberöltő tesz ki egy évszázadot. Mindehhez hozzáfűzi az egyiptomi papok állítását, miszerint ebben az időszakban egyetlen új isten sem jelent meg emberi alakban. Így tehát – vonhatta le a végkövetkeztetést Hérodotosz – a sajátjainknak tartott istenek Egyiptomban már több mint tízezer éve léteztek!

Ha azonban elfogadjuk, hogy Hérodotosznak igaza van, és hogy nemcsak az istenek, hanem az egész kultúra is Egyiptomból (azaz Afrikából) jött Görögországba (azaz Európába), akkor felállíthatjuk azt a tézist, hogy az európai kultúra gyökerei nem is európaiak (ebben a kérdésben egyébként két és fél ezer éve folyik a vita, amelyet átítat az ideológia és a különféle érzelmek). Ne lépünk hát erre az aknamezőre, figyelmünket irányítsuk inkább arra, hogy Hérodotosz világában az egymás mellett létező számos kultúra és civilizáció között nagyon változatosak a viszonyok: találkozhatunk olyan esetekkel, amikor egyik civilizáció konfliktusba keveredik egy másikkal, ugyanakkor vannak civilizációk, amelyek a többiekkel békében élnek, kicserélik egymás közt a tapasztalataikat, s így kölcsönösen gazdagodnak. Mi több, vannak olyan civilizációk is, amelyek korábban harcban álltak egymással, most viszont együttműködnek, hogy holnap talán újra háborúskodásba kezdjenek. Vagyis Hérodotosz számára a világ kulturális sokszínűsége élő, lüktető szövedék, amelyben semmi sincs egyszer s mindenkorra meghatározva, hanem szüntelenül alakul, formálódik újabb és újabb összefüggéseket, viszonyokat teremtve.

1960 – ekkor látom először a Nílust. Este pillantom meg, amikor repülőgé-
pünk Kairóhoz közeledik. Magasból ebben az órában úgy fest a folyó, mint
fekete, csillogó, ágas-bogas fatörzs, amelyet utcai lámpák fény girlandjai és a
hatalmas, forgalmas város tereinek világos rozettái öveznek.

Kairó ezekben az években a harmadik világ felszabadítási mozgalmának
központja, számos olyan ember lakja, akik rövidesen új államok elnökei lesznek.
Különbéle afrikai és ázsiai antikolonialista pártoknak is itt van a székhelyük.

Kairó egyúttal a két évvel korábban (Egyiptom és Szíria egyesüléséből) létre-
jött Egyesült Arab Köztársaság fővárosának szerepét is betölti. Az állam elnöke
a 42 éves Gamal Abden-Nasszer ezredes, ez a természetes, masszív, uralkodásra
termett, karizmatikus egyiptomi. 1952-ben az akkor 34 éves Nasszer katonai
államcsínyt hajtott végre, megdöntötte Faruk király uralmát, majd négy évvel
később, már államelnökként, ő került Egyiptom élére. Hosszú ideig erős belső
ellenzéke volt: egyfelől a kommunisták harcoltak ellene, másfelől az iszlám
fundamentalisták és terroristák Muzulmán Testvérek nevű szervezete. Nasszer
óriási létszámú rendfenntartó gárdával védekezett ellenük.

Reggel fölkeltem, elindultam a jókora távolságra fekvő belváros felé. Szállodám
a Zamalek nevű, eléggé jómódú, polgári negyedben állt, amelyet valamikor első-
sorban külföldieknek építettek, ekkor azonban már a legkülönbélebb emberek
lakták. Mivel tudtam, hogy a szállodában kutakodni fognak a bőröndömben,
úgy döntöttem, hogy a benne lévő üres pilzneres sörösüveget kiviszem, és
útközben majd kidobom (ekkoriban Nasszer, a hithú mozlim, antialkoholista
kampányt folytat). A sörösüveget, hogy ne lássák, egy sűrű papírzacskóba tet-
tem, és kimentem az utcára. A korai óra ellenére már forró, párás volt a levegő.

Körülnéztem, hogy hol van egy szeméttartó. Tekintetem azonban a szálloda
ajtájában kisszéken üldögélő ór tekintetével találkozott. Engem figyelt. Eh,
gondoltam, nem dobom ki itt, előtte az üveget, mert még belenéz a szemetesbe,
megtalálja az üveget, és följelent a szállodai rendőrségen. Kicsit tovább sétáltam,
és akkor észrevettem egy üres ládát. Már majdnem beledobtam az üveget, ami-
kor megpillantottam két, hosszú galabiét viselő férfit. Egymással beszélgettek,
de már fölfigyeltek rám. Nem, nem dobhattam ki az üveget a szemük láttára,
biztosan meglátnák, ráadásul a láda nem arra való, hogy szemetet dobjanak
bele. Tétovázás nélkül lépdeltem tovább, amikor megláttam egy szemetest,
csak hogy azt is észrevettem, hogy a közeli kapu előtt egy arab üldögél és engem
bámul. Nem, gondoltam magamban, nem kockáztathatok, nagyon gyanakvó a
tekintete. Mentem hát tovább, kezemben az üveget rejtő zacskóval, mintha mi
sem történt volna.

Nem messze volt egy kereszteződés, amelynek közepén egy gumibottal és síp-
pal felszerelkezett rendőr állt, az egyik utcasarkon pedig egy ember üldögélt és
engem nézett. Észrevettem, hogy csak egy szemére lát, de azzal olyan erőszakos-
an, olyan tovakodóan bámult, hogy kellemetlen érzés fogott el, sőt kezdtem attól
tartani, hogy rám parancsol, mutassam meg, mi van a zacskóban. Sietősre fogtam
hát a dolgot, hogy eltűnjek a szemé elől, s tettem mindezt annál szívesebben,

mivel a közelben földeregett előttem egy szemetes. Sajnos a szeméttárolótól nem messze, egy csenevész fa árnyékában idős férfi üldögélt, és engem figyelt.

Ekkor az utca elkanyarodott, de a kanyaron túl ugyanaz volt a helyzet. Sehol sem tudtam kidobni az üveget, mert bárhova néztem, mindenütt rám szegeződő pillantásokkal találkoztam. Az úttesten autók haladtak, szamarak húztak áruval megrakott kocsikat, merev lábakkal tevék lépdeltek, de mindez mintha egy másik síkon, rajtam kívül zajlott volna, miközben engem folyton szemmel tartottak mindenféle emberek, akik álltak, üldögéltek (leggyakrabban üldögéltek), sétálgattak, társalogtak, és közben azt nézték, mit csinálok. Idegességem nőttön-nőtt, egyre jobban izzadtam, a papírzacskó átnedvesedett, félfő volt, hogy az üveg kiesik belőle, és csörömpölve széttörik a járdán, amivel még inkább fölkelti a járókelők érdeklődését. Végképp nem tudtam, mit tegyek, visszamentem hát a szállodába, és az üveget a bőröndömbe dugtam.

Éjszaka aztán újra kimerészkedtem vele az utcára. Éjjel jobb volt a helyzet. Behajítottam a legközelebbi szemetesbe, és megkönnyebbülten lefeküdtem.

Ezután, az utcákat járva, kezdtem alaposabban körülnézni. Minden utcának szeme és füle volt. Itt egy házmeister, ott egy őr, amott egy mozdulatlan alak fekszik nyugágyban, kicsit távolabb egy férfi ácsorog tétlenül, és bámul. Ezeknek az embereknek egy jó része semmi konkrét dolgot nem csinál, de tekintetük egymást keresztező, összefüggő, szoros megfigyelési hálót alkot, amely átfogja az utca egész terét, így ott semmi sem történhet úgy, hogy azt időben ki ne szimatolnák, észre ne vennék. Észre ne vennék és be ne jelentenék.

Érdekes téma ez – fölösleges emberek az erőszak szolgálatában. A fejlett, megállapodott, megszervezett társadalom pontosan körülírt, meghatározott szerepek összessége, amit azonban a legkevésbé sem állíthatunk a harmadik világ városi lakosságának nagyobb részéről. Ezekben a városokban egész negyedeket töltenek meg kialakulatlan, szétfolyó, határozott besorolás, pozíció vagy rendeltetés nélküli tömegek. Ezek az emberek bármely pillanatban, bármilyen okból összezecsődülhetnek, zajongó sereget, tömeget alkothatnak, amelynek mindenről van véleménye, mindenre van ideje, szeretne valamiben részt venni, szerepet vállalni, de senki sem vet rá ügyet, senki sem tart rá igényt.

Minden diktatúra kiveti hálóját erre a tétlen magmára, s így nem kell nagy költséggel hivatásos rendőrhadsereget sem fenntartania. Elég, ha ezekért a helyüket kereső emberekért nyúl. Ha azt érezteti velük, hogy valamire alkalmasak lehetnek, hogy valaki számít rájuk, hogy észrevették őket, hogy nekik is lehet valamilyen jelentőségük.

Az ilyen kapcsolat mindkét félnek hasznos: az utca embere azzal, hogy szolgálatot tesz a diktatúrának, kezdi azt érezni, hogy ő is a hatalom része, fontos és jelentős személy, ráadásul, mivel általában valamilyen kisebb lopás, verekedés, csalás volt a kontóján, most egyre inkább büntelennek érzi magát, a diktatúra viszont olcsó, sőt ingyenes, elszánt és mindenhol jelenlévő ügynök-spiclire lel benne. Néha egyébként nehéz is ügynöknek nevezni az ilyen embert, mert csupán olyasvalaki ő, aki szeretné, ha a hatalom észrevenné, ügyel rá, hogy látható legyen, felhívja magára a figyelmet, mindig készséges, szolgálatkész.

Egyszer, amikor kijöttem a szállodából, egy ilyen ember (gyanítottam, hogy közülük való, mert mindig ugyanazon a helyen ácsorgott, valószínűleg saját külön körzete volt) megszólított, hogy menjek vele, mutat nekem egy régi mecsetet. Általában is hiszékeny vagyok, a gyanakvást pedig nem a józan ész megnyilvánulásának tartom, hanem jellemhibának, s itt ráadásul az a tény, hogy a spicli mecsetlátogatást ajánlott, és nem a rendőrségre vezetett, olyan megkönnyebbülést, sőt örömet szerzett, hogy gondolkodás nélkül elfogadtam az ajánlatot. Az illető rendes ruhát viselt, udvarias volt, és elég jól beszélt angolul. Azt mondta, Ahmednek hívják. – Én pedig Ryszard vagyok, de mondd csak, hogy Richard, úgy könnyebb lesz neked.

Előbb gyalogolunk. Aztán jó sokáig buszozunk. Leszállunk. Valamelyik régi negyedben lehetünk, szűk utcácskák, keskeny sikátorok, apró terecskék, eldugott zugok, szoros átjárók, szürkésbarna, ferde agyagfalak, hullámos pléhtető. Aki ide betéved, és nincs kísérője, többet innen ki nem jut. Csak itt-ott van valamiféle ajtó a falakban, de ezek az ajtók is be vannak zárva, be vannak riglizve. Sehol senki. Néha árnyékként elsuhan egy-egy asszony, néha felbukkan egy csapat gyerek, de Ahmed kiáltására mindjárt el is tűnnek a gyerkőcök.

Igy jutunk el egy tömör fémkapuzhoz, amelyen megbeszélte jel szerint kopogtat Ahmed. Bentről szandálsurrogás hallatszik, majd hangos kulcszörögés a zárban. Meghatározhatatlan korú és külsejű űr jelenik meg a kapuban, s néhány szót vált Ahmeddel. Kicsi, zárt előtéren keresztül a minaret földbe süllyedt ajtajához vezet minket. Az ajtó nyitva áll, a két férfi mutatja, hogy lépjek be. Odabent sűrű homály, de azért látni a jókora gyárkéményre emlékeztető minaret belső falába mélyesztett kanyargós lépcső körvonalát. Ha az ember fölnéz, észreveszi, hogy fönt, valahol a magasban, dereng egy világosabb pont, amely innen letről olyan, mint távoli, sápadt csillag – az ott az égbolt.

– We go! – mondja félig buzdító, félig parancsoló hangon Ahmed, aki korábban azzal biztatott, hogy a minaret tetejéről egész Kairót látni fogom. – Great view! – biztosított. És elindulunk. Kezdetől fogva baljóslatú az egész. A lépcső keskeny és csúszós a rászóródott homoktól és vakolattól. S ami még rosszabb, hogy nincs semmiféle korlát, vaskapocs, fogantyú, kötél vagy bármi, amibe kapaszkodni lehetne.

Nem baj – megyünk.

Csak megyünk, megyünk.

Az a legfontosabb, hogy az ember ne nézzen le. Se le, se föl a magasba. Csak előre, maga elé, a legközelebbi pontra, a szeme magasságában lévő lépcsőfokra. Ki kell kapcsolni a képzeletet, mert az mindig félelmet gerjeszt. Jó volna most valamiféle jóga, valamiféle nirvána és tantra, valamilyen karma vagy moksa, bármi, ami lehetővé tenné, hogy ne gondolkozzam, ne érezzek, ne létezzem.

Nem baj – megyünk.

Csak megyünk, megyünk.

Sötét van, és keskeny a lépcső. Meredek és kanyargós. Ha a mecset működne, innen, a minaret tetejéről szólítaná naponta ötször a müezzin imához a hívőket.

Elnyújtott, énekekre, gyakran nagyon szép, emelkedett, megható, romantikus énekekre emlékeztető kiáltások ezek. Semmi jel sem mutatott azonban arra, hogy a mi minaretünket valaki is használná. Évek óta elhagyott, dohos, áporodott szagú, poros hely volt.

Nem tudom, hogy az erőfeszítéstől-e, vagy valamilyen határozatlan, ám egyre növekvő félelemtől, de fáradtság lett rajtam úrrá, s lelassítottam, mire Ahmed ösztökélni kezdett.

– Up! Up! – Mivel pedig mögöttem haladt, lehetetlenné tette, hogy visszaforduljak, elmeneküljek. Nem tudtam volna őt kikerülni, hiszen oldalt ott tátongott a mélység. Nem baj, gondoltam, megyünk tovább.

Csak megyünk, megyünk.

Már olyan veszélyes magasságban lépdeltünk a korlát és kapaszkodó nélküli lépcsőn, hogy minden hirtelen mozdulatra mindketten több emeletnyit zuhantunk volna. Az érinthetetlenség paradox kapcsa fűzött össze bennünket – aki meglöki a másikat, maga is lerepül vele.

Ez a szimmetrikus viszony azonban később megváltozott, mégpedig az én hátrányomra. A lépcső végén, fönt a csúcson, a minaretet szűk kis terasz vette körül – ez volt a müezzín helye. Az ilyen erkélyt általában falazott vagy fémből készült korlát védi. Itt alighanem fémkorlát lehetett valamikor, de az évszázadok során megette a rozsdá, mert a falba vájt keskeny kilépőnek semmiféle védőfala nem volt. Ahmed gyöngéden kitolt a teraszocskára, ő maga pedig a lépcsőn állva, biztonságosan támaszkodva az ajtónyílásba, így szólt:

– Give me your money.

A pénz a nadrágzsebemben volt, és attól félttem, hogy még egy olyan jelentéktelen kis mozdulattól is, mint a pénz kivétele, lezuhanhatok. Ahmed észrevette habozásomat, és már élesebben ismételte meg:

– Give me your money!

Fölfelé néztem az égre, még véletlenül sem lefelé, és óvatosan, nagyon óvatosan a zsebembe nyúltam, majd lassan, nagyon lassan kivettem a tárcámat. Ahmed szó nélkül elvette, megfordult, és elindult lefelé a lépcsőn.

Nekem minden centiméter óriási nehézséget jelentett a nyitott terasztól az első lépcsőfokig terjedő, nem egészen egyméteres szakaszon. Aztán a kín szenvedés, ahogy lefelé haladtam elnehezült, lebénult, meg-megbicsakló ólomlábakon.

Az őr kinyitotta a kaput, és egy csapat gyerek (a legjobb idegenvezetők az ilyen síkátorokban) elkísért egy taxihoz.

Néhány napig még a Zamalek negyedben laktam. Ugyanazon az utcán jártam be a városba. Naponta találkoztam Ahmeddel. Mindig ugyanazon a helyen állt, őrizte a körzetét.

Arcizma sem rezdült, amikor rám nézett, mintha sohasem találkoztunk volna.

És gondolom, én is ugyanúgy néztem rá vissza, mintha sohasem találkoztunk volna.

Armstrong koncertje

Kartúm, Aba, 1960.

Amikor kijöttem a kartúmi repülőtérrel, ezt mondtam a taxisofőrnek: – Victoria Hotel. Ő azonban szó nélkül, mindenféle magyarázkodás és mentegőzés nélkül elvitt egy másik szállodába, a Grandba.

– Mindig ez történik – mondta aztán egy líbiai vendég, akivel összeismerkedtem –, ha fehér ember érkezik Szudánba, azt gondolják, hogy csakis angol lehet az illető, ha pedig angol, akkor természetesen a Grandban kell lagnia. Egyébként jó találkozási pont, esténként mindenki ide sereglik.

A sofőr, amikor a csomagtartóból kivette a bőröndömet, másik kezével félkört írt le, hogy megmutassa, milyen kilátásban lesz részem, és büszkén így szólt: – Blue Nile! Lenéztem a szürkészöld színű folyóra – nagyon széles volt és fürgén folyt tova. A szálloda hosszú, árnyékos terasza a Nílusra nézett, a folyótól széles sugárút választotta el, amelyet öreg, ágas-bogas fügefák szegélyeztek.

A szobában, amelybe felkísért a portás, plafonra erősített ventilátor zümmögött, de egyáltalán nem hűtötte, csupán kavarta a fullasztóan forró levegőt. Nagy itt a hőség, gondoltam, s úgy döntöttem, kimegyek a városba. Nem tudtam, mit teszek, mert alig tettem meg néhány száz métert, rá kellett döbennem, hogy csapdába estem. Az égből tűző forróság szinte odaszegezett az aszfalthoz. Lüktetni kezdett a fejem, alig kaptam levegőt. Éreztem, hogy nem tudok továbbmenni, ugyanakkor az is tudatosodott bennem, hogy a visszatéréshez sincs elég erőm. Pánikba estem, mert az volt a benyomásom, hogy ha azonnal nem húzódok árnyékba, a forró nap megöl. Lázasan tekingéltem jobbra-balra, de csak annyit láttam, hogy én vagyok közel s távol az egyetlen mozgó lény, hogy körülöttem minden élettelenül, bezárkózva, aléltan várakozik. Sehol egy ember, sehol egy állat.

Istenem, mit tegyek?

A nap meg csak zúdíjtja rám a meleget, mintha nagykalapáccsal verné a fejemet. A szálloda túl messze van, a közelben meg sehol sincs egy épület, egy bódé, egy tető, bármi, ami megmenthetne. Egy nem túl távoli mangófa volt a legközelebb, elvonszoltam magam odáig.

Elértem a fa törzsét, lecsúsztam a földre, az árnyékba. Az árnyék ilyen esetekben teljesen materiális dolog, a test ugyanolyan mohón fogadja be az árnyékot, mint szomjúságtól kicserepesedett ajkak egy kortynyi vizet. Enyhet ad, oltja a szomjat.

Délután az árnyékok megnyúlnak, növekszenek, lassan egymásra rakódnak, aztán sötétedni kezdenek, végül egészen feketék lesznek – beesteledik. Az emberek felélednek, visszatér életkedvük, üdvözlük egymást, beszélgetnek nagy elégedetten, hogy valahogyan túléltek a kataklizmát, vagyis a soron következő pokoli napot. A városban megindul a forgalom, az úttesten egymást érik az autók, megtelnek az üzletek és a bárak.

Kartúmban két cseh újságíróra várok, együtt fogunk utazni Kongóba. Kongó lángokban áll, polgárháború pusztít az országban. Ideges vagyok, mert a két cseh, akinek Kairóból kellett volna repülővel érkeznie, nincs sehol. Nappal kép-

telenség a felforrósodott városban mászkálni. A szobában is nehéz megmaradni – túl meleg van. És a teraszon sem lehet sokáig kibírni, mert percenként odajön valaki az emberhez és faggatózik – ki vagyok? Honnan származom? Hogy hív-nak? Miért jöttem ide? Akarok-e üzletet kötni? Ültetvényt vásárolni? Ha nem, akkor hova utazom innen? Egyedül vagyok? Van családom? Hány gyerekem van? Mit csinálnak? Voltam-e már Szudánban? Hogy tetszik Kartúm? És a Nílus? És a szállodám? És a szobám?

A kérdezősködésnek valójában sosincs vége. Az első napokban még udvaria-san válaszolgotok. Mert hátha valaki őszinte érdeklődéssel, a helyi szokásoknak megfelelően faggatózik. Az is lehet, hogy a kérdezősködők a rendőrség emberei – jobb nem ingerelni őket. Az ilyen érdeklődők általában csak egyszer bukkannak fel, másnap újak jönnek, egymásnak adnak kézről kézre, mint a stafétabotot.

Ketten azonban – mindig együtt járnak – gyakrabban bukkantak fel. Rendkívül rokonszenvesek voltak. Egyetemisták, akiknek most sok az idejük, mert az ura-lomra jutott katonai junta vezetője, Abboud tábornok bezáratta az egyetemet, lévén az a nyugtalanság és lázadás fészke.

Egy nap, óvatosan jobbra-balra tekingélve, azt mondják, adjak nekik néhány fontot, vesznek rajta hasist, aztán kimegyünk vele a városon kívülre, a sivatagba.

Hogyan reagáljak ilyen ajánlatra?

Sosem szívtam még hasist, vajon milyen hatást fejt ki az emberre? Másfelől viszont, hátha ezek ketten a rendőrség emberei, akik be akarnak zárni, hogy aztán pénzt csaljanak ki tőlem vagy deportáljanak. Ráadásul mindjárt most, nagyszerűnek ígérkező utazásom legelején? Félek, nem tudom, mi lesz, de végül a hasist választom, pénzt adok a két diáknak.

Estefelé megjelennek egy ütött-kopott, nyitott tetejű terepjáróval. Csak az egyik lámpája világít, de az olyan erősen, akár egy légelhárító reflektor. Ez a fény kettéhasítja az áthatolhatatlan, fekete falként ellenálló trópusi sötétséget, amely egy pillanatra szétnyílik, hogy beengedje az autót, de amint elhaladt, máris újra összezáródik. Ha a kátyúk nem dobálnák a járművet, azt hihetné az ember, hogy egy helyben áll egy zárt helyiségben.

Mehettünk vagy egy órát, az egyébként ócska, csupa kátyú aszfalt már régen véget ért, sivatagi úton haladtunk tovább, amelyet helyenként hatalmas, bronzos fényű sziklák szegélyeztek. Az egyiknél éles kanyart vettünk, mentünk még egy kicsit, majd a sofőr hirtelen megállt. Meredek folyóparthoz értünk, odalent ezüsstösen fénylett a holdsütötte Nílus. A táj tehát eszményi minimumra redukálódott – sivatag, folyó, hold: ennyi volt ebben a pillanatban az egész világ.

Az egyik szudáni elővett egy megkezdett kis laposüveget, a benne lévő mara-dék whiskyből mindhármunknak jutott egy-egy korty. Aztán gondosan sodort két vastag cigarettát, egyiket a társának adta, a másikat nekem. A gyufa fényé-nél megpillantottam a sötétből hirtelen kibukkanó fekete arcát, csillogó szemét, amellyel úgy nézett rám, mintha valamin töprengene. Lehet, hogy mérget adott nekem, gondoltam, de azt már nem tudom, hogy a lehetséges méregről gondol-tam-e ezt, vagy bármi másról, mert már egy másik világba kerültem, amelyben semminek nem volt súlya, és minden mozgásban volt. Ez a mozgás lágy volt,

puha és hullámzó. Gyöngéd ringatás. Sehol rohanó sietés, sehol erőszakos kitörés, minden csupa nyugalom és csend. Kellemes érintés. Álom.

A legszokatlanabb azonban a súlytalanság állapota volt. Nem az az esetlen, otromba súlytalanság volt ez, amelyet az úrhajósoknál látunk, hanem hajlékony, ügyes, légies súlytalanság.

Arra nem emlékszem, hogyan kezdtem repülni, de arra tökéletesen emlékszem, hogy lebegek a határtalan térben, amely fekete ugyan, de nagyon, szinte fénylően világos is, úszom mindenféle színes karikák között, amelyek szétrebbennek, keringenek, betöltik az egész teret, s amelyek könnyű, körbe forgó abroncsokra, a gyerekek hulahoppkarikáira emlékeztetnek.

Lebegés közben az az érzés jelenti a legnagyobb örömet, hogy megszabadultam saját súlyomtól, az ellenállástól, amelyet testünk tanúsít, attól a makacs, könyörtelen szembehelyezkedéstől, amellyel lépten-nyomon szembesülünk. Lám csak, kiderült, hogy testünk nem feltétlenül az ellenségünk, hanem, jöllehet ilyen szokatlan körülmények között, lehet a barátunk is.

Látom magam előtt a terepjáró motorháztetőjét, szemem sarkából pedig a repedezett visszapillantó tükröt. A látóhatár erősen rózsaszín, a homok grafit-szürke színű. A Nílus ebben a kora hajnali órában majdnem sötétkék. Ülök a nyitott terepjáróban, és majd megfagyok. Ráz a hideg. Ilyenkor a sivatagban csontig hatoló, szibériai hideg van.

Mire azonban visszaérünk a városba, fölkel a nap, s azonnal hőség támad. Szörnyen fáj a fejem. Egyetlen dologra vágyom: aludni. Aludni. Csak aludni. Nem mozdulni. Nem létezni. Nem élni.

Két nappal később eljött a szállodába a két szudáni, hogy megkérdezzék, hogy érzem magam. Hogy érzem magam? Ó, jaj, barátaim, hogy én hogy érzem magam? Igen, hogy érzed magad, mert ide érkezik Armstrong, holnap fog föllépni a stadionban.

Azonnal meggyógyultam.

A kicsi, lapos stadion messze, a városon túl volt, úgy ötezren férhettek el benne. De még így is csak félig telt meg. A gyepek közepén felállított színpad elég rosszul volt megvilágítva, de mi közel ültünk, és Armstrongot is, szerény zenekarát is jól láttuk. Fülledt, forró este volt, s amikor Armstrong kijött a színpadra, már vizes volt, mert a nagy melegben zakót és csokornyakkendőt viselt. Mindenkit üdvözölt: magasra emelte kezét, benne aranyosan csillogó trombitájával, és azt mondta az ócska, recsegő mikrofonba, hogy örül, amiért Kartúmban játszhat, de nemcsak örül, hanem boldog is, aztán elnevette magát a széles, nyitott, mindenkire átragadó nevetésével. Másokat is nevetésre készítő gesztus volt ez, ám a stadion tartózkodóan hallgatott, a közönség nem nagyon tudta, hogyan kellene viselkednie. Megszólinta a dob és a nagybőgő, és Armstrong a helyhez és időhöz leginkább illő dallal kezdte – „Sleepy Time Down South”. Valójában nehéz az embernek megmondania, mikor hallotta először Armstrong hangját, de van abban a hangban valami, ami miatt úgy érezzük, hogy mindig is

ismertük, s amikor elkezd énekelni, mindenki a hozzáértők őszinte meggyőződésével mondja: – Hát igen, ez ő, Satchmo!

Hát igen, ő volt az, Satchmo. Elénekelte a „Hello Dolly, this is Louis, Dolly”-t, a „What a Wonderful World”-öt és a „Moon River”-t, és elénekelte az „I touch your lips and all at once the sparks go flying, those devil lips” kezdetű dalt, de a közönség továbbra is csöndben ült, nem tapsolt. Nem értették a szöveget? Vagy az ő mozlim ízlésüknek túl sok volt az ennyire nyíltan megfogalmazott erotika?

Armstrong minden szám után, de még játék és éneklés közben is, nagy fehér zsebkendővel törölgette arcát. A zsebkendőket szünet nélkül váltogatata egy ember, aki mintha külön ezzel a céllal utazgatott volna Afrika-szerte Armstronggal. Később észrevettem, hogy egész szatyornyai zsebkendő volt ott, talán több tucatnyi is.

A koncert után az emberek hamar szétszéledtek, eltűntek az éjszakában. Meg voltam rökönnyödve. Hallottam, hogy Armstrong koncertjei mindenütt lelkese-dést, őriöngést, extázist váltanak ki. A kartúmi stadionban semmi ilyesmit nem tapasztaltam, pedig Satchmo sok afrikai songot énekelt, olyanokat, amelyek Amerika déli államaiba – Alabamába és Louisianába – hurcolt rabszolgáktól származnak (maga Armstrong is itt született). Csakhogy az a régi és a mostani Afrika két külön világ, amelyeknek nincs közös nyelvük.

A két szudáni visszavitt a szállodámba. Leültünk a teraszon, hogy igyunk egy limonádét. Pár perc múlva Armstrongot is meghozta egy autó. Megkönnyebbülten ült le egy kis asztalhoz, azaz inkább lerogyott a székre. Termetes, kövér férfi volt széles, csapott vállakkal. A pincér hozott neki egy narancsszörpöt, amelyet egy hajtásra megivott. Azután még egyet és még egyet. Ült fáradtan, lehajtott fejjel, szótlannul. Hatvanéves volt ekkoriban, és – amiről nem tudtam – már beteg volt a szíve. A koncerten fellépő Armstrong és az, akit közvetlenül a koncert után láttam, két különböző ember volt: az első – vidám, nyájas, feldobódott, hatalmas hangerővel megáldott, igen széles skálán trombitáló férfi; a másik – elnehezült, kimerült, erőtlén, barázdált arcú, letört ember.

Aki elhagyja Kartúm biztonságos falait és elindul a sivatagba, tudnia kell, hogy veszélyes csapdák leselkednek ott rá. A homokviharok szünet nélkül változtatják a táj képét, áthelyezik a tájékozódási pontokat, ha pedig az utazó az ilyen kiszámíthatatlan természeti események következtében utat téveszt, biztos halál vár rá. A sivatag rejtélyes és félelemkeltő. Senki sem indul el a sivatagba magányosan, hiszen senki sem képes annyi vizet vinni magával, hogy egyebek-ről már ne is beszéljünk, amennyivel eljuthat egyik kúttól a másikig.

Egyiptomi utazása során Hérodotosz, aki tudta, hogy a Szahara veszi körül, előrelátó módon mindig a Nílus közelében halad előre. A sivatag napsütötte tűz, márpedig az egyiptomiak szerint a *tűz eleven állat, amely mindent felfal, amit adnak neki, s ha jóllakott, táplálékával együtt elenyésczik*. És példaként elmeséli, hogy amikor a perzsák királya, Kambüszész elindult Egyiptom meghódítására, azután pedig délre fordult, hogy elfoglalja Etiópiát, serege egy részét a Szahara

oázisaiban élő ammóniosz törzs ellen küldte. Ez a Thébaiból indított seregrész hét napig tartó sivatagi menetelés után elért Oaszisz városába. *Idáig tehát állítólag még eljutott a sereg, de hogy utána mi történt vele, senki nem tudná megmondani, legfeljebb talán az ammónioszok, vagy akik tőlük hallottak róla. Mert nem jutottak el az ammónioszokig, de vissza sem tértek. Maguk az ammónioszok ezt mesélik. A sereg Oasziszból elindult feljűk a sivatagon át, mintegy félúton jártak, amikor reggeli étkezés közben iszonyú forgószél támadt dél felől; elsodorta őket a szél, maga alá temette a homok, mind egy szálig eltűntek.*

Megérkezett a két cseh – Dušan és Jarda –, s azonnal indultunk Kongóba. Kongói oldalon az első helység egy Aba nevű út menti település volt. Hatalmas zöld fal árnyékában helyezkedett el, a fal pedig nem volt más, mint a dzsungel kezdete, mert a dzsungel itt olyan hirtelen nőtt ki a földből, mint meredek hegy egy síkság közepén.

Abában volt egy benzinkút és néhány üzlet. Az árnyéket korhadtt faárkádok biztosították, alattuk néhány férfi üldögélt tétlenül, mozdulatlanul. Csak akkor élénkültek fel, amikor magálltunk, s az iránt érdeklődtünk, hogy mi vár ránk az ország belsejében, és hogy hol válthatnánk át fontjainkat helyi frankra.

A megkérdezett férfiak görögök voltak, olyan kolóniát alkottak, amilyenek százsámra alakultak szerte a világon már Hérodotosz idején is. Ez a település-fajta, úgy látszik, a mai napig megőrződött közöttük.

Nálam volt egy Hérodotosz-kötet is, s amikor elkészöntünk, megmutattam az egyik görögnek. Meglátta a borítón a nevet, és elmosolyodott, de úgy, hogy nem tudtam megállapítani, vajon a büszkeségét fejezi ki a mosollyal vagy a tanácsatlanságát, amiért fogalma sincs róla, hogy kiről van szó.

(A Hérodotosz-idézetek az Európa Könyvkiadó által 1989-ben Muraközy Gyula fordításában kiadott *A görög-perzsa háború* című könyvből valók.)
(folytatjuk)

Fordította: Szenyán Erzsébet

Sulyok Vince

Szent-Iván éjén

Szent-Iván éje van és Norvégia-szerte
tüzek gyúlnak-lobognak a hegyoldalokban,
tavak és fjordok partján, ősrégi pogány
idők máig továbbélő emlékezeteként;
ácsorgunk körülöttük szárazra aszott
ágakat hajítva a máglyákra; szikra-csillagok,
szíporkák zúdulnak belőlük elő; atavisztikus
lélekkel nézünk a füstbe, a sárga-fehér
lángokba, szinte transzban már, az északi
fehér éjszaka misztikus-varázslatos,
ködeiben, sejtelmes árnyai között,
szinte valami földöntúli ragyogásban,
mely tompa mégis s már-már fekete –
így ünnepelve a nappal tetőződését
az éjszaka homályának határán,
a nappali fény teljessé válását,
amelyből ma már mégis egyet léptünk
a lassan, fokozatosan és mégis csökönys
kitartással növekvő sötétség és tél felé,
ma még egy percnyi lépést csak, hogy megduplázzuk
hamarosan s háromszorozzuk, négyszerezziük
gyorsulva folyton, majd megint lassulva,
amíg a téli napfordulóig nem ériünk,
december feketeségének hidegébe,
nehéz, dermedt ködeibe. Ma fények
ragyognak még ránk az éj közepén is,
noha halványan, és bearanyozzák,
beragyogják arcunkat a lobogó lángok,
szentiván-éje sárga tüzei,
melyekből szikrák pattognak ki kavarogva,
füstből szökve elő a tejfehér,
a szóke éj északi rejtelseibe –
de aranyló fényekből már elindultak
felénk az árnyak is s lépéseit
naponta sokszorozva a halál is,
s mi perc-életünkért kezdünk már dideregni,

*mert tetőződött már az év s a nyári éj,
s tetőződött az élet is, az életünk,
s míg körbepillantunk itt egyre több
a kihúnyó, lelohadó, elfeketült
hamuvá váló máglya körülöttünk,
s egyre inkább magunkra maradunk
az éjszaka, Szentiván-éje csonthideg
és csontfehér árnyaival – az elmúlással.*

Oslo, 2005. június 23.

Kántor Lajos

Vörösmarty – Bazilika – Károlyi

Budapest más, mint Erdély. Hát persze, hogy más. Mi összesen vagyunk annyian, ha vagyunk, mint ők ott, fővárosiak. De végül is, mi ez a marhaság, vitatkozik magával Sebestyén, ez az ők és mi? Fejtse le magáról a fiait meg az unokáit? Apja egyetemi éveit, az Eötvös-kollégiumot? És akik építették a várost a Duna két partján? Kós Károlyt? Bánffy Miklóst, a Nemzeti Színház, az Operaház intendánsát? Cs. Szabót, a rádió irodalmi osztályának vezetőjét? Barcsay Jenőt, a művészeti anatómia tanárát? Jékelyt? Németh Lászlót nem számítaná ide, Nagybánya ellenére, ő inkább vendégként járt erre a későbbiekben, bár lehet, hogy Duna-Európa, a tejtestvériség igényét innen is lehet eredeztetni. Páskándi viszont, aki ott, a Duna mentén próbálta folytatni (igaz, a Nagyenyed utcában)... Kolozsvári Papp ott írta kolozsvári regényeit, elbeszéléseit. Panek oda ment meghalni.

Ilyenkor, könyvhet táján, főlerősödnek a kérdések, a kételyek. Bár állnak az ő sátraik is a Vörösmarty téren, újabban a Bazilika előtt, a könyveiket pedig más – nem csak erdélyi – kiadók is kínálják, ha akad rá vevő: a Magvető, a Balassi, az Európa, a Héttorony (vagy ők már nincsenek?), az Ister, a Korona. Az engesztelhetetlen napverésben ülni a bódé mellett, a semmitől nem védő ernyő alatt, várni azt az egy-két vásárlót – nem a legkelleme-sebb foglalatosság. A várakozás tulajdonképpen szégyenletes óráit csak a baráti, főképpen a szakmán belüli találkozások ellensúlyozzák – újvidékiekkel, pozsonyiakkal, pécsiekkel –, billentik át a kellemetlenből az emlékezetesbe. Hát használjuk ki az alkalmat, toljuk össze a könyvheti kis fehér, kerek asztalokat, sütkérezzünk egymás fényében – határoz Sebestyén László, úgy is, mint teljhatalmú moderátor. A szervezés is könnyebb lesz, néhányan a meghívandók közül, a pestiek meg a budaiak amúgy is kijönnek, a távoliak némelyike szintén felutazik erre a hétre, szóval többen lehetünk együtt, „kiválasztottak”.

Cs. Szabó meglepetéssel, de kétségtelen örömmel lapozgatja *Erdélyi metszetek* című könyvét. Nem emlékszik ugyan, hogy lett volna ilyen kötete – hát persze, 2004-es évszámot mutat a Komp-Press kolozsvári kiadványa –, a szövegek azonban tőle valók. Vasrácsos ablakok anyai nagyszülei Rózsa utcai házán, a hátsó borítón jóleső ajánló szöveg: „a dunántúli szellemiséget kutató Várkonyi Nándor, az erdélyiséget értelmező Makkai László vagy éppen a »kassai őrjáratot« végző Márai Sándor mellett talán Cs. Szabó László az, aki a legszebben tudott beszélni a történelmi magyar tájakról: ezeknek a tájnak a lelkéről és költészetéről, egyéniségéről és hagyományairól.” Egy kicsit arrébb már az életműsorozatát lehet megvásárolni, a sorozat első darabját, köztük az életrajzi írások gyűjteményét. De ki ez a fiú, ez a Balassa Péter, akinek a műveit ugyancsak elkezdtek sorozatba gyűjteni? Ő nyilván már az új nemzedék, mondják, esszéit ír, és nem is akárhogyan. A *Végtelen beszélgetést* nyilván másokkal, másokról folytatta, az ő partnerei nem Illyés, Weöres, Szabó Zoltán; lám csak, Pilinszkyben lehet hogy találkozni. Ám itt egy régi, nálánál jóval öregebb erdélyi: Kós Károly levelezését ugyanaz a kiadó jelentette meg, Pesten, amelyik az ő életműsorozatát indította, a Mundus. *A Volga Nyugaton...* ez

meg mi? Szilágyi Domokos útinaplója, Kalota Könyvkiadó, Kolozsvár. Ilyenről eddig nem hallott. Szilágyiról persze igen, elismerő véleményét szóban, levélben jelezte kolozsvári barátainak. Nem csodálkozik hát, hogy a Nap Kiadó „Emlékezet” sorozatába bekerült Szilágyi.

Gondolta volna az öreg Kós, hogy így egymás mellé kerülnek, irodalomtörténeti közéletben, pontosabban a kiadói vállalkozás időbeli egybeesése okán, Szilágyi Domokossal? Ezt már Sebestyén kérdezi, ahogy Csé mögött jár a könyvheti böngészésben. *Kiáltó Szó – Kényszerleszállás*. Fél évszázad távolságból, kétféle hang, kétféle lehetőség. Mostanában többször is végiglapozta a hozzáférhető Kós-leveleket (a sajátjait is, kéziratban), s a Czine Mihálynak címzettekben újra találkozott az öreg konzervatív irodalmi ízlésével. Nem új a felfedezés, hiszen Kós még az általa piedesztálra emelt Adyt is csak a Léda-dalok nélkül, Móriczot „a Sárarany és hasonlók” leszámításával vállalta és vallotta, és nem titkolta el, hogy idegen tőle Babits, Kosztolányi, Karinthy. A Helikon-szerkesztő Kuncz Aladárnál többre taksálta Kovács Lászlót, alighanem igazságtalan kortársi ítéletet hagyva az utókorra („...már 1929-ben Áprily és 1929 őszétől Kuncz is csak félkézzel, sőt jórészt sehogyszem szerkesztettek”). Akkor hát mit csodálkozunk azon, hogy Páskándi lírája helyett a Kiss Jenőét ajánlja irodalomtörténész barátja figyelmébe, és kiiktatná irodalmunk új életszakaszából „a fiatal íróknak nyugati divatdzsungelből összetalálózott s avantgárdnak kinevezett értelmetlen és primitív” szabadverseit, abszurd epikáját és „nagyképű, ún. gondolati drámáit”, mert ezek nem tükrözik a nép sorsproblémáit a hazai valóságban. Igaz, másutt, Féjának írva, dicséri Páskándi történelmi színdarabjait, Székely János *Dózsája*, Kányádi versei, Sütő András és Bálint Tibor regényei mellett. És örömmel vesz tudomást a fiatal székely költőkről. Van itt azért pikantéria az utókor számára. Például amit Bánffy védelmében ír Áprilynak (1965-ben), a Szépirodalmi Kiadó irodalmi vezetője, teljhatalmú ura egyik megnyilatkozásáról. Sebestyén most igazolva érzi magát ellenszenvében, többször is hasonló tapasztalatot szerzett, Illés Endrével találkozva. Kós Károly még frissben olvasta a *Kortársban* Illés írását Bánffy Miklósról, „a dilettánsról”, így nem fékezi magát dühe kifejtésében: „Bevallom, felháborított a nagyképű, vállveregető hang, amivel ez a szürke írófióka, ez a szorgalmas mesterember merészel beszélni arról a »nagyúrról«, akivel annakidején, mint a Révai-testvérek alázatos cselédje csak hasravágódva mert tárgyalni. De Illés Endre »dilettánsa« azért mégis igazi művész volt. Nemcsak az Élet művésze, de az irodalomé is, Illés E. elvtárs pedig mégis csupán amolyan író-szakmunkás, mesterember, aki most látta idejét, hogy a halott művész-nagyúrba vitézül belemarjon.”

Itt és ott, már megint. Persze, a tények, a sokfélék. Még mindig az öreg Kósnál maradvan (most éppen 1956 februárjában):

– A napokban beszéltem Illyés Gyulával, és tőle is hallom, hogy a magyar irodalom berkeiben friss szelek fújdognak: az írók, az igaziak, felfedezték, hogy mégiscsak nekik kellene előljárni s nem a kritikának, mert fordítva – természetellenes. Csak tartának is ki igazuk mellett, és akkor fújjanak át mihozzánk is egy kicsit a maguk friss szellőjéből, reánk férne a friss levegő máris – hullana a férgese. Gyenge jelecskék vannak már itt is, de a goromba valóság nehezen tud ide beférkőzni. No de minden gyümölcs megéri, ha megjön az ő ideje, és akkor csak az marad a fán, aki egészséges.

Épp egy negyedszázaddal előbb, „a magyar kultúra hadszínterén” álló harcba bekapcsolódva, a „nemzeti jelleg” védelmezése címén Móricz Zsigmondot támadó professzor uraknak, államtitkárnak, szerkesztőnek üzent át Kós, az erdélyi frontvonalról:

– Mióta a világ áll, ezek a harcok végül mindig – természetesen – úgy dőltek el, ahogy el kellett dőlniük: az ifjúság győzött, a reneszánsz győzött, a forradalom győzött.

Hát, csupa ellentmondás. A szent öreg szövegeiben is. Ő, aki előbb Gézát, Páskándinkat megkérdőjelezte – igaz, az abszurdal volt főként baja –, 1972 augusztusában egyebek

közt arról tájékoztatja Főjét, hogy a hetvenes évektől alapos, megítélése szerint pozitív irányváltozás, visszakanyarodás kezdődött az erdélyi magyar irodalomban, a saját nemzeti múlt hagyományaira épül a maga népének elkötelezett modern magyar irodalom erdélyi szemléletű épülete; és ebbe az épületbe nem csupán a líra és a nagyregény fér bele, hanem immár a dráma is: Bálint Tibor társadalmi színjátéka és Páskándi Géza újszerű, valamint Székely János antik szerkezetű történelmi drámái méltán sorakoznak fel a mai legjelentősebb magyarországi színpadi alkotók mellé.

– Az erdélyi irodalom nem kegyelmet kér, hanem igazságos ítéletet; nem alamizsnát, hanem a jussát.

Ez már igazán szép kóskárolyi végszó, ezzel nincs miért és nincs hogyan vitatkozni. A könyvheti forgatagba elsőprő lendületével berobbant barátónő, a kritikáiban nem kíméletes Berkes Erzsébet is csak kiegészíti a gondolatot, az igényt: tessék az egyetemes magyar irodalom jelenségeit, az alkotókat és a műveket valóban együtt szemlélni, Esterházy „nyelvtani irodalmát” a Lászlóffy Aladáréval és a Panekével együtt tudomásul venni, Szilágyi István és Gion Nándor meseszövegét, Sütő vallomásos prózáját, Brasnyó István regényszövegeit és Grendel Lajos asszociatív montázsait szemléleti és országghatárok fölött értékelni. És ezt a figyelmeztetést még Béládi Miklósnak is meg kell szívlelnie, hát még Illés Endrének – aki képes volt „szakvéleményezésben” összetéveszteni Szilágyi Domokost a hajdani naturalista-expresszionista prózával indult, majd szocreál baromságokat, riportnak mondott hazugságokat író Szilágyi Andrással. (Utóbbi esetről Erzsébet nem tudhatott, ez Sebestyén László „magánügye”.)

Egyelőre ennyit heves védekezésben, ha kell, támadásban. Író és olvasó most már igazán megérdemli, hogy árnyékba vonuljon, pihenjen egy pohár jéghideg sör mellett, a Bazilika oldalánál. Ahogy így végignézi Sebestyén magukon, a végre nyugodtan sörözőkön és kávézókon meg a napveréssel továbbra is dacoló kilencveneseken – Fejtőt és Faludyt látja a közelben, elszánt dedikálás közben, a türelmesen kígyózó sor előtt –, a balsors kiválasztott népére gondol. Mészöly metaforájára. Metafora? Vagy okfejtő magyarázat? Húsüzlő szünet helyett ismét a problémák sűrűjébe csöppenünk. Hiába, ez már ilyen, úgy látszik nem tudunk szabadulni a saját árnyékunktól. Aztán meg kár is volna kihasználatlanul hagyni az alkalmat; azt például, hogy itt van Miklós is köztünk.

– Egy érzelmi és egy módszertani kérdést kell rendeznünk magunkban. Felszámolni és maga helyére tenni azt a melengtetett hitünket, hogy a balsors *kiválasztott* népe vagyunk. Sem ez, sem bokréta, csupán balsorsban megkülönböztethető. Ha a föld minden népe beteg (aminthogy az), mi ennek a betegségnek nem a legszerencésebb sajátos stádiumát képviseljük. Csak így tehetünk érvényes észrevételt magunkról. A másik: nemzettudatunk sajátos összetevőit nem moshatjuk bele a kollektív zsákutcák egészébe. Minden kölcsönös meghatározottság ellenére is – vagy éppen azért – a világunk mégis az, amivé részeiteiben és részeiként *mi* tesszük. Itt vagy ott. Az általánosat, a „világjelenséget” misztifikálni az önvizsgálat során: veszedelmes út. Könnyen biztat az áthárításra, mikor éppen viviszekcióra van szükség. S kinek nem vonzó kísértés az általános zsákutcák magyarázat-csapdájába menekülni, ha a sajátunk tetszetős selyempapírba van csomagolva vagy rotációsba?

Miklóst mindig odaadó figyelem övezi. Hogy a nőkre ilyen hatással van, azt Sebestyén régóta tudja. De itt csak Berkes Erzsébet volna gyanúsítható a másik nem felől érkező rajongással, a férfiak okos gyülekezete azonban ugyanúgy lesi a mészölyi szavakat. Különben Sebestyénnek már régtől fogva ő a jelöltje Nobel-díjra.

– Régi rögeszmém, hogy ha a történelemben nem állni, lemaradni, eljellegteleníteni, hanem továbblépni akarunk, kell valami mást, újat kezdenünk a hagyományos nemzeti érzésünkkel, amely olyannyira át van itatva jogos vagy nem jogos, virtuális vagy nem vir-

tuális érzelmi tartalmakkal. Újra kell hangszerelnünk a nemzeti érzésünket. Objektívabbá és főképp történelmileg végiggondoltabbá kellene tennünk magunkban, hogy mi az, amiben ésszerűen engedhetünk, és mi az, amiben nem, semmilyen áron és körülmények között. Egy pillanatra sem téveszthetjük szem elől az *érdemes megmaradás* szempontjait. S persze meg kell teremteni ennek a gyakorlati lehetőségét. A fiataloknál – és most nem a „krémről” beszélek – elképesztők az ismeretanyagban a hiátusok, a sötét foltok. Az elmúlt évtizedek történelemoktatása egyértelműen bűnös. Múltunkat minden eredőjével, minden sminkelés nélkül kell megismertetnünk és tanítanunk, a megítélések és értelmezések pluralista sokszínűségével, eleve rá is nevelve a fiataljainkat az önálló véleményalkotásra – hogy szabadon szelektálhassanak, elutasíthassanak és egyetérthessenek.

– Mi a nemzeti-politikai sorshelyzetünk tárgyalásán gyakorlatilag – és nem kevés ideje már – az alperes helyzetében vagyunk; s csupán szeretnénk elérni, hogy ne abban legyünk. Ám ennek az elfogadása sem megy új létezési stratégia nélkül; melynek sarkalatos eleme, hogy a nosztalgiák reálértékét ne becsljük túl, és kevesebb mazochista vigaszt találjunk a külső kényszerek ismételtetésében – minek eredménye többnyire az, hogy vívóállásban alszunk el. Álmodni természetesen szükség van, folyamatos infúziójuk nélkül kevésbé kutatnánk fel valódi lehetőségeink tartalékait. Álmainkat azonban a helyzeti adottságokból kell megszönnünk. Nem a „mi lenne, ha” tervezgetésében kell fáradhatatlannak lennünk, hanem a „mi lesz, ha” szívós kipróbálásában. Cselekvésben, nem szóban. Az egyre nemesebben megfogalmazott sirám, sajnos, egyre könnyebben csap be a cselekvés csalóka közérzetével.

Bori Imre a maga közegében, mint ahogy ezt nemegyszer leírta, elmondta, a Mészölyét alátámasztó tapasztalatokat szerzett. Nem csoda hát, hogy mintegy folytatásaként a Miklós szövegének, az identitás-problémák értelmezésében ugyanoda jut.

– Kifejtettem már, most csak ismétlem: az egynemzetiségű közösségek tagjai valószínűleg megengedhetik és megszerezhetik maguknak az önhitt kérdés gyönyörűségét, az olyan világban azonban, amelyben élek, aligha, hiszen más identitású emberek társaságában – utcán, autóbuszon, üzletben, az egyetemen – azt kell látnom, hogy mindenki más is *ember*, amellet, hogy egy adott nép fia. És itt hivatkozom egy korábbi jegyzetemre, amelyben a franciaországi emigrációban élő világhírű albán író, Ismael Kadare véleményét idéztem. Kadare vitatkozik azokkal, akik a „korparancs” zászlaját lobogtatva, békésebb időkre halasztható luxuscikknek tekintik az irodalmat; szerinte az író nem lehet egyetlen korszaknak, a maga korának a rabja. Az író sok kor állampolgára, ezért kell íróként viszonyulnia korához is, és irodalomról beszélnie akkor is, amikor recseg-ropog a világ sok eresztéke.

Látszólag nem tartozik közvetlenül ide, minthogy azonban könyvhéten vagyunk, ahol a vajdaságiaknak is külön sátra van, és itt a *Híd* lapszámai megvásárolhatók, Mészöly pedig, egykor maga is az újvidékiek megbecsült szerzője, a modern nemzetfelfogás szempontjait fejtette ki az előbb, meg hát Kadarával egy kitáguló kor- és irodalomszemlélet került terítékre – szóval Sebestyén úgy véli, hasznos lesz, a legfiatalabbaknak különösen, hallgatni még egy keveset Bori Imrét. Egyik utolsó könyvében, az *Identitáskeresőben* a *Híd* irodalomtörténeti szerepét foglalja össze, az egyetemes magyar irodalom elmúlt huszonöt esztendejének a történetében:

– A „modernizmus” definiálatlan, de nagyon jól látható zászlaját a *Híd* emelte magasra és lobogtatta meg elhatároló erővel, s jeladásnak tudta ezt a lobogást Déry Tibor és Weöres Sándor, Mészöly Miklós és Mándy Iván, Hernádi Gyula és Tandori Dezső, Juhász Ferenc és Nagy László és Pilinszky János... Még Illyés Gyula is „modern” akart lenni a *Híd*-ban, hiszen az *Újévi ablak* című képszerűt küldte el.

Illyés tréfásan vág vissza, a távolból:

– Ozora, tudnivaló, Rómával teljesen egybevágóan hét hegyen emelkedik.

Aztán távolabbról közelít Bori szavaihoz.

– Az irodalom újabb kori teljesítményei jobbadán *trouville*-ok, mintsem erőfeszítések. Kafkák érdemét elsősorban a rátapintásban érzem. Rávilágítottak néhány később tényleg bekövetkezett veszélyre. Körvonalaztak egy-két olyan lelki szorongást, amelyre büszke lehet megszenvedője, mert értékre vall a fölfogása. Ítélet alatt lenni, kódex nélkül; úgy, hogy akár svábbogárként ébredjünk: ezt írta meg Kafka. Istenre bízni a dolgunk istenhit nélkül, fajt fönntartani örök cél nélkül, úgy szeretni, akarni, tervezni, hogy ügyis elmúlik, tehát minék – ezek Beckett alaptémái. Mert a világ tele van – jobban, mint gyermekkorunkban – mumusokkal. Minden, ami fenyeget, de alakatlan: mumus. Minden, ami tisztázatlan s meghatározatlan a felnőttek világában is mumus: szörnyeteg. Korunk „élet-érzésének” ábrázolói ezekre találnak rá, immár világviszonylatú *trouville*-versenyben. Ez nem lebecsülendő munka, bármennyire a lélektanhoz igazodik ott is, ahol már egy ugyancsak kemény erkölcs – a költői igazságszolgáltatás – szólhatna.

– Illyés Gyulának érzéke van a legfontosabbhoz.

Egy finom hallgatag úr – barátai János úrnak szólítják, és ő ad is az előkelőségre, a szellem rangjára –, egyszerűen János úr kér és kap szót, s a Bazilika visszhangozza szavait.

– Igen, Illyés Gyulának képessége van arra, hogy megkülönböztesse az igazán fontosat attól, ami éppen csak fontos, vagy egyáltalán nem az. Hajlama és bátorsága van arra, hogy újra meg újra a legégetőbb, legmagasabb rendű problematikával, úgy van: magával a legfontosabbal nézzen szembe... Legfontosabb? Hát ki az, aki még azt hiszi, hogy vannak fontos és kevésbé fontos dolgok? Ha a világ egyetlen egész, ahogyan gyermekkorunktól tudjuk, minden alkatrésze egyformán nélkülözhetetlen. Erről vagy arról, jelentéktelen semmiségekről írnak a költők, s akármiről írnak, világtörvényt mutatnak benne, mert csakugyan semmi sincs, amiben ne világtörvény nyilatkoznék meg. Hát akkor hogyan válhat költői erénnyé egy ilyen antropomorf különbségtéves? Csakhogy a „fontos” és „legfontosabb” szót én itt különös értelemben használom. Minden nagy irodalomtörténeti korszak tulajdonképpen egyetlen szűkebb vagy tágabb körű problematikával foglalkozik, ezt dolgozza fel. Rendkívüli intellektuális erőfeszítéssel dolgozza fel sorra a lehetséges emberi alapszituációkat, s miután ideiglenes megoldásra jutott, hosszú ideig megfedkezik róluk, hogy azután – amikor ismét aktuálissá válnak – ismét eszébe jussanak. Vegyük a francia klasszicizmus irodalmát. Vagy például a felvilágosodást. A felvilágosodás kora a kiváltság s a kiváltsághoz kötött vallási és egyéb téveszmék problémáját ostromolta. Közvetve vagy közvetlenül csaknem kizárólag ezzel foglalkozott, jól tudjuk, miért. Azért, mert magában a valóságban érlelődtek már az ellentmondások, amelyek később a nagy forradalmakhoz vezettek; mert az élet ezt a kérdést tűzte napirendre; hogy úgy mondjam, akkor „ez került sorra”, „erről volt szó”. Kortárs irodalmunk ugyanígy a hatalom problémáját emészti. Példás hivatástudattal, úgyszólván minden intellektuális erőt ennek a kérdésnek felvetésére és megoldására mozgósít. Camus, Sartre, Golding, Dürrenmatt, Böll, Ionesco, Jevtusenko és nemzedéke – a második világháború óta alig jut eszembe jelentős írói teljesítmény, amely közvetve vagy közvetlenül ne ezzel foglalkoznék.

Székely János ennek a világirodalmi eszme-futtatásnak a szerzője; „civilben”, egyebek közt, a *Caligula helytartója* című kiváló dráma írója. Nem melleleg költő, aki (egy évvel azt követően, hogy az előbb hallott gondolatmenetet rögzítette) bejelentette a költészet halálát. Mert a költészet funkciótlaná vált, állította. (De azt is bevallotta: „nem megy az írás”.) Az új életérzés megszólaltatásához a költői eszközök korszerűsítésére volt szükség, az újítómozgalom tehát roppant szolgálatot tett a modern költészet kialakításában – mindaddig, míg a kifejezést szolgálta. Sebestyén fülthanója volt János úr korábbi okfejtésének (egy kolozsvári szabadegyetemi előadáson), mi több, vitába is keveredett

vele. A költészetnek hátat fordító, addig a babitsi hagyományt kitartóan folytató poéta szenvedélyes szövegét most újra hallja.

– Századunk költői forradalmát a mai konzervatívok is jogosnak értékelik egy bizonyos pontig. Mindaddig, míg be nem vezette a terrort, mindaddig, míg csak az elavult konvenciókat bomlasztotta fel, nem pedig egyáltalán mindenféle konvenciót. Mert konvenció nélkül maga a kommunikálás válik lehetetlenné. Nem mondhatunk többé semmit, és senki sem értheti meg, amit mondunk. A költészet mint közlésforma szűnik meg; megszűnik annak lenni, ami; feladja lényegét; nem tudja teljesíteni azt, amire való. Az elszabadult, palackjába immár visszaparancsolhatatlan újítás azonban már ott tart, hogy egyáltalán nem öntudatlanul, hanem nagyon is tudatosan, a nyelvtant, a költői szöveg jelentésségét támadja meg. Magát a nyelvet mint jelentéshordozót. Mert hiszen az is konvenció, kétségkívül, sőt: az is régi. Mit akartok – kérdik a modern konzervatívok, hogy már ezzel az önellentmondással jelöljem őket –, mit akartok? Hiszen ti felőrlitek tulajdon nyersanyagunkat, megfosztjátok értelmüktől a szavakat; kiagyalt és csak számotokra érvényes elvek szerint szervezitek a szöveget. Úgy bántok a szavakkal, mint valami építőkövekkal, dominókkal, ólomkatonákkal. Játsszotok velünk. De kit érdekelhet a ti játékokotok, mit mondhat ez másoknak, hogyan lelheti ebben örömét más is, mint ti magatok?

Szisz csendesen csak ennyit szúr közbe:

– *Őn írta, János úr, A selejt lázadása című cikket az Igaz Szóban, az Üvöltés antológiáról?*

Szilágyi Domokos hogyan tudná, amire most faarccal rákérdezett, hiszen ő válaszolta meg keményen, ironikusan a cikket, bizony, ennek is már közel negyven éve:

– Persze, a beatnikek nem emberek, hanem ösztöneiknek élő állatocskák. De legalább – boldogok, mert Székely János megmagyarázza, hogy „a szellem mindig is nosztalgiával gondol az állati létre” (amely nem más, mint maga a „gáttalan szabadság”), „anélkül, hogy valaha ráadná a fejét”. Eszerint mi, szellemek, mindnyájan titkos beatnikek vagyunk, csak épp gyávák, hogy ráadhassuk fejünket a gáttalan szabadságra. Ez bizony szegénységi bizonyítvány ránk nézve. Hm, hm.

Szisz ritkán szól, de akkor aztán helyükre teszi a dolgokat. Székely Jánossal, a versszerkesztővel már korábban is volt egy-két menete (meg a barátainak is, különösen Palocsay Zsigának), miért lenne hát kíméletes. De többről van szó, nem csupán egy konzervatív szerkesztőről, cikkírőről.

– Fejezzük be a beatnemzedéssel: igaz, hogy ez a lázadás, ez az életforma meddő, sőt, önfertőző, de mégis jobb, mint a belenyugvás. S szabadjon még megjegyezmem, hogy jómagam sosem rúgtam be Kerouackal, nem szívtam ópiumot Tennessee Williamsszel (bár ez utóbbi, szegény, úgy kerül ide, mint Pilátus a krédóba), egyáltalán nem tudok gitározni, nem vagyok homoszexuális stb., sem barátja, sem ellensége nem vagyok a beatnemzedéknek; de ha már hetente vagy havonta olvasok róluk ezt-azt-amazt ebben-abbamabban a lapban, illenek nekem is elolvasnom, mit írtak ezek az antikrisztusok, sőt jogom van elolvasni, sőt követelem, hogy elolvashassam, mert általában nem szeretem, ha mások gondolkodnak helyettem. (Ezt mondta Szabédi is Balogh Edgárnak; Sebestyén visszahallja professzorának szavait.) Ennélfogva csak helyeselhetem, ha – akár egy ilyen szerény antológia is – hozzáférhetővé teszi munkáik egy részét. Mert végső soron jómagam is szeretném tudni, mivel nem értek egyet.

Sebestyén természetesen Szisszel (és Szabédival) ért egyet. *Üvöltés*-kötetét, a saját példányát annak idején szétolvasták a barátai. Most hirtelen meg nem mondaná, a válogatást végző és előszót író Sükösd Mihálytól, a *Valóság*-beli baráttól kapta-e, vagy ő vásárolta Budapesten. Persze, ezt a Mihályt is már éppen ideje volna megszólaltatni, túlságosan hallgatnak, hallgatunk róla.

Petrivel nem ez a helyzet, ő itt van velük, a Vörösmarty téren meg a Bazilikánál – és az Izolabellában, a Batthyány tér fölött –, mint ahogy ott van Sebestyén könyvtárban, pontosan a Szisz kötetei mellett. Amikor legutóbb a könyvek rendezésébe fogott, Sebestyén összeköltöztette őket, nem gondolva rá, hogy rövid időn belül egymást erősítik majd, például Székely Jánossal szemben. Csak öt év van köztük, Szisz és Petri közt, mégis más nemzedék, más közeg, más körülmények – itt és ott, másfajta tiltás, más támogatás. A lényeg azonban:

– Kinek a nevében beszélek? Itt azt kellett és lehetett végiggondolni, hogy vajon jelennek-e még valamit a ködös univerzálciák, hogy: nép, nemzet, emberiség... hogy nem kellene-e szerényebben, de konkrétan meghatározni, hogy mi az a lehetséges közöség, kikből áll az a kör, akiknek a problémáit megfogalmazom, és akikhez jó eséllyel úgy tudok szólni, hogy megértik, amit mondok. Ezzel tulajdonképpen rákérdezőnk arra, hogy mi a közeg, amiben realizálom a költészetemet. A tényleges közeg.

Petri Györggyel Sebestyén először mint Mikes Kelemen utcai házigazda találkozott, és több pohár után folytatott beszélgetéseikből nem szűrhettem le, hogy a maga törvényei szerint élő költőben nem akármilyen gondolkodó rejlik. Végre eljött az ideje ennek a felfedezésnek is. Egyébként Petri úgy kortársa Illyésnek, Székely Jánosnak, hogy már Szilágyinak is utókora. A költészeti vita a mába ér a könyvheti fehérasztalnál.

– A nyelv többé nem a költő hagyományos lantja, amit megszállottan penget, hanem egy igen problematikus instrumentum, amit működés közben folyton felül kell vizsgálni, s ilyen módon témává lesz maga ez a felülvizsgálat is. Nem véletlenül nevezem mindezt empirista beállítottságnak. Úgy vélem, hogy ennek – mint minden stílus- és korszakváltásnak – van valami mélyebb és általánosabb szociológiai és történelmi alapja (de hát Székely is valami ilyet mondott – igaz, lényegében megállt a felvilágosodásnál, gondolja Sebestyén); emblematikusan fogalmazva: az egyik legdöntőbb változás az, hogy míg az ötvenes években a kelet-európai kultúra központi alakja az *ideológus* volt, aki megfogalmazza a szent eszmét, amiből le lehet vezetni a valóságot, illetve azt az eszmét, amihez hozzá kell idomítani az empirikus valóságot, úgy a hatvanas években a helyére jelképesen a *közgazdász*, a technokrata, a társadalomtechnikus kerül. Nem véletlen, hogy ez az az időszak, amikor kibontakoznak, sőt elburjánzanak a szociológiai felmérések, a menedzsment, a vezetéstudomány, s erre az időre esik a számítógép eszkalációja. Nem *sub specie ideologiae* nézzük a dolgokat; nem az az érdekes, hogy a valóság megfelelően valamilyen előzetesen kialakult eszményképnek, hanem hogy tulajdonképpen milyen is ez a kialakult valóság.

A valóság különféle indulatokat váltott ki Petriből, és ő – nyilván másképpen, mint Kós a maga megnyilatkozásaiban, és másképpen, mint Székely János – nem fogta vissza magát.

– Volt egy naiv, primitív és egyszerű indulat bennem, hogy elég volt a parabolákból, a célzásokból, az egymásnak beszélésből, hogy mi tudjuk, miről van szó, ők meg úgy tesznek, mintha nem tudnák. Egyszerűen szükség volt a durva beszédre, a versek szókincsében megjelenő obszcenitás szándékolt volt, én a prudériát, nemcsak a szexuális, hanem a közéleti, politikai prudériát is, a rendszer alaptermészetének tartottam. Tehát metaforikus gesztus van abban, hogy tessék, belemondom a pofátokba, hogy elég volt a hablatyolásból, a finom allúziókból. Ez szükségképp hozta magával, hogy időnként valóban artikulálatlan düh tört ki belőlem. Ami pedig a versírás kegyelmi állapotát illeti: sosem láttam értelmét annak, hogy betartsam a horatiusi elvet, hogy egy nap se múlt el írás nélkül. Amikor úgy érzem, hogy semmi sem fog az eszembe jutni, akkor teljesen értelmetlenül tartom, hogy püföljem az írógépet. Aztán egyszer csak leülök a géphez, és írok. Ez egy rejtély, hogy nem tudom, mi történik a fejemben. Például soha nem dol-

goztam ki vázlatot, ahogy Arany a balladáinál. Általában nincs is annyi közvetlen motíváltság. Olyan is volt persze, hogy eszem ágában sem volt verset írni, lementem egy kocsmába, piálni akartam meg krimit olvasni, ezt a két dolgot szeretem a legjobban, aztán, mivel más papír nem volt nálam, a könyv szennylapjára írtam le a verset... A költészet hatásköréről pedig azt mondhatom, hogy ez monologikus műfaj; verset üres szobában kell olvasni vagy mondogatni, egyedül. Ezért lepett meg annyira, hogy a nyolcvanas évek végén politikai tüntetéseken skandálták a verseimet.

Páskándi arcáról Sebestyén leolvassa, hogy irigyli ezért Petrit. Ő ugyanis nem juthatott el idáig, kevesebbért is hat évet kapott a kolozsvári hadbírószégen. Igaz, ez harminc évvel korábban volt. Előtte és utána kávéházakban és jobb kocsmákban papírszalvétákra véste verssorait. Egyszer talán lesz Páskándi-filológia, és kideríti, hogy a *Holdbumeráng* és a *Tűfoka* darabjai közül melyik köszönheti annak a létét, hogy a szalvétával nem törölte meg valaki a száját. A pillanathoz kötöttségnek van-e ennél kézzelfoghatóbb bizonyítéka? Géza persze mindig ragaszkodott az örökkévalósághoz is, írásaival igényt tartott rá. Most is ezt az összefüggést fejtegeti.

– Az időszérűség cseppet sem zárja ki – sőt állandósága egyenesen szavatolja – a maradandóságot. Ezt csak a nem ismételtető „perc-aktualitás” zárhatja ki. Ami olyan apró tény, hogy mivel nem értelmezhető nagyobb összefüggésekben – érvényességét sem tárja fel hosszabb távon. Ezért tulajdonképpen nincs is „igazi” anakronizmus látásmódjainkban. Ha egyszer módosultan bár, de mégiscsak visszatérnek ama dolgok. Mint a költemény s a zene motívumvilága. Pláne, hogy az univerzumnak, a létnek ritmusa van. Látható hullámválása. Valami valahol épp most, az ottani mostban aktuális lehet. Valami valahol mindig időszérű, az is, amit én meghaladtam. Én általában jóllakott vagyok, a „főlötség”, a „maradék” kérdése számomra nem égető, „nem aktuális”, de időszérű ott, ahol épp most úr az éhség.

Vajon most, pontosabban a délutáni Károlyi Palotában, a Petőfi Irodalmi Múzeumban milyen az éhség az erdélyi irodalomra, az otthoni szerzőkre? (Éhét, akinek volt, elverte az udvar vendéglőjében. Jöhet a szellemi rész, újra Petőfi égíszje alatt.) A műsor összeállítására Sebestyén vállalkozott, mégpedig azon furcsa szempont alapján, hogy a Budapesten nem vagy kevéssé futtatottakat kéri fel a szereplésre – változatlanul a minőség elve alapján. A hideg és forró, száraz és árvizes napok váltakozásával emlékezetessé váló idei nyár éppen a kánikulás arcát mutatja, meglepetésre azonban zsúfolásig megtelt a vörös kárpitos előadóterem. És nem csak a Kolozsvárról, Erdélyből elszármazottakkal. Sebestyén már otthonról egyezkedett Miklóssal, hogy vállalja az irodalmi délután bevezetését, a Bazilika árnyékában még egyszer egyeztetettek; Mészöly rangja, Erdély-szeretete és objektivitása együttesen a legjobb ajánlólevél, a közönség összetételén le is mérhető, hogy ezúttal nem bővült várnak (kapnak), az „Édes Erdély, itt vagyunk” giccse és a decemberi népszavazás fagyossága elkerüli a Károlyi Palotát – ahol a szomszédos szobákban egy kis Reményik-és egy nagy József Attila-kiállítás látható éppen.

A lakonikus felvezetés méltó a környezethez és a rövidesen bemutatkozó szerzőkhöz:

– Nincs két táj, csak emberi táj van. S hál’ isten, sok ablak.

Néhány magyarázó mondatot azért hozzászól Miklós ehhez az irodalmi paradoxonhoz, majd átadja helyét egy kicsi embernek, aki máris izzadva, látható zavarban igyekszik szájához illeszteni a magasra állított mikrofont. Bálint Tibor nincs hozzászokva az ilyen szerephez, nem ő szokott lenni a vezérszónok népgyűléseken vagy akár írószövetségi összejöveteleken; most is nehezen állt rá, hogy kollégáit ő mutassa be – mert neki azért, a *Zokogó majom* után, talán itt sem kell külön bemutatkozni. Noha nem tudták, hogy Mészöly mit mond „anyaország” bevezetőjében, Sebestyénnel Kolozsvárt úgy beszéltek meg, ő kezdje az „arcképek a köröm hátán” három kis írásával, utána jöjjenek az otthoni

kortársak. A sorrendet Kálmánka döntse el. (Sebestyénnek Bálint Tibor örökre Kálmánka marad; a Bolyai egyik gólyabálján, az ötvenes évek közepén ragadt rá az általa is megkedvelt és nagyregényében is megőrzött név; tánc közben mondta partnernőjének: Bedől, mint Kálmánka a kanyarban. Azóta sok kanyart vettek, külön-külön és néha együtt – Kálmánka, a „fénylő homlokú” lényegében nem változott, csak stílusa fénylett egyre jobban, versenyben a homlokával.) Újra megigazítja a mikrofont, megtörli a homlokát – és az első felolvasott szavakkal szétfoszlik minden izgalom, kétely. Következik a három klasszikus – bálinttibori láttatásban.

Móricz Zsigmond

Nagy piros hátú kenyeret sütöttem, tápláltam vele a népet, és jó szándékot is csak tőle reméltem. Mert aki császárszemlét tördel finomkodón, s mint kényes csecsemő, hunyt pillával szívja az osztriga levét, tudtam, hogy annak én örökké paraszt maradok, és a bécsi gyorsrul lekéssett magyar...

Turgenyev

Nyírfacsemetéket árul egy párizsi bulváron, és ő maga is meglepődve mosolyog azon, hogy szinte agyontapossák a vásárlók.

Kós Károly

Úgy van itt kőráncos arcával és bölcsességének szelíd hunyorgásával, mint a Szent Mihály-templom, mint a Mátyás-szobor vagy a várfal töredezett gyűrűje. Talán azért, mert kőből és vasból gyúrt mondatai korszakokat kötnek össze. Már egyszerű jelenléte is annyira megnyugtat, hogy néha napokig nem gondolok rá: hiszen ami nagyszerűt magunkénak tudunk, az lassan már öntudatlanul is boldogít. De ha elköltözne innen, akárcsak egy másik városba is, rögtön nyugtalan lennék, s bizonyára át kellene rendeznem magamban a monumentális képet, amelybe ő beleépült: palotákat és szobrokat kellene innen oda helyeznem, és tornyokat elmozdítanom, nehogy távoztával siratni valóan szegény maradjon a táj...

Hát ez pompásan sikerült, legalábbis az összehangolás Mészöly szövegével. Sebestyén persze elfogult Kálmánka iránt, de... a taps, miután a felolvasó letette maga mellé a papírt, igazolni látszik ezt az elfogultságot. Miklóst figyeli Sebestyén, ő tapsol a leglelkesebben; illetve nála is lelkesebben, ez már természetéből adódik, Berkes Erzs. Eredetileg rá gondoltak, őt szerették volna felkérni a találkozó házigazdájának, de nem találták sem otthon, sem az újság szerkesztőségében. Akkor váltottak, a kritikától a próza felé. Móricz, Turgenyev, Kós. Nem rossz nyitány. És Bálint Tibor. Jó volna tartani a színvonalat. Stílusban mindenképpen. Kálmánka most Panek Zoltánra szavaz, ő lesz a tulajdonképpeni bemutatkozás kezdő embere.

– Panek nem az a gyöngye lélek, akit lehurkolnak a tények, s aki szomorúan nézi önnön árnyékát. Ha óriásbálnává fejlesztett életáhitatának csak egy fürdőkádnyi élettér jut, dühében azt a kevés vizet is szétfröcsköl, el-eltikkasztó hangon, de mindig jelzi emésztő szomjúságát, vagy pedig úgy tesz, mint a tüdős halak, amelyek szükség esetén lehúzódnak az iszapba.

Zoltán viszont nem az az ember, akinek ki lehet adni, hogy mit olvasson fel. Sebestyén izgul, és Kálmánka is kissé pislogva nézi, amint a nagy darab ember (ezúttal nem kopott, elnyúlt piros melegítőjében, mint Árpád úti lakásában szokta, hanem szokatlan, sötét ünneplőbe vágva magát) kijön a közönség elé, fölteszi a szemüvegét, és kinyit egy nagy, ismerősnek látszó könyvet. *A költő életei*, a Szilágyi Domokos-émlékkönyv zöldje villan

Sebestyén szemébe. Nem volt nehéz annak idején kihegedülni Zoltánból az esszét, a *Hidegtűt*.

– Ha már egymásról kezdtünk beszélni, én sem novellát olvasok fel. Beszéljünk Szilágyi Domokosról. Szívesen lettem volna a barátja, de hát ez nem csak rajtam múltott, így mindössze – gondolom, nem túlzok – barátságosak voltunk egymás iránt. Amúgy szatmáriak volnánk alapon. Megbízóleveleket, saját könyveket is cseréltünk pedig: kölcsönös dedikálással.

– Nem élt két szárnnyal a földön. Olykor pontosan (kíméletlenül) metsző hidegtű, máskor bársonyos violaszelídségű volt a tekintete, és a tekintete változásait mindig híven követő és mindig fékezett mosolya, az oly ritka. (Szellemét követem az alábbiakban.) Már „arccal befele” izzó életében volt benne a tetsz-halhatatlanság ellenkezőjéből. Valójában láthatatlanabb volt, mint Heinrich Schliemann árnyéka, amikor Peter Schlemihl módjára kiássa Tróját, a föld talán legelső emberiségnyi-eszméltre került háborús sebét. A költészet ideig-óráig életben hagyott áldozata volt oly rövidre szabott életében.

Nem lehet itt baj. Sebestyén most már teljesen megnyugszik. Eddig sem hitte, hogy provinciálisaknak fogunk mutatkozni az előkelő pesti közönség előtt. Csak maradjunk ehhez közeli szinten. Látja, hogy Szilágyi Domokos feláll székéről, a hátsó sorból. Valami kifogása van a Panek szövege ellen? Vagy csak nem kíván szembesülni utókorával? Sebestyén utána megy. Szisz az előtérben cigarettára gyújt, nyugodtan szívja. Bent a teremben még Panek olvas fel, de mindjárt jön Palocsay Zsiga. Őt tulajdonképpen Szisznek kellene bemutatnia, közös verseskönyvük, a *Fagyöngy* mutatja, hogy ez a két egymástól oly különböző ember milyen közel állt egymáshoz. Sebestyén Lászlónak különösen kedves ez a könyv, a kettős dedikációval: Szisz „a mi ideológusunknak” ajánlotta, Zsiga „mint dzsungeljáró” és „mint Serif” írta alá a közös példányt. Talán jó volna folytatni ezt az utat, nem feltétlenül az ideológusit, a serifit vagy a dzsungeljárót, hanem az egymásról szólást. Ez most azért is hasznos lehetne, mert a jelenlévők tudatába mélyebben vésné be Palocsay Zsigát, ezt a már otthon is majdnem elfelejtett, sajátos költőegyéniiséget. Zsiga igazodik az elképzeléshez, *Szisz-kapitány vackorfája* című versébe kezd bele. Előadása modoros – a vers szövege meggyőző. Sebestyén legalábbis így érzi.

*Legutolsó utad előtt,
aminek egyedül indultál,
írád,
hogy aztán egy vackort is szeretnél
magad fölé,
s a vackorfára mászni sok-sok
gyermeket,
és sok-sok gyermek taposson
ama halmon.*

*ültetnék neked, KAPITÁNYOM, kettőt is,
de kívágnák fejedtől azt a vackort,
mert vásott fattyúnak,
jöttment fickónak tartják a vackort;
vándor és „aljanép” bigyója,
LELENCHÁZ árnyéktartója,
polgárok száját félrehúzza;
széna alatt megpuhulna - - - - -*

Zsiga szerette verseiben a vonalakat (Szisz is elég sűrűn élt velük), ám ezeket a mellékeket nem könnyű kihangosítani. Már mint a vékonyabb és vastagabb meg szaggatott vonalakat, a különböző hosszúságú szünetjeleket. Most viszont mindketten, Szisz is, Zsiga is, hosszabb szünetjelben élnek. A kihangosítás ránk marad. A Bajor Bandi esetében is, noha az ő szövegei hajdanában, értő előadásban, gyakran váltottak ki hangos tetszésnyilvánítást. De ki ő tulajdonképpen? Sebestyén szégyelli, hogy erre gondol, pedig lehet, a bemutatás során hangsúlyozni kellene: nem rokona sem Gizinek, sem Imrének, a színészi klánból, sem az újságíró Nagy Ernőnek. Az utóbbi évtizedek erdélyi magyar irodalmának egyik legnagyobb tehetsége volt. Bálint Tibi jellemzése pontos, csak (talán) nem elég agresszív.

– Bajor Andor nem jön zavarba a műfajok előtt, sőt tökéletesen ismeri a formák lehetőségeit és észrevétlen áttűnéseit egymásba, s egy szapphói sort éppoly könnyedén tud imitálni, mint egy Kemény Zsigmond-regényfejezetet; éppen ez parodizáló tehetségének egyik adottsága; de ő maga bármihez nyúl, nem tudja magát a gondolat nagy, lenyesett falai, a hideg racionalizmus meredélyei közé bezárni, számára egyetlen lehetősége van minden téma kibontásának: a látomásos szavakat a szív billentyűin, az idegeken végigtáncoltatni. Született lírikus, még ha verset nem ír is... Az őserdő az a hely, mondja Karinthy, ahova az emberi civilizáció keze még nem tette be a lábát, s Bajor Andor száz sornyi groteszk lírai elégiában siratja el a dinnye halálát. Így: „A dinnye szép és kedves, maga a tökéletesség, azért kell elvéreznie a kés alatt. Mi, felnőttek titkos fogadalmat tettünk, hogy meghámozzunk minden gömböt, felhasogatjuk, ami sima és apróba vágunk mindent, ami egész... A dinnye fölsikoltott, s élettelenül feküdt előttem a két félgömb: éppen az egyenlítő mentén szaladt végig a kés...”

– Van Bajornak egy könyve, a *Pokoli különkiadás*, tréfák és paródiák szükségszerűen belterjes gyűjteménye. Az az érzésem, hogy évtizedek múlva még mindig ezekből a tükörcsüvekből fog ránk meredni legőszintebben egykori arcunk, s még hálásak is leszünk érte, hogy valaki megörökítette irodalmunk gyermekkorát.

Hogy harminchétféle év alatt mekkorára nőtt ez a gyermek, azt most úgysem tudnánk bemutatni, bizonyítani, morfondíroz magában Sebestyén, Kálmánka szavait figyelve. Mindenesetre a Károlyi Palota közönsége megsejthet valamit abból, hogy a mi értékrendünkben hol is áll Bajor Bandi. De hogyan áll most a hallgatóság elé? Kimegy az asztalhoz, kicsit kacsázva, három könyvvel a kezében. Ott a *Pokoli különkiadás* is meg még két vastagabb: a *Betűvetők becsülete* és az *Ütünk*. Zavartabbnak látszik, mint Kálmánka volt az első percekben, idegesen lapoz, keres – ami végül is nem csoda, hiszen mindkét kötetet most nyomták a kezébe, ezeket már nem ő állította össze. Aztán mégiscsak kiköt egy szövegnél, illetve hát mondja a sajátját.

– Kelet-Európában élek, és ahogyan az apámat, anyámat nem tagadhatom meg, Kelet-Európát sem. Úgy gondolom, hogy Kelet-Európában Európa nagy hagyományai tovább élnek. De a nagyság és a remekmű provokálja a tehégtelenséget és az emberi végletesen kisszerű kárhozottságot. Ez a kárhozottaknak, a kisszerűeknek és a tehégtelének a lázadása a remekmű ellen. Azt is szoktam mondani, hogy azok, akik ezt végrehajtják, azok fondorlatosan félrevezetik a közvéleményt. A közvélemény összetéveszti Jacket, a hasfelmetszőt a harakirit elkövető szamurájjal. Valóban hasonlítanak. Mind a kettő hasat metsz; de a szamuráj a sajátját, Jack a másét.

– Most még valamit a kortársakról és a satíráírásról. Például... például... Balogh Edgár még az egyetemen figyelt föl a létezésre. Ő a szellem megnyilvánulásaiival szemben is játékos kísérletező maradt, hogy egy magasrendű bűjóska közben a környezetéről pontos és egyáltalán nem játékos képet alkosson. Ezt az iróniát – vagy szókratészi kérdéseket – nevezték Balogh Edgár felületes ismerői gyermeki naivitásnak, holott Balogh

Edgár a valóságot sokkal mélyebben ismerte, mint azok, akik szent együgyűséggel gyanúsították. Benne a valóság mély ismerete barokkos pátosszal és egy látszólagos kamasz iróniájával egyesült. És ezek a tulajdonságai nemegyszer rébuszá változtatták a szavait. Ez a romantikus szellem, aki a világ dolgaiban – sokirányú és tragikus tapasztalatai alapján – már pusztá létével is méltó volt a csodálatra, iróniájának és pátosának keverésében minden nyíltsága és konok igazmondása ellenére az egyik legrejtelmesebb személyiség volt, akivel a jó sors összehozott. Ám különösen ingerelt, amikor a romániai magyar írókat gyökeresekre és gyökértelenekre osztotta. Őszintén szólva, ma sem ismerem Balogh Edgár szempontjait, amelyek erre az ítéletre – vagy sejtetemre – vezették. Én ugyanis csak jó és rossz írókat ismertem, és ez a csoportosítás nem esett egybe Balogh Edgár fölosztásával. Úgy gondolom, a társadalmi felelősséget, illetve a közönyt kívánta ezzel a csoportosítással megkülönböztetni. Elégge el nem ítélni ez idő tájt azt mondtam indulatosan Balogh Edgárnak, hogy a petrezselyem és a murok lenne a legnagyobb író közöttünk, ha írásra adnák a fejüket, mert ezek mindenkinél gyökeresebbek. Sajátságos módon ettől sem sértődött meg, mert indulatos szavaimban indulatmentes elvi megnyilvánulást érzett. Annyit azonban elértem a fölháborodással, hogy Balogh Edgár fokozottabban törődött velem – talán megtérítésem céljából, talán békés és megbocsátó természetéből eredendően. Az azonban bizonyos, hogy engem jobban szemügyre vett, és nem tudott elhelyezni sem a gyökeresek, sem a gyökértelenek között. Magatartásában néha rejtett idegenkedést, néha a misszionáriusok szent türelmét éreztem. – Miért írsz szatírárt? – kérdezte többször –, hiszen az életünk főlemelő jelenségekkel van tele. – Ezt a kérdést egyedül Balogh Edgárnak volt joga föltenni, aki végigjárta a század pokolbeli bugyrait.

Hát igen, Bajor ebben a szövegében is abszolút realista; Sebestyén agyán végigfutnak a híres anekdoták Balogh Edgárról. Néhány igazról ő is beszámolhatna. A leghíresebb talán az, hogy amikor kijött Gheorghiu-Dej börtönéből (mint a Bolyai rektorát, a Magyar Népi Szövetség egyik vezetőjét kasztnizták be 1949-ben), közlési jogát visszakapva, a boldogságról írta meg eszmefuttatását, több tételben. Nem csoda, hogy a Mexico City-i olimpia évében készült paródiasorozatában, a „Pompás fiúk vagyunk!” szövegei közt Bajor gondolt Edgárra is, az előkészítő bizottsághoz levelet írt a nevében, ilyen kérdésekkel: Mi az olimpia? Hol van Mexico City? Miért nem tartanak Mexiko Cityt néha Kolozsváron is? Hajlandók-e az előkészítő bizottságba egy kolozsvári közéleti személyiséget is bevenni? És még egy, nem olimpiai, ám edgári sportvonatkozás, Bajor jelenítésében; a *Pokoli különkiadás* „Irodalmi lexikon” fejezetében a B betű Balogh Edgárral indul, ezzel a mondattal: „született a Duna-medencében, majd átúszta azt, és Kolozsvárra költözött.”

Már csak az egyensúly kedvéért is, menjünk tovább a lexikon ábécéjében. Az F-nél egy ugyancsak ismert név, az öregek közül: Franyó Zoltán. „Eurázsiai műfordító; első sikerét Sámson álnéven aratta, amikor is filiszteusra fordított egy templomot. Később filiszteusul is megtanult, és akkor a filiszteust fordította templomra. Mint a világirodalom avatott tolmácsolója, saját hangján szólaltatta meg a legkülönbözőbb költőket. Stílusának mélyeséges demokratizmusával biztosítja, hogy egyformán élvezzük Goethét, a Koránt és a hömpölygő Jangce Kiangot. Fő művei: *Öt világrész húrjai* és *Két évezred húrjai*. Bennük két évezred húrjai az öt világrész húrjaival egy húron pendülnek. Verseket is írt, Ady Endre álnéven.” A ZS egyetlen címszava: „*zeni*: egyes kritikusok evvel a szóval jelzik, hogy egy szerzőt barátjuknak tartanak.”

Ennyi fért bele ebbe a könyvheti az erdélyi, romániai magyar irodalomnak szentelt délutánba. B-től ZS-ig, egy kis keresztmetszet. Jöhet utána a szokásos állófogadás, borral, zsemlével.

Tolnai Ottó

Két új jegyzet Benes Józsefről

I.

Egy Benes-kép

Benes kecskeméti háza elé egy falat épített, majd egy kis erdőt is telepített, hogy az E-5-ös út benzingőzét, kipufogatott kátrányát-szurkát felfogja valamiféleképpen. Szép kis akácós nőtt immár. Benn az udvarában plusz még sok a gyümölcsfa is. Jó ott cseresznyét szedni. S mégis, mindennek ellenére, olykor, különösen ha műtermében, műterme előtt kiterít egy-egy nagyobb képet, amely újabban immár nem más, mint valóságos kátrány-papír, kátránylemez pontosabban, az az érzése az embernek, naiv műkritikusnak, hogy az a tömérdek benzingőz, kipufogatott korom-kátrány-szurok éppen ott csapódik le, illetve van olyan érzése is az embernek, naiv műkritikusnak, hogy egy csel, illetve hát egy bonyolult alkímikus eljárás eredményeképpen azokra a nagy lapokra, lemezekre csapattja, kristályosíttatja ki. A nagy festők mindig is maguk állították elő anyagukat, mind afféle alkímikusok a mai napig, akárha saját, külön váladékot termelnének. Benes első képein az akadémián, Belgrádban, mint Dado akkori képein, az 50-es évek elejéről van szó, a Sztálin ellen való fordulás után szinte konfekcióvá váló absztrakcióra való reakcióként is (jóllehet maga Tito valamelyik beszédjében pöröl az absztrakt festők ellen): rút, pasztás, rózsaszín babák. A hangsúly a babák anyagán, hogy úgy mondjam, kaucsuk húsukon-anyagukon van. Attól kezdve immár a mai napig egyfajta saját síkot teremt, olykor megcsapkodva, pasztásan meg is vastagítva azt, saját dekorativitásában mozog. Igazán a legegyszerűbb eljárással, a línóval jut el egyértelműen magához, saját felületéhez, mondhatjuk máris, saját anyagához, saját forma-, illetve figuravilágához.

Megdöbentőek ezek az első linók. Mondhatnám, én fedeztem fel őket, címlapon, plakáton közöltem az *Új Symposion*ban, majd be is kereteztetem őket, s Maurits képeivel azok határozták meg az ún. hőskor ambientusát. Mondhatnám, én fedeztem fel őket, hiszen amikor a rendőrség megszállta a szerkesztőséget, a falnak támaszkodva sápadtan, hogy össze ne essek, emlékszem, jóllehet másra nemigen, titkárnőnk, aki rajtam kívül még jelen volt ott a Katolikus portai szerkesztőségben, minden bizonnyal többre emlékszik: felpillantottam Benes linójára, immár egy újabb dimenzióját is felfedezve annak. Ezért mondhatnám, többszörösen is, én fedeztem fel őket – és mégsem egészen. Ezek a linók, különösen az egyik, az a kezeit szeme, arca elé emelő figura majd csak a szerkesztőség felszámolásakor, amikor is Sziveri leemeli a falról és hazaviszi, illetve majd csak amikor tovább víve magával, jóllehet már magát is alig cipelve, Budapestre, s ott *Bábel* című könyvének fedőlapjára helyezi, jóllehet akkor már 1990-et írunk, s Benesnek sok festészeti korszaka játszódott le közben, fedeztetik fel igazán, lesz Munch és Nolde nevezetes, korszak-meghatározó metszeteit idézővé számunkra.

E linók első szitaival folytatódnak. Attól kezdve egész életében szitázik, egy saját technikát alakítva ki, hol tömény, hol varangyosan, terepszínűen raszteros felületeket manipulálva. Ezekről a képekről írva mindig a figurák formái foglalkoztattak bennünket, ám most inkább a felülete, anyaga. Ugyanis az a kép, amelyről szólni akarok, direkt kapcsolódik ezekhez a korai linókhöz, korai szitákhoz.

Hosszú-hosszú idő után végre egy képre azt mondom, ezt szeretném, ezt akarom. Benes összegöngyöli, látom, legalábbis úgy tűnik, fekete marad a keze, pedig hát Benes különben is egy abszolút fekete lény, egy fehér nigger. Beteszem a kocsiba, úgy érzem, az én kezem is fekete lett. Aztán a határon is ki kell venni, meg otthon, Palicsfürdőn bevinni a házba (a Homokvár ún. toronyszobájába). Kezet akarok mosni, de aztán inkább letusolok. És az összegöngyölt kép ott áll sokáig a sarokban, kerülgetem, kerülgeti libaszárnyával takarítónőnk. Édesanyám jut eszembe, aki a kályhacsövet, a ráncos könyöksövet is libaszárnyal tisztította. Megjijedek, le ne söpörje sötét hímporát a képnek! Ha nem rámázta-tom be, tűnődöm, megsérül, tönkremegy. De félek a rá máktól. Félek, ha berámázta-tom, megszűnik, kialszik fekete-lila csillogása, korma-kátránya-szurka. Szinte belebetegszem. Aztán egyszer valami megmozdul bennem, mutatkozni kezd. Egy minimális, alig sejlő, mindössze centiméternyi kékes (amilyen régen a kék pakkpapír volt, pontosan olyan) paszpartú avagy alátét. Megkönnyebbülök, jelzem Franzer úrnak, a neves szabadkai képkeretező művésznek, galeristának, viszek egy Benes-képet. Mondja, örül, mert különben is szeretne egy kis Benes-kiállítás csinálni. Maga is tűnődik a lehetséges, az adekvát kereten, mondja. Beszállítom tehát a tekercset Szabadkára, Franzer úrhoz. Körülnézek a képek között, van-e valami kis eladásra szánt Hangya-kép, netán Sáfrány-vászon. S akkor, még ki sem tekercselve a Benes-képet, megállok a rá maminták fala előtt. A kék paszpartúhoz valami erős, mattfekete rámát képzeltem. S akkor, afféle kisebb csodaként, megpillantok egy 4 centiméternyi, matt, kék lécet. Igen, pontosan az a régi pakkpapírkék. Kigöngyölöm a képet, s megmutatom a lécet. Semmi paszpartú?, kérdi Franzer úr. Semmi, mondom. Rendben van, mondja. Otthon elfog a kétely. Kék, ha matt is, kék ráma?! Múlnak a hetek. Franzer úr rám telefonál, nem érti, miért nem megyek a Benesért?! Megyek, mondom, nem merem bevallani, félek.

És megpillantom a bekeretezett képet! Gyönyörű! Pontosan az, amit képzeltem. Gyönyörűen kihozza a kép kormát-kátrányát-szurkát. Borzalmát. Szállítom haza. A Homokvár nappalijának központi falára kerül. Szemben a kinti kis tóval, feketefenyőekkel, amelyek szinte a mediterrán varázsolják elénk. És akkor hirtelen megértem. Mit is? Magam. Már mint, hogy merre fele is tapogattam, mit is szerettem volna, melyik dimenzióját is megérinteni, felgyújtani a képnek. Hirtelen megértem: a képet. Igen, a kék ráma és a rávetülő mediterrán varázslat úgy élesztette fel, ahogyan én valamiféleképpen, magam sem tudom hogyan, megéreztem volt.

Fürdőzés, mondom. Ugyanis a képen valami fekete felületen, fekete felületből felnyújtózkodó, kiugráló, kiugráló próbáló, fuldokló alakokat látni. Mi ez a felület? Az olaj, a kátrány, a szurok végtelen légyragasztója? Gondoljunk Musil fantasztikus kisprózájára, amelyben az enyven vergődő legyek koreográfiáját elemzi, vetíti ki monumentális képpé. Akármennyit nézem is, nem tudom eldönteni, kétségbeesésükben avagy örömeükben emelik-e fel, emelik égnek a figurák a kezeiket. Úgy tűnik egy-egy fekete lukból, kútból, bugyorból próbálnak kiugrani. Dante Poklának bugyrait, anyagára gondolok, fel is ütöm (a Pokol épp akkor jelent meg, '13-ban, amikor Csáth Gézát, aki már mind jobban ráragadt önnön légyenyvére, jöllehet még csak a következő évben lövik le Szarajevóban a trónörökös, s vonul be maga is fürdőorvosnak Palicsra – lám, tovább hangsúlyozom a fürdőt, a fürdést mint olyant):

*Mint szfvós kátrány és szurok ha forrnak...
Láttam; s nem láttam rajt, mást, csak körökbe
Fölvetett bugyborékát a fűvésnek,
Mely fölfuvódott, majd elült pöfögve.*

De igazán nem tudom eldönteni, mik is azok a bugyrok, amelyekből kiugrani próbálnak. Ugyanis van, amikor önnön árnyuknak, fekete figurájuk, amely olykor szürkés, sőt egy kis krétával is meg van itt-ott érintve, firkálva, akárha a holdvilág által, önnön fekete figurájuk még feketébb, nigrum, árnyékának tűnnek.

Velićković (aki, mint Dado, szintén Párizsban él) újabb képein, éppen azokon, amelyeken visszafogja, sőt teljesen eliminálja a meztelen ember és a patkány viadalát (ha jól emlékszem, éppen Einstein mondotta, ha valamivel nagyobb lenne a patkány, ő uralná a Földet), visszavonja a direkt borzalmat, amit Belgrádból, illetve a Balkánról hozott anyagból és Bacon festészetéből kevert volt ki, legjobb, legszebb képeit festi a kilencvenes évek végétől, az ezredfordulón. A sivatagot, szépen sárgásan, egy kifeszített szögesdróttal, kis halálfejes zászlóval, illetve a sárga sivatagot valami szabályos fekete körökkel: olajkutakkal, tartályokkal. Pillanatnyilag ezek a sárgás, elpiszkolódó, megfeketedő, s itt-ott, egyes képeken vörös lánggal fel is csapó, sivatagban látható szabályos körök, az új geometrizmus lényeges momentumává nő az ezredforduló festészetében. (Előző korszakának csupasz, jóllehet egzaktul fugázott falaival, a borzalom színhelyeivel korrespondálnak.)

Na már most, Benes figurái mintha beleestek volna ezekbe az olajkutakba, tartályokba.

Ám vannak napok, amikor egyértelműen a kék ráma és a kép üvegére vetülő, a mediterráneumot idéző feketefenyők határozzák meg a képet. És akkor egy boldog fürdődést látok. Hiszen a tengereink lassan elszennyeződnek, mind több olaj folyik beléjük, mind több rozsdás, olcsó szállítóeszköz, borzalmas tartályhajó lukad ki, törik egyszerűen ketté a rengő olaj súlyától. És minden biztonnal ezt is megszokjuk. Meg, mint folyóink szennyeződését. És eljön az idő, amikor valóban így fürdőzünk, így ugrándozunk az elszíneződött, koromra-kátrányra-szurokra cserélődő azúrban. Jól emlékszem még, amikor először olvastuk Camus szavait, épp befejeztük a gimnáziumot, hogy Sziszifuszt boldognak kell elképzelnünk. Azóta megtanultuk boldognak elképzelnit. Ma már mi sem természetesebb. Az ellenkezőjén lepődnénk meg. Így fogjuk majd látni kátrányon hajózni korunk Odüsszeuszát. Így fogjuk látni a kátrányban fürdőzők boldog tömegét. Szépen megfigyelhetjük magunkat, érthetetlen indifferenciánkat, tudatlanságunkat, a közeledő sötét, sűrű ár láttán. Ez így van bekódolva a kezdetektől fogva. Mármint ez a közömböség. Igazából ma sem tudunk semmit a nagy katasztrófák mibenlétéről. A miénkről sem fogunk, fognak tudni lényegében semmit.

Persze, mint annak a korai linónak az értelmezése esetében is, tudom, ez csak egy első, lehetséges ajánlat képünket illetőleg. Már hónapok óta lesem vendégeinket, netán valami mást tudnék kilesni a kép előtt a szemükből.

És egy autentikus olvasata már történt is a képnek. Igaz, lényegében az én vonalamon. Az történt ugyanis, hogy a nagy japán No-táncos, Tanaka Palicson tartózkodott, egy kurzust vezetett túl az árvalányhajas pusztán, a határsáv fenyeésében. Megnéztem egyik előadását az ún. Etnocamp kis tanyájának tisztaszobájában. Bekormozva táncolt, küzdött a fehérre meszelt falakkal. Utána elmondtam neki benyomásomat. Mármint tünődésemet, lehetséges-e Hiroshima után is a japán tánc. Eljött hozzánk a Homokvárba, összebarátkoztunk. Következő évben már az udvarunkban is táncolt. Benes is nálunk volt éppen. A tánc után, benn a lakásban, bemutattam neki Benest, mondván, festő, a falra mutatva, annak a képnek a festője, majd még hozzátettem, ifjúkoromban én voltam a rajztanára.

Tanaka a képre pillantott. És szinte megrepedtek a falak, szinte felhangzott a kép boldog jajgatása... Akkor még hozzátettem, de az is lehetséges, hogy ő, Benes volt a rajztanárom, már egyikünk sem emlékezik ezekre a részletekre. Tanaka mindent megértett, kért egy katalógust. Nagyon lényeges számomra, hogyan formálódik Tanaka véleménye, mit fog majd mondani, ha legközelebb itt ül a képpel szemben a nappaliban.

Egyelőre, befejezésül, még csak megismételném, hogy hát igen: boldognak, szinte táncos koreográfiát produkálóaknak kell elképzelni a koromban-kátrányban-szurokban fürdőző népséget, annál is inkább, mivel magunk is ott ugrálunk, kiáltozunk közöttük. Hogy mit is kiáltozunk, azt magunk sem értjük pontosan.

II.

Benes árnyéka, avagy a mondén hurkapálcika

A test az a mező... A testem kontextusában vett dolog ez, a testem pedig csak szegélye vagy perifériája a dolgok rendjének... Az animáliák és az emberek ilyenek: abszolút jelen levő lények, melyeknek negatív nyomuk van. A korporeitás vagy testiség, melyhez az eredendő dolog hozzátartozik, inkább általában vett korporeitás...

M. Merleau-Ponty

Különös, pedig mennyit mozgatták, a pálcikaemberkéről sem tudunk többet, mint az emberről magáról. Pedig nagy művészek játszottak vele, pontosabban: vették nagyon komolyan.

Klee és Kafka például. Meg Csáth Géza, majd Giacometti és Michaux.

Klee pálcikaembere egy iskolafüzet kockás lapjain mozog, akárha a klasszikus csataképek felett, kötél táncosként. Talán azt mondhatnánk, játszótérre alakítja a csatateret, jöllehet a csatateret majd csak Klee után lesznek igazán borzalmas színterekké, hogy a koncentrációs táborokban, a Gulágon és Hirosimában, immár valós pálcikaemberkéik mozogjanak, vetüljenek a sárra, a hóra, a hamura. Kafka végigköveti, mi történik az emberi figurával, mi íratik a bőrére, hogyan alakul rovarrá, hogyan vágnak fejszével sebet az oldalába. De ha rajzolni kezd, már csak a pálcikák maradnak...

Michaux ideogramma-lényével, Pymmel veszi kezdetét a pálcikaemberke tulajdonképeni irodalma. Körülbelül annyit tudunk az emberről, mint Pymről. Igen, Pym az ember egy megéledt modellje. Minimumra redukálódott, már nincs kívül és belül, csupán csak életre kelt... Giacometti figurájáról sem tudni, pálcikává csupasztított-e, avagy pálcikából épül tovább, netán kezét, lábát, sőt szemet is kaphat...

De a pálcikaemberről értekezve talán még korábról kellett volna kezdenem. Lascoixnál például. Hiszen azóta sem szembesült a szörnyel senki ténylegesebben, mint az a pálcikaemberke ott, a barlangfalon, noha közömbössége ma is felfoghatatlan számunkra, jöllehet mi is ugyanolyan helyzetben vagyunk, szemben a szörnyel, amely még mindig vérzik, ám korántsem vértett el, ugyanolyan helyzetben, ugyanolyan közömbös pálcikaemberkéik...

Vagy kezdhettük volna az etruszk emberkéknél, akik viszont végtelen boldogságban buknak fejest a feneketlen kékségbe...

Benes két véglet között mozog. Sematikus, keskeny figurákat (Kosztolányi mondja valahol, hogy: keskeny kurva), már-már pálcikaemberkéket vetít elénk. Avagy Fellinit és Boterót is überelve, a monumentálisan redős, netán éppen a Michelin-maszkóta női változatát, Husikát ülteti egy asztalka sarkára. De persze közben is állandóan vizsgálódik.

A fetust, mint indiai táncosnőt, mint úrhajóst, sok vezetékével, vizsgálja a méh kozmoszában.

Mint impresszionista tájképeket, dombokat, szemétdombokat fest, amelyek, ha jobban megnézzük, hullahegyek, dögtemetők valójában. Érzelmes őszi tájra kerülünk hirtelen. Ahol hullák rothadnak, szívódnak fel a tájba, csata, nevezetesen éppen a zentai csata, illetve a zentai kivégzések után. Avagy csupán egy óriás kutyát látunk, amely tájnak álmodja magát, amely lenyelte a tájat, ha nem a táj nyelte le őt.

Máskor egy gyárcsarnokot látunk, ahol az embert préselik, fagyasztják kockákba, de az sincs kizárva, óriás nyomdában vagyunk, ahol az ember mint olyan, arcát nyomják óriásplakátokra. Művészünk aztán közelebb hajol egy-egy ilyen fekete-fehér, szitával nyomott, mozgó archoz, minimális színnel érinti, festi. Akkor látjuk, élő arcokról, segélykérő, de az sincs kizárva, immár klónozott emberekről van szó.

Máskor pedig fürdőznek ezek a sematikus figurák, boldogan, de nem tudjuk azúrban-e, avagy forró kátrányban.

Szóval, akár egy tudós hajol az ember árnya fölé. Mert hősei, szemben Schlemil Péterrel, nem az árnyékukat, testüket adták el. Árnyként, határozatlan szegéllyel jelölt mezőként élnek. Ezért tanulmányozhatja Benes, mint kátránykartont hajtogatva, falemezről vágva ki körvonalukat, vetületüket.

Közben látszólag egyszerű festészeti technikákkal megkísérel bőrt húzni rájuk. Ezekre a körülhatárolt mezőkre, vetületekre, árnyakra. Megkísérli, festéket csapkodva, vagy pasztásan, informel-tapasztalataival, gesztuális reflexeivel élve, körülhatárolni, sőt felöltöztetni őket. Akárha varangyszín-terepszín egyenruhába. Majd ismét lemezteleníti ezt a vetülő árnyat, vetülő, raszterré hulló valamit-valakit.

Most, semmis római kollázsainak köszönve, újra Benes keskeny figurájánál vagyunk. Benes sosem élt klasszikus eljárásokkal, sosem, még az akadémián sem készített anatómikus rajzokat, pedig a világ egyik legjobb akadémiajára, a belgrádira járt, amelyet olyan nagynevű tanárok vezettek, mint Dobrovits, Lubarda, Boschán György, valamint Benes tanára, a festészet Ivo Andrića (itt a nagy író nemes tónusára gondolok elsősorban), Gvozdenović, aki mellesleg, ezt sokszor hangoztatom, hiszen ez fontos Benes korai és kései, tehát folyamatos drippingjének megítélésekor is, Münchenben Hoffmannál tanult, annál a Hoffmannál, aki New Yorkban majd beindítja a nagy lírai absztrakt nemzedéket. Gvozdenović, lévén maga is dekoratív, megengedi Benesnek, hogy már a kezdetektől árnyként vetítse a modelleket papirosaira... Művésztelepeken, tanulmányutakon sem úgy készíti vázlatait, mint a legtöbb festő. Nehéz meglesni, mit is tesz valójában. Most, nemrég, Berlinben láttam, amint egy éppen kezébe kerülő papírdarabkára feljegyez valamit, ám a jellegzetes skiccelés minden gyorsasága, virtuozitása nélkül...

De most időben még előbb tartunk: Rómában vagyunk. Magam is éltem abban a csodálatos műteremben, ott a Piazza de Fiorinál, a Farnese-palota mögött, a Magyar Akadémián. Benes, meséli, nézelődött a szent városban, illetve hát inkább ki-kiutazott az etruszkokhoz – mondanom sem kell, csak az etruszkok érdekelték –, ám keze sosem is mozdult... Meséltem, egyszer, amikor teljesen véletlenül, lekezelt vele Pesten az angol királynő, sőt talán maga Diana hercegnő is, sokáig bal kezében tartotta, hordta jobb kezét, gipszbe akarta rakatni... Szóval így, bal kezében hordva jobb kezét, szinte gipszbe öntött kézzel sétált a szent városban, úgy is mondhatnám, hordozta körbe jobb kezét... És akkor, nem messze műtermétől, egy nagy rakás szemétre szánt divatlapot pillantott meg. Hóna alá vette az egész stószot. Szinte látom, akár egy filmen, sötét alakját, amint hóna alá veszi a divatlapokat. És a szűk, kis utcákon, valahol arrafelé, ahol Pasolini is lakott volt, hazasurran. És műtermében, körömvágó ollójával, mert más festői szerszámot nem hord magával, elkezd kis figurákat vagdosni a divatlapokból.

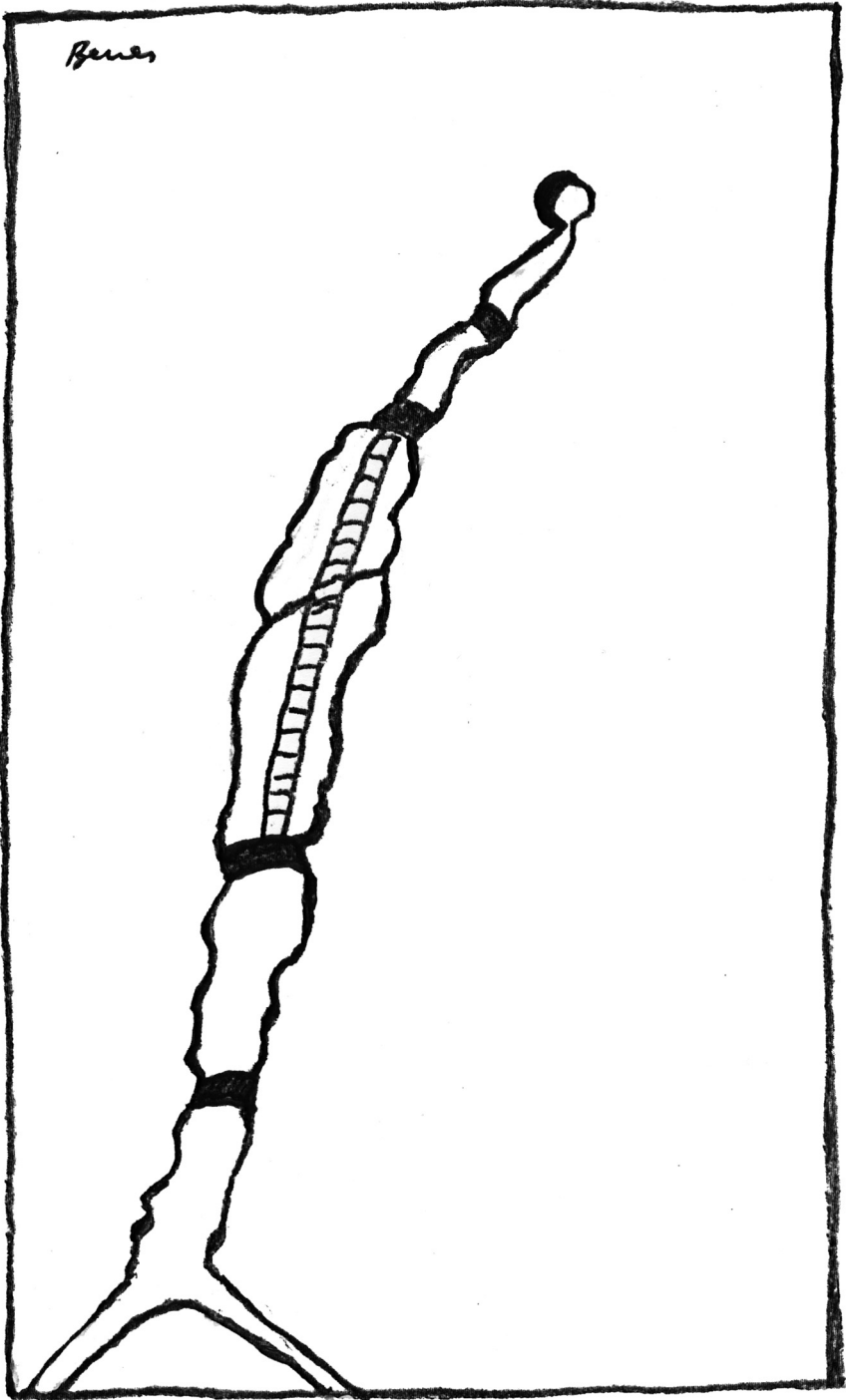

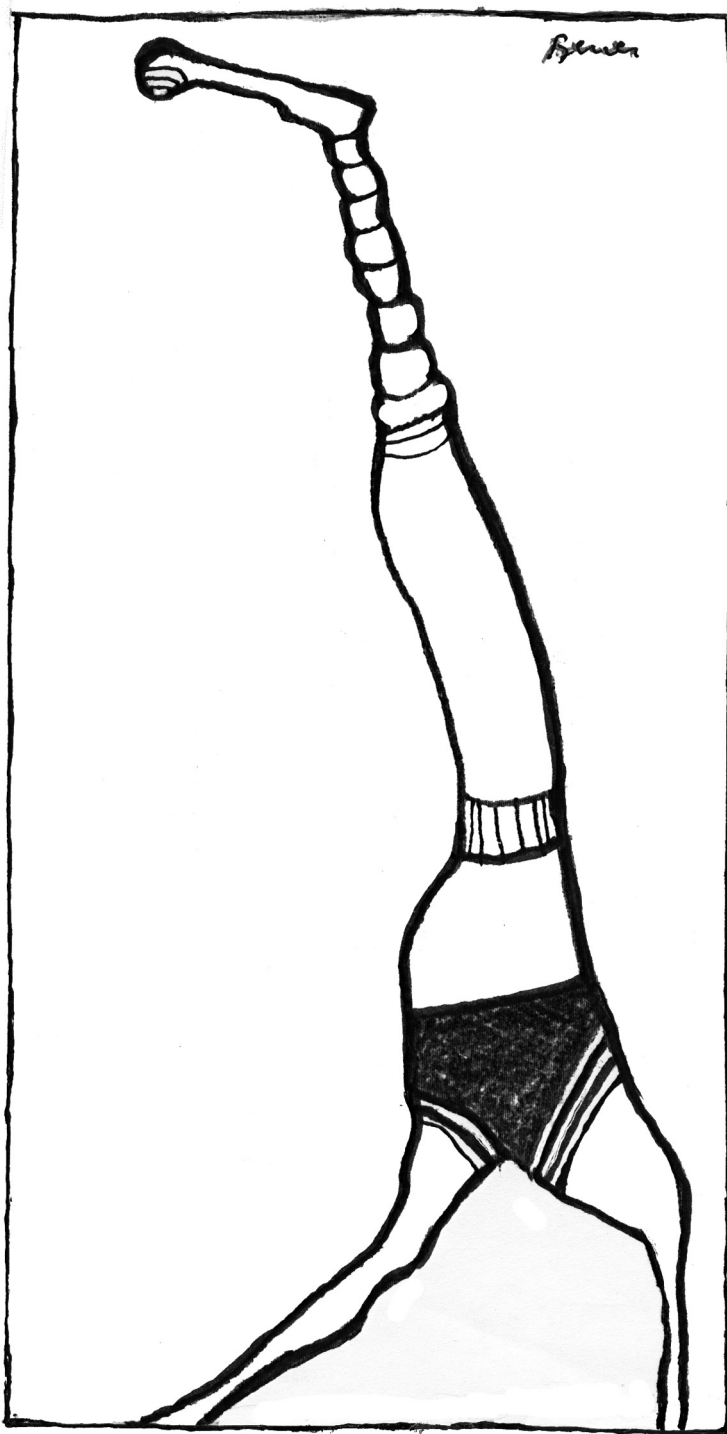
Kis, semmis figurák alkatrészeit. És szerényen, mert sejti, valami lényegesre lelt, újramontázsolja a XXI. század divathulladékát, megkeresi benne emberkéjét. Pontosabban, meztelen árnyemberkéjét új design-nal ajándékozza meg. Aztán otthon ezeket komputerbe táplálja, felnagyítja, árnszerűen vászonra, illetve hát különböző anyagokra, papundeklire, kátránykartonra etc. vetíti, nyomja. Majd kifesti vagy megfesti, illetve a kettő kombinációját végzi velük.

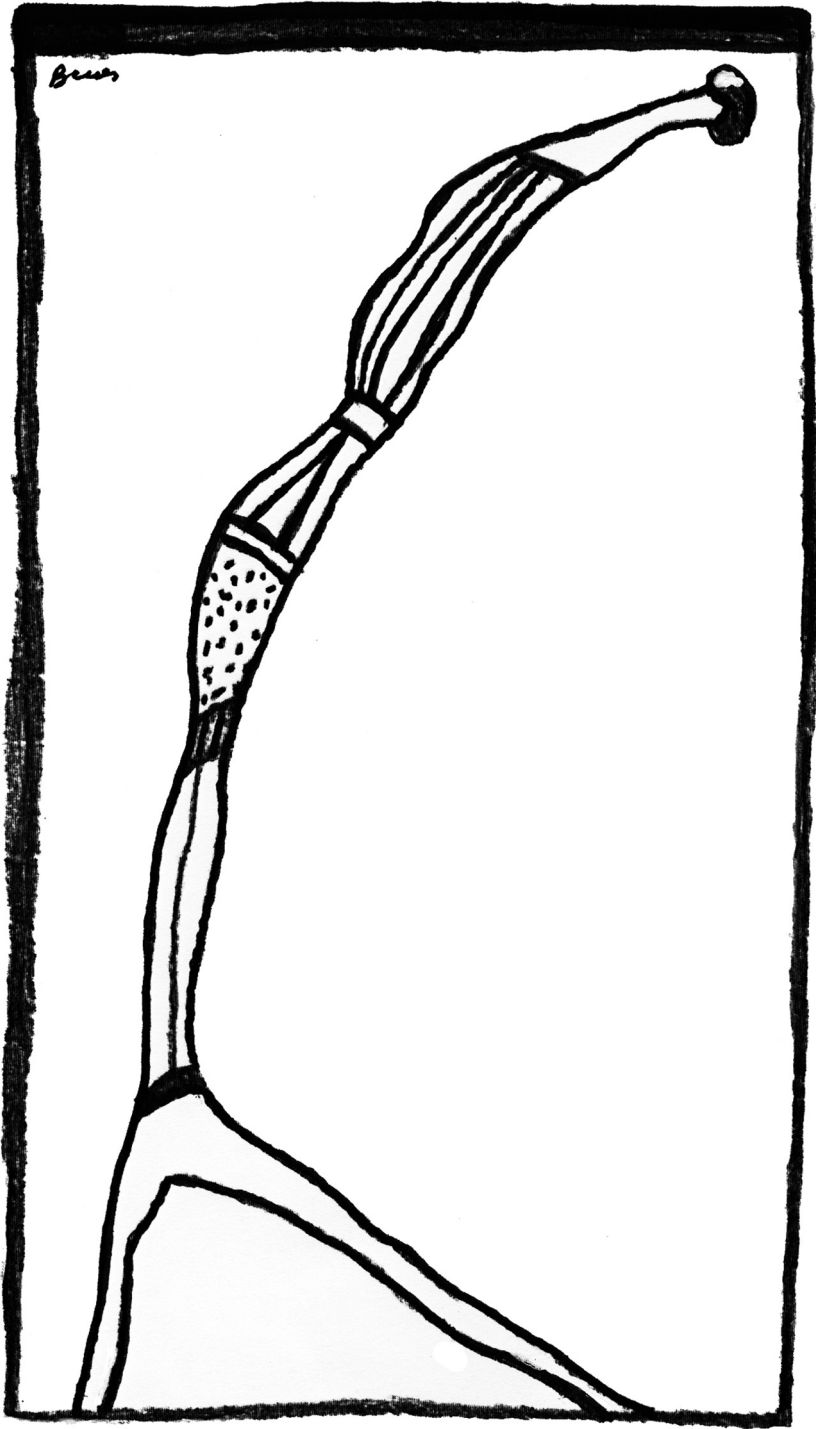
Benes koreográfiája a minimálisra szorítkozik. Figurái felemelik a kezüket. Mint amikor megadjuk magunkat. Vagy széttárják a karjukat. Mint amikor megfeszíteni készülnek az ember fiát. Valamint van, amikor nincs is lába figurájának, csak kezei vannak. És ez a lábatlan lény, hernyó, kecsesen avagy kínosan kimozdul. Számunkra váratlan mozdulatot tesz. Ennyi. És mégis tánc ez. Mert amikor felemeli a kezét, mintha integetne. Kinek? Miért? Integet, segítséget kér avagy boldog? Széttárva kezét netán meg akar ölelni valakit? Minden lehetséges, mert ez az árnyékvilág – bizony, már árnyékvilágban élünk, hiszen nemcsak az emberről nem tudunk semmit, világunkról sem –, ez a rasztervilág, ez a kifestősi, ez a vacogató, robbanásig telített bizonytalan mezőkkel, alakzatokkal teljes terrénum egyértelműen Eros és Thanatos világa. Alakjai Husikákká telítődnek, mint a hurka, avagy csontvázszerű palcicaemberkékké, hurkapalcikákká csupaszkodnak.

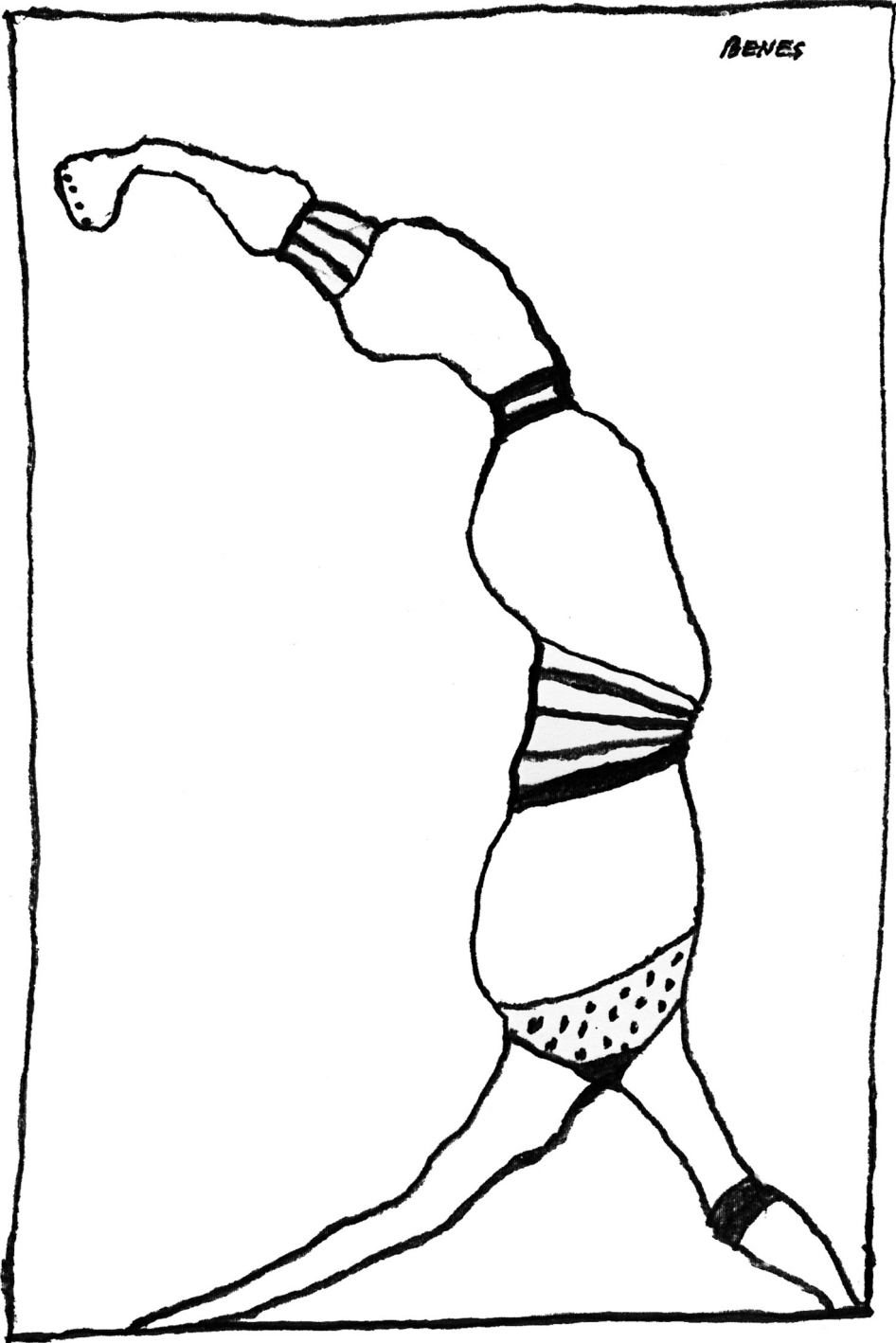
Végül a képek háttéréről szeretnék mondani egy-két szót. Benes, aki, mint jeleztem, sosem is festett, egy vonalat sem húzott klasszikus eljárással, hihetetlenül festői eredményekhez jut valamiféleképpen új, váratlan anyagaival, azok kombinációival. A nyers, fekete, kátrányos háttérre például három kék-lila pasztellcsíkot húz. Amiket első pillantásra észre sem veszünk. De mivel kezetlen figuráján, úgy tűnik, mondén fürdőnadrág van, semmi más, se arca, se keze, csak egy fürdőnadrágja, mondén fürdőnadrágja van, hirtelen, mint annyiszor Benes képein: tengerélményünk támad (Benes nővére a montenegrói tengerparton él, ott él, Kotorban, egyik nagy festő barátja, Stanić is), megborzon-gunk... Mind jobban érdekelni kezd bennünket e mondén hurkapalcica sorsa... Igen, az ún. ember, egzotikus, mondén fürdőhelyekre repül, ott természeti katasztrófa éri, lefilmezi magát, látjuk koreográfiáját e katasztrófában, ám azt is látjuk, semmit sem ért az egészből, még annyit sem, mint a lascaux-i avagy az etruszk emberké...

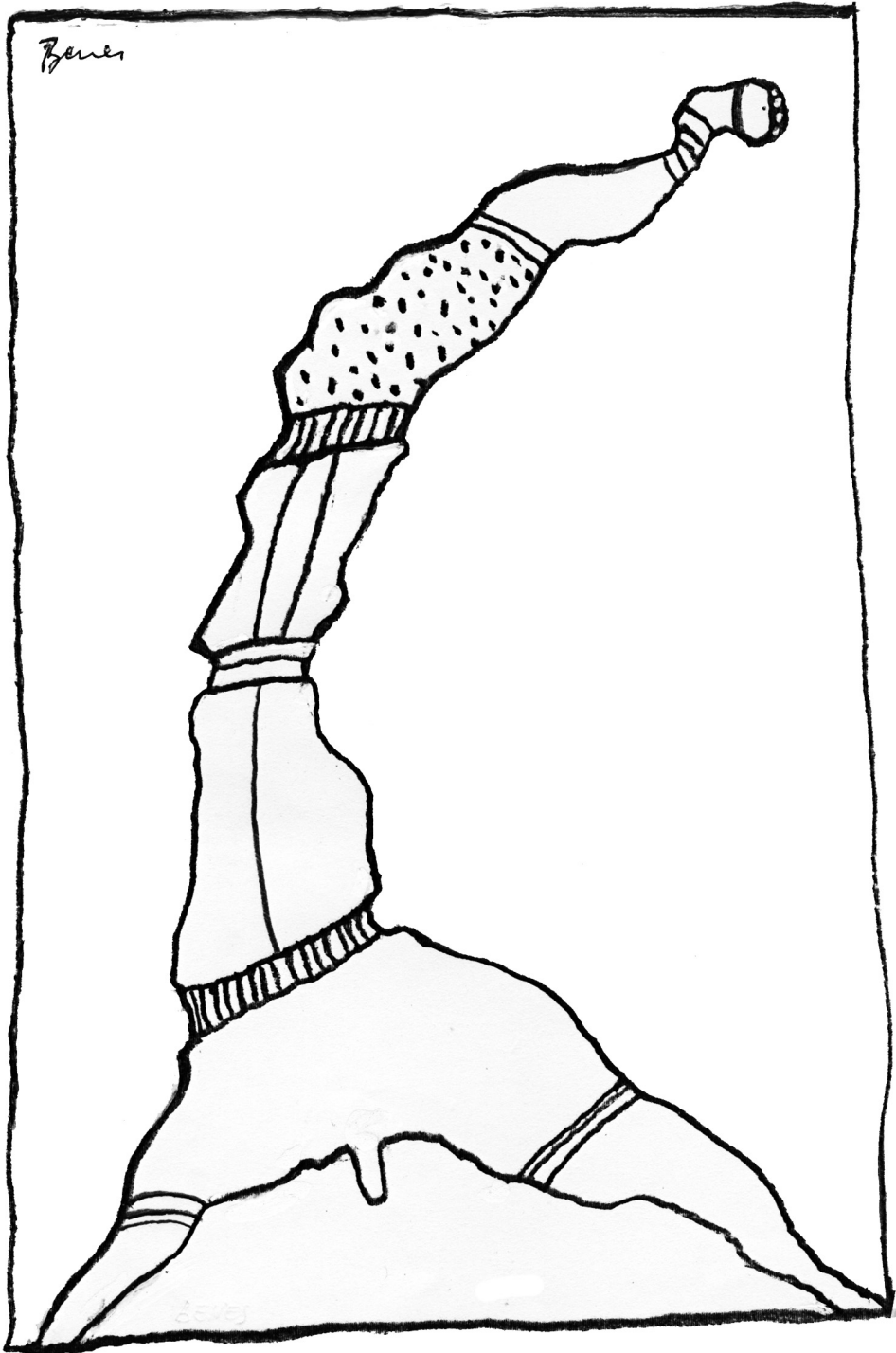
Benes az egyik legnagyobb élő magyar képzőművész, jó, hogy a közvélemény nemigen tud erről, mert akkor beskatulyáznák, befolyásolnák, ide-oda sodornák, nem hagy-nák dolgozni, így nyugodtan dolgozhat, ilyen (meg mint amilyen grandiózusan például a Múcsarnokban láthattunk volt!) tárlatokkal lephet meg bennünket. S aztán megint eltűnik, csak árnyékát látjuk, mint abban az expresszionista filmben, amelyre már utaltam volt, csak árnyékát látjuk a magyar festészet falára vetülni... És – éppen csak megnyitva tárlatát – gögösen avagy félszegen, mi magunk is, továbbállunk. Ugyanis nagyobb és más térségekben élünk, más munkánk is akad. Persze, ezt azért nagyon köszönjük, hogy itt, a Bartók úton, a Bartók Galériában, megnyithattuk e tárlatát.

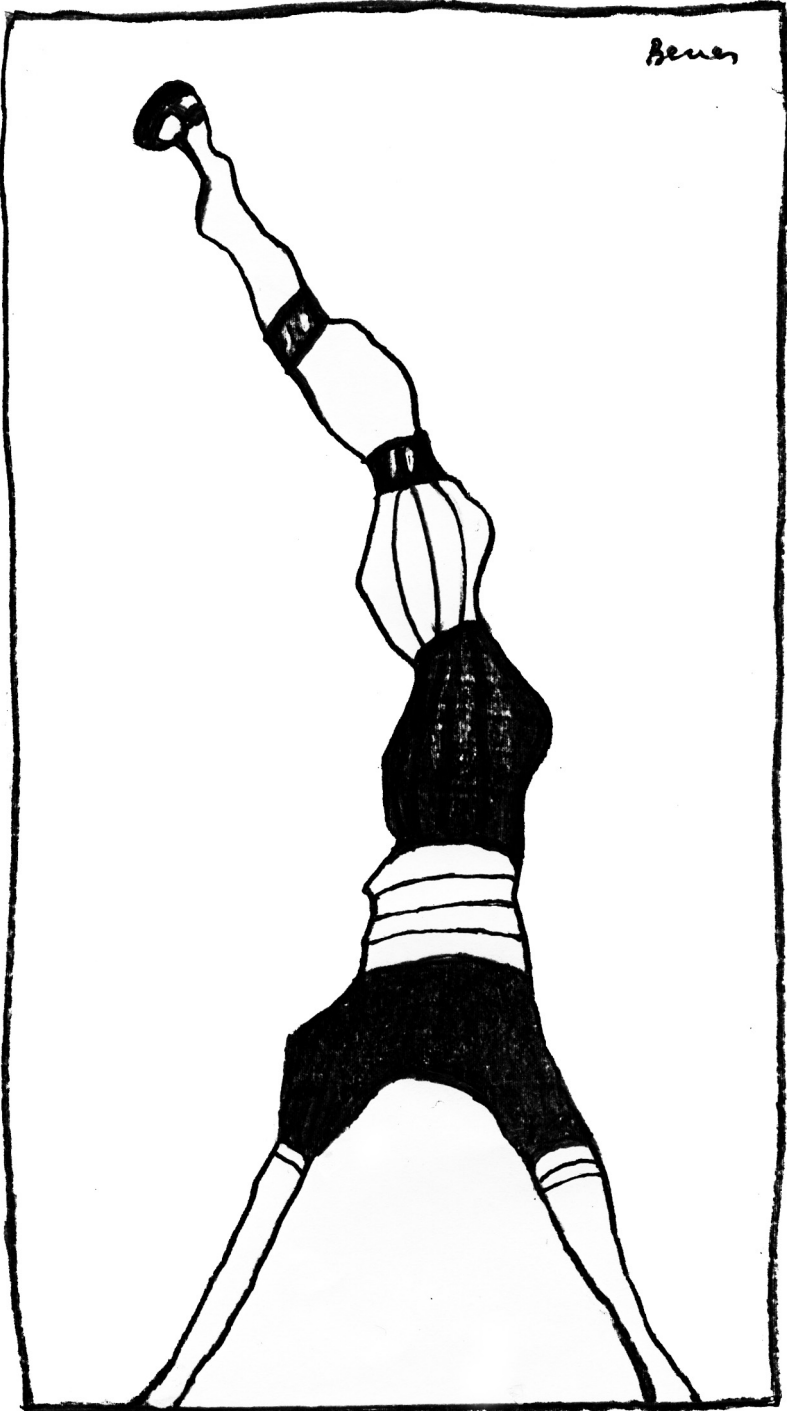

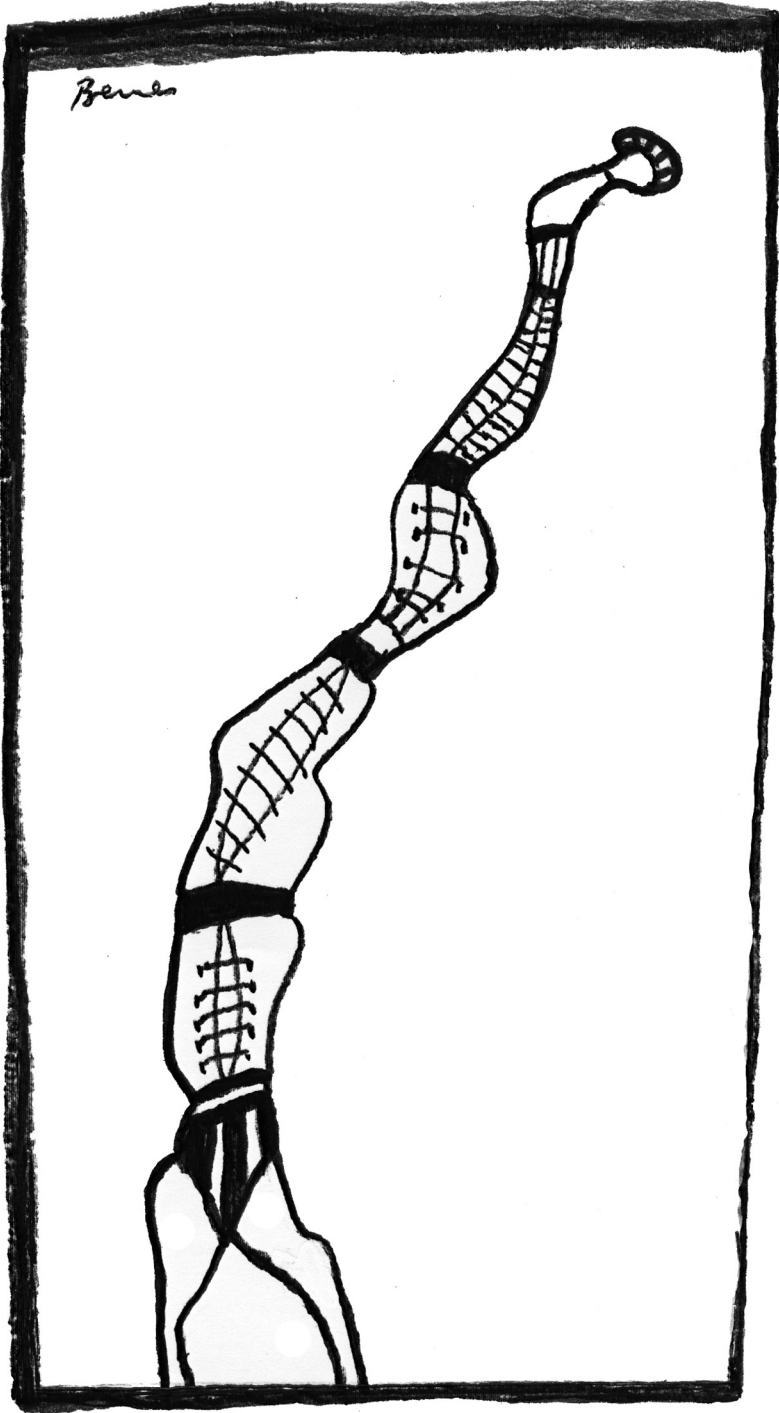

Legenda Rab Zsuzsáról

Össeállította: Albert Zsuzsa

Albert Zsuzsa: „Az én édesapám az emberek apja, s én az embereknek testvére vagyok” – írta Kosztolányi Dezső *Tanár az én apám* című versében. Rab Zsuzsa édesapja is nevezetes tanár: Rab István a pápai református kollégiumnak először diákja, aztán mint volt Eötvös-kollégista tanára, majd igazgatója. Az első világháború katonájaként hét évet orosz fogságban töltött. Mikor végre hazatért, nem ment vissza zseniális társai közé, ottmaradt Pápán, megnősült, az ő kislánya lett Rab Zsuzsa, akiről most beszélünk.

Rab Zsuzsa egész életét meghatározta Pápa, a város meg a környező falvak, a Bakony, meg édesapja. Az orosz nyelv, amikor találkozott vele 1945-ben, az édesapja ajkáról is elhangzott. Az apaszeretet és ez az idegen nyelv valamiképpen össze is tartozott.

Én nagyon eleven, jó kedélyű nőnek ismertem, az „emberek testvére” volt valóban; azt hiszem, így lehetett igazán jó műfordító. Persze költőként indult, gyermekkorában írta első verseit. Pápán járt az ottani leány középiskolába, aztán magyar-orosz szakos a budapesti bölcsészkaron, ahol édesapja egykori Eötvös-kollégista társaival, már mint egyetemi tanárokkal találkozott.

Bereczki Gábor: Pais Dezsővel például. Pais Dezső nagyon jó barátja volt Rab Istvánnak. Tulajdonképpen neki az egyetemen lett volna a helye, fogadták is volna, de ő szeretett vadászni. És emiatt nem jött az egyetemre, így maradt Pápán.

Albert Zs.: Igen, ezt Pais Dezső fel is hánytorgatja neki, de fáradt olyankor már valaki, amikor hét évig fogságban volt. Szüksége volt nyugalmas családi környezetre, nem?

Ágh István: Olyan is lehetett a természete; Zsuzsa ír egyik versében a „pogány derűről”, mint az apjára jellemző tulajdonságról. A pogány derűn a vadászat és a természetben való létezés értendő. Én is olvastam Pais Dezső megjegyzését, hogy itt katedra várta, de ő ott maradt a Bakonyban vadászni. Talán egy kedves szólás volt. Amit te mondtál, úgy igaz, hogy elege volt a nagyvárosi zsvajból.

A falusi, sárszentmihályi fiú, csak azt a négy vagy öt évet töltötte Pesten, amikor Eötvös-kollégista volt. Zsuzsa is vidéken élhetett gyermekként, fiatalon sok természeti élménnyel gazdagodhatott, szerencséjére, a nyelvet úgy megtanulta, hogy az a műfordításnál nagyon hasznos lehetett neki; érezte a világot. Örüljön, hogy ott maradt az édesapja.

Bereczki G.: Zsuzsát is elvitte vadászni, emlékszem, mesélte, hogy tizenhat éves volt, titokban már dohányzott, de nem tudta, hogy ezt az apja is tudja. Egyszer a vadászat végén összegyűltek ott a vadászok és Rab István előhúzta a cigarettatárcáját, és azt hiszem, hogy szivarral kínálta Zsuzsát – „Parancsoljon hölgyem” –, így tudta meg Zsuzsa, hogy tudja, hogy dohányzik.

Ágh István, Bereczki Gábor, Bereczkiné Mai Kiisk, Domokos Péter, Nagy Gáspár és Vasy Géza emlékezései.

Ágh I.: Nagyon eleven lány volt. A bátyám mesélte, aki a református kollégiumba járt, és Rab István volt a kollégium akkori igazgatója, hogy Zsuzsa bement a fiúosztályba, fejre állt a katedrán, mintha az igazgató lányának mindent szabadna. Szép kis tűzről pattant lánynak mondták.

Albert Zs.: Egyébként azt is megírja Zsuzsa egyik emlékezésében, hogy megkérték, szerezzé meg az érettségi tételeket. Ki is nyitotta szépen a szekrényt, meg is találta a lezárt borítékot, vissza is ragasztotta, de nem volt elég ügyes. Életében akkor kapta az egyetlen nagy pofont az édesapjától, aki természetesen azonnal észrevette, tehát be kellett mennie a főhatóságához új érettségi tételeket kérni.

Ágh I.: Es verseket írt! Megjelent egy könyve tizenhét éves korában, Pápa költőnőjének lenni, azért nagy szó lehetett.

Albert Zs.: Nagyon gazdag szókinccse van, Csingiz Ajtmatov könyvét nem olyan régen olvastam, el voltam ragadtatva a fordítástól. Az is jellemző, hogy 1981-ben jelent meg oroszul, és 82-ben már magyarul. Zsuzsa jó emberi, testvéri kapcsolata révén talán még megjelenése előtt juthatott a kézírathoz. Úgy tudom, Vasy Géza foglalkozik most Rab Zsuzsa életművével.

Vasy Géza: Meglehetősen későn ismertem meg Rab Zsuzsát, idős nővérkém lehetett volna. Ha pápai diák vagyok, akkor már nem ismerhettem volna őt ott Pápán, legfeljebb az édesapja révén. Az ötvenes évek végén gimnazista koromban találkoztam vele, mint műfordítóval. És hogy mindjárt a nyelvi varázslatosságát, tudását igazoljam, hadd olvassak fel mindössze négy sort egy fordításából, erre én azóta, tehát legalább negyven egynehány éve emlékszem, a *Bokraink közt* című nagyon szép Jeszenyin vers, amelyik így kezdődik:

*Bokraink közt már az ősz barangol
kóró lett a fényes laboda
zizegő szép zabkëve hajadról
nem álmodom többé már soha.*

Aki így tud magyarul, és így tud jeszenyinül, és természetesen így tud Rab Zsuzsául, az költő. Azért hangsúlyoznám én ezt a fogalmat, hogy költő, mert őt nagyon sokáig csak műfordítóként tartották számon, csak a hatvanas évek végén jelent meg a legelső verseskönyve, eltekintve ettől a diákkori füzetkétől.

Nagy Gáspár: Huszonöt év kihagyás volt.

Vasy G.: Tulajdonképpen verseket se írt nagyon sokáig, legalábbis ebben az *Aranyvasárnap* című, igazából első kötetében datálta a verseket, és hát óriási kihagyások vannak 1954-től 63 tájáig, tehát úgy tíz éven keresztül például semmi. Én személyesen 1973-ban találkoztam vele, egy külföldi úton voltunk együtt, máig emlékezetes számomra. Kicsit sértett volt, mert Jugoszláviában voltunk, és nem úgy fogadták őt, ahogy ezt ő okkal elvárhatta volna. Ment egy delegáció a sztrugai költő-fesztiválra, és ő is velünk jött, és utána ott maradt volna egy több hónapos ösztöndíjjal, hogy jól megtanuljon szerbül. A szerb illetékesek elrontották a dolgot, és akkor végül azt közölték vele nagy kegyesen, hogy nem várták, de hát isten neki, három hétig itt maradhat. Ezen ő okkal megsértődött, és azt mondta, négy szemközt nekem, hogy: „Lehet, hogy nem vagyok igazából költő, de azért fordítani azt tudok!”.

Igaza volt ebben a második mondatban, de hát igaza volt az elsőben is. Tulajdonképpen ezután, tehát a hatvanas évek végétől kezdett kiderülni, hogy ő nemcsak másokat tud megszólaltatni, hanem önmagát is.

Őszintén szólva nem annyira vele foglalkoztam az elmúlt években, hanem Kormos Istvánnal, az ő egyik férjével, és ennek kapcsán kellett Rab Zsuzsával is behatóan foglalkozni, és én úgy láttam, úgy látom most is, hogy ennek a házasságnak a válsága hozta benne elő ismét a poétát, és hozta elő érdekes módon Kormos Istvánban is. Úgyhogy néha a családi tragédiák, mint két ember kapcsolatának a szétzilálódása, a művészetnek nagyon jót tenni.

Albert Zs.: Mindenki tudja, hogy az tud jól fordítani, aki jó költő. Hogy mint költő háttérbe szorult, azt gondolom, tőle is függött, ugyanis olyan szenvedéllyel érdekelte akár Jeszenyin, akár a rokon népek költészete, hogy nem bírt elszakadni tőle. Amellett azt hiszem, hogy mint költő, és az apja lánya, mozgékony volt, utazni nagyon szeretett. A Kaukázusban vagy rokon népeknél nagyon szívesen látták, és szerette az embereket. Ha Ahmatovát fordított, vele is meg akart ismerkedni, mert akkor érezte igazán a verseit. Mondták róla, a házasságai azért romlottak el, mert nagyon sokat dolgozott. A munkaszeretet és a megismerés vágya erősebb volt benne, mint a saját ügye. Ahhoz, hogy valaki mint költő érvényesüljön, nagyon önzőnek kell lenni, bocsánatot kérek, én azt tapasztalom.

Vasy G.: Ez nyilván így van, de gondoljunk bele, hogy mikor kezdett ő fordítani, ugye az ötvenes évek elején. Tehát amikor érvényesülni lehetett azzal, hogy valaki tud oroszul, mert ötven táján Magyarországon még alig néhányan tudtak oroszul. Ő azért már tudogatott. Nagyon szerényen azt írta, hogy jóval később, még az ötvenes évek végén se tudott igazán jól oroszul.

Albert Zs.: Ötvenhétben jelent meg a Jeszenyin-fordításkötet.

Vasy G.: Tehát a versek már kezdtek fogyni, mert ha ő meg akart élni Budapesten, Magyarországon, akkor neki muszáj volt a végletekig kihasználni azt, hogy tud oroszul, tud költőül, tud prózául is, mert prózát is elég sokat fordított, és ehhez rengeteget kellett dolgoznia. Hadd mondjak egy párhuzamot: Németh Lászlónak ugyanezekben az években már mint híres írónak nem maradt ideje saját műveire. Gályapadként említette a műfordítást. Híres a példázata, hogy a gályapadból is laboratóriumot próbál csinálni. Azt hiszem, Zsuzsa is így működött. Kicsit azért gályapad is volt, reggeltől estig dolgozni, de ugyanakkor ez nagy öröm is volt, és nagyon fontos költői tanulóévek ezek.

Egy anekdotát még hadd mondjak, amit ő maga írt meg a Kormos Pistával való házasságának az idejéből! Kormos azt terjesztette róla – Zsuzsa kicsit önironikusan ír erről, és ugyanakkor érzékelteti azt is, hogy nem egészen így történt –, hogy egy több száz oldalas regénynek a fordítását befejezte két órákor, nagyot sóhajtott, megebédeltek, és azt mondta a férjének: „Na akkor én most kirúgok a hámból, és elmegyek a barátnőmhöz.” És azt kérdezte tőle Pista: mikor jössz haza? – „Hát, lehet, hogy este hét óra is lesz addigra”. Ezt állítólag Pista mindenfelé terjesztette, hogy ilyen munkamániás az ő felesége.

Bereczkiné Mai Kiisk: A Pista viszont ellenkezőleg, mikor valamit befejezett, akkor utána elment valahova, és nem lehetett előre tudni, maga se tudta, hogy mikor kerül haza.

Bereczki G.: Zsuzsa mesélte, hogy Pistának el kellett volna kezdenie valamit, de minden ürügyet elővett, minden cipőjét kifényesítette, csak hogy ne kelljen hozzákezdenie.

Vasy G.: Még előadást is tartott róla, hogy a cipőket muszáj rendszeresen karbantartani, mert akkor lesznek hosszú életűek. Ideológiát is gyártott hozzá, sőt, mondta, hogy „ezt is meg kell valakinek egyszer csinálni.” Tehát mártír, fölládozta a művészetet a cipőpucolás oltárán.

Bereczki G.: Talán még annyit hozzá kell tenni, hogy ők ugyan elváltak, nem is a családi élettel lett volna komoly probléma, Pista 56-ban Franciaországba ment, elszakadtak egymástól,

Vasy G.: 1963-ban ment el, a házasság 56-ban történt.

Bereczki G.: De utána mindig nagyon jó viszonyban voltak, Kormos István, ahol csak lehetett, elhelyezett Rab Zsuzsa-fordításokat, felhívta, beszéltek, és mikor meghalt, Zsuzsa nagyon szép verset írt róla. Magázták egymást.

Nagy G.: Üzenet K. I. után

*Magától azt is megtanultam
hogyan kell összeszeni szépen...*

és a verset így fejezi be: *Majd egyszer mondja el, ki voltam.*

Nemcsak egy vers, több vers is van, a válasz után. Szinte válasz Kormos *Orpheus panasza* című versére. Ez nagyon intenzív kapcsolat volt, már a levelezésben is. Majd talán Géza szól erről, mert azokat a leveleket, amelyeket Zsuzsa kapott Pistától, halála után egy végrendeletszerű levélvallomásban megkaptam. Ezeket a leveleket Géza használja is, közzé tett most a Kormos évfordulón többit belőlük. Az ő kapcsolatuk tehát, ahogy Gábor mondja, annak ellenére, hogy elváltak, nem szakadt meg, hanem nagyon intenzív és baráti volt. Zsuzsa Kormos halála után nagyon szép verseket írt hozzá.

Ha még vissza szabad térni arra, hogy az édesapja görög–latin szakos tanár volt. Zsuzsa latinul is kiválóan tudott. A formák szeretete, a megtartó formák igen fontosak voltak számára. Egyrészt, akikhez nyúl a költészetben – az orosz népköltészet, az orosz költészet, aztán később azok, akiket fordított: Ahmatovát, Cvetajevát, vagy Ahmadulinát, –, azok mind formában gondolkozó jeles költők. Nem beszélve Jeszenyinről! Rab Zsuzsa hangján ismertük meg igazából Jeszenyint, bár mások is nagyszerűen fordították. Tehát az ötvenes években elkezdte már a népmeséket fordítani. Kormossal fordították 1962-ben az *Ékes fehér hattyút*. Kormos Párizsban volt 1963–65 között, akkor jelent meg a *Sárkányölő*, arról a kötetről Kormos a párizsi Magyar Műhelyben ír kritikát, tehát annyira fontosnak tartja, hogy Zsuzsáról és erről a költészeetről beszéljen.

Azt írja valamelyik kötete elején, hogy „Jártam a Földön keresztül-kasul, mások hangján szóltam, száz alakban.” Ő valóban fővállalta, tehát a jó költészet bűvöletében élt, és nemcsak nagy invencióval alkotott, hanem félelmetes szorgalmú műfordító is volt, aki tényleg rengeteget dolgozott. Gondoljuk el, valahol olvastam, hogy 180 prózai mű, és több mint 30 kötet verses antológia van mögötte. Ezek könyvespolcokat töltenek meg, s nemcsak oroszból fordított, hanem más nyelvekből is, legtöbbször orosz közvetítéssel.

Albert Zs.: Egyébként, arról amit fordított aztán esszéket meg tanulmányokat is írt, megírja például, hogyan kereste a magyar költészetben a bylinák hangját: Tinódi nem az, a reformáció nem az, s akkor ráhagyta magát arra a lélegzetvételtre, amit oroszul megtalált. Aztán mikor újra elolvasta a fordításokat, észrevette, hogy névelőket sehol nem írt. Ahogy Balassinál, itt sincsenek névelők. Szóval tudós munkáról és költészeetről egyaránt szó volt.

Vasy G.: Ha szabad, akkor két rövid verset felolvasnék. Gazsi az előbb emlegette a Kormos-kapcsolatnak a válási szakaszát 63-ban, s a két vers közül, amire utalt, az egyik az *Orpheus panasza*, Kormos István búcsúverse, amit persze a megírás után, inkább azt mondanám, a vers biztos befejezése után jóval később, Párizsból küldött el Rab Zsuzsának. A másik verset viszont Rab Zsuzsa küldte el Kormos Pistának. Szóval látszik, hogy nagyon intenzíven és tulajdonképpen nagyon tragikusan érintette mindkettőjüket az, hogy az ő kapcsolatuk nem tudott végérvényes maradni, hogy nem az ásó-kapa választotta el őket, hanem egy válóperes tárgyalás, amire egyébként Kormos István két párizsi tartózkodása között került sor 1964 tavaszán. Utána békésen leültek egy étterembe és megebédeltek. Tényleg nagyon barátságos volt ez a válás.

Tehát Kormos István *Orpheus panasza* című verse így hangzik:

*Amikor muzsikába kezdtem röptében a holló megállt
csengős nyakát bolondul rázva térdre esett a kiscsikó
a vizek hozzám kezesedtek nap hold örvendő hozzám futtak
ikrás gyöngyöt sírt gyönyörében az elhagyatott fügefa
valahol dühös istenek hallgattak keresztbefont karral
lábuknál Euridike lökdösték röhögve utánam
fülem sírással volt teli szívem vasszeggel volt teli
szemem sós könnyel volt teli öklöm rángását letagadtam
nem fordultam meg! nem igaz! szétrúgott muzsikámra mondom!*

És erre mintegy választ, de ezt a verset nem ismerve és ezért különösen érdekes, hogy tulajdonképpen sok szempontból hasonló verset ír, még formájában, stílusában is Rab Zsuzsa, ez a: *Távolodó arc*

*Szilánkra zúzott búcsúkiáltás sebzí a torkom
készül a kedves arc már szememben fényképpé hűlni
tenyerem őrzi, az sem sokáig kemény övöljút
tenyerem völgye emlékezik még az sem sokáig
most már ez így lesz, távolodó arc ostyafehére
most már ez így lesz, törekeny ostya, az is elolvad
az is elolvad s marad a szívem kőzuhogása
és éjek jönnek, fémesen zengő ebzokogással
leejtett tollam vad dörrenése üres szobában
aztán kifordul majd tenyeremből, mint kő, az emlék
távolodó arc ostyafehére, az is elolvadt
most már ez így lesz, most már ez így lesz, most már ez így lesz.*

Nem hiszem, hogy minőségi különbséget lehetne, vagy kellene tenni a két vers között, erre is gondoltam az előbb, amikor azt mondtam, hogy tulajdonképpen ez a magánéleti tragédia hívta elő visszavonhatatlanul és halálig tartóan Rab Zsuzsából a költőt ismét.

Agh I.: Nagyon kevés költői, lírai témát hagytak meg azok a költők, akiket fordított. Csak a legszemélyesebb magánéleti baj, vágyakozás, a legközvetlenebb szerelmi érzés által kényszerült igazán verset írni. Ezek a költemények sokkal összefogottabbak, mint amiknek nincs ilyen célja. Erős ága költészetének még a hazavágyás, Pápa. Valahogy sosem érezte jól magát a „Vastagodnak a falak, vékonyodnak az évek”-féle világban. Ettől a feszültségtől nagyon szép az ő hazavágyó, nosztalgikus költészetének fejlődése. Sokszor egyszerű élménylira, de vannak versek, például *Az a város, a Lót felesége*, amelyek teljesen elvonatkoztatottak már, szinte tárgyaltalanok – mint ahogy a kövér pékből már csak a kenyér illata maradt –, szóval teljes túlvilági állapotba viszi el a verset. És ha Zsuzsa szabad költő lehetett volna, nem a más költészetek rabszolgája, akkor egy nagyszerű, talán a huszadik század nagy költőjéről is beszélhetnénk, mert mindene megvolt hozzá. És a lecsapolt érzelmek, a fordításokba csapolt érzelmek miatt sem tudta magát úgy megvalósítani, ahogy szeretne volna.

Albert Zs.: Verseiben kezdettől fogva jelen van a kiszakadás vágya. Pápát, az édesapját nagyon szerette, de gyerekkorától kezdve rettegett attól, hogy azt az életformát folytassa, amit maga körül látott, mert költő akart lenni, szabad ember. Le is írja, hogy gyerekkorában azt mondta: valami Alajoshoz fogtok engem férjhez adni. A vidéki középosztály életformájából ő ki akart törni. A cigarettázás is azt jelentette. Egyébként valóban a legszebbek a kései szerelmes versei.

Bereczkiné M. K.: Én Zsuzsával 1966 októberében ismerkedtem meg, akkor voltak az Európai Költészeti Napok, Imrével voltak ott, Csanádi Imrével, ő volt Kormos után a férje, kettőkor találkoztunk, és első pillanattól kezdve úgy éreztem, később ő is mondta, hogy valami olyan kölcsönös szimpátia alakult ki köztünk. Benne volt valami ragyogás, ez ősszel volt, mikor találkoztunk, de ő fehér kosztümben volt, nyári, leburnult, nagyon szép arcszíne volt, és az a búzakék szeme, és hatvanhatban volt benne valami olyan ragyogás, amit később úgy megértettem, akkor még nem tudtam mit jelent Pannónia, de Zsuzsától nagyon sokat hallottam róla. Ennek a tájnak a belső ragyogása volt benne, olyan aranyszínű valami, és a táj és a nevelés, a természet. Mi nagyon sokat találkoztunk, állandó téma volt a gyerekkor, és akármiről is beszélünk, majdnem mindig tettünk egy kört arrafelé is; Pápáról nagyon sokat hallottam, édesapjáról is, és azt hiszem, hogy a nevelés, a munkaszeretet, a kitartás, a belső fegyelem onnan ered.

Domokos Péter: Öt évet töltöttem az akkori Szovjetunióban, a Leningrádi Egyetem finn-ugor tanszékén, és ott kezdtem gyűjteni a nyelvrokon népek irodalmából nekem tetsző szövegeket. Arról álmodoztam, hogy ezeket valamikor ki fogom adni, ha hazatérek. 1970-ben jöttem haza, és nagy örömmre elég hamar megkeresett egy kiváló irodalmár és szerkesztő, jól ismerik a nevét az országban, Ilia Mihály. A szegedi *Tiszatáj* számára kért tőlem egy összeállítást a rokon népek irodalmából. 1971-ben kezdtem meg ezt a munkát, de az a nagy gondom volt, hogy azokat a nyersfordításokat, amelyeket elkészítettem különféle rokon népektől, művészi formába kellene önteni. Nekem nem volt különösebben sok ismerősöm a magyar költői világban, de Ilia Mihály és más barátok is azt mondták, hogy amilyen neveket ismerek, hívjam fel telefonon őket, vagy írjak egy levelet, és biztos szívesen segítenek és fordítanak.

Rab Zsuzsa nevét természetesen korábbról is ismertem. A keleti világ iránt különösebb érzéke volt, mert amit ő fordított, nemcsak oroszoktól, más, ott élő nemzetiségiektől, azok is mind kiváló fordítások voltak. Megkerestem telefonon, és azt mondta, hogy menjek el hozzá, a lakására a versekkel, és beszéljük meg, hogy mit kérek. Hamarosan személyesen is megismerkedtünk. Zsuzsa végtelenül kedves, de nagyon határozott, talpraesett jelenség volt. Kérdezte, hogy mi a teendő, és kérte az anyagot. Megígérte, hogy egy-két nap után felhív, s akkor megmondja, mennyit tud vállalni, és hogy egyáltalán vállal-e. Két nap után fel is hívott, hogy tetszik az anyag, tetszik a feladat, és elkészíti a fordításokat, amelyek között voltak népdalok, és volt műköltészeti szöveg is. Hiszen pont ez volt az én célom, hogy ezeket a kis rokon népeket ne csak úgy ismerjük, hogy folklórjuk van, magasabb művészetük nincs, hanem, hogy van műköltészetük is. De hogy ezt be lehessen mutatni, ahhoz jó fordítások kellettek. A koraiakból igen sokat Rab Zsuzsa fordított le az ismeretségünk kezdetén, úgyhogy amikor megjelent a *Tiszatáj*nak ez az említett finn-ugor száma, 1972 februárjában, az szenzációnak számított.

Albert Zs.: A nyersfordítást maga készítette.

Domokos P.: Nem. Megkértem különféle specialista barátaimat, hogy amihez én nem tudok közvetlenül hozzáférni, abból ők készítsék a nyersfordításokat. És a nyersfordítások mellé minden költő (és itt mutatkozik meg, hogy a magyar műköltészet miért olyan értékes és rangos) kérte az eredeti szöveget is. Rab Zsuzsa is például a votják vagy udmurt – mind a két elnevezést használhatjuk – szövegekből a Munkácsi gyűjtését, ahogy Munkácsi azt lejegyezte, votjákul. Ezeket megnézte és próbálta olvasgatni, hogy hangzik az a szöveg, miután ő oroszul kitűnően tudott, a cirill betűs votják és udmurt szövegeket is el tudtam vinni hozzá, azokat is nagyon figyelmesen tanulmányozta. Úgyhogy a lehető legpontosabbak a fordításai, ami a formát illeti, s ugyanakkor pedig Isten áldotta költői tehetség is volt, aki meg tudta találni azokat a kifejezéseket, szavakat, amelyekkel emelt a költeményeken.

Albert Zs.: Óriási szókinccsel dolgozott.

Domokos P.: Sokat emlegette az édesapját. Zsuzsa majdnem fiúnak számított az édesapja számára. Nem véletlenül, kemény ifjú asszony volt, majdnem férfias, tudott ő úgy vitatkozni, úgy beszélni is adott helyzetben, hogy ott aztán vigyázzba kapta magát előtte a férfiember, és ugyanakkor tudott végtelenül kedves lenni. Én erre a kedves, aranyos lényre emlékszem, akivel sokszor beszélünk a pápai időkről, s aztán arról, hogy tanult meg oroszul. Nem lepődött meg nagyon akkor sem, amikor az első orosz katonától a kegyetlen káromkodásokat meghallotta, meg is értette, le is tudta fordítani, és adott esetben meg is válaszolt nekik.

Nagyon érdekelte őt a konyha, akárcsak engem, úgyhogy recepteket is gyakran cseréltünk, és a költészet emelt pillanatai között ezek a receptcserek nagyon üdítőek voltak, hasonlóképpen a történetek az édesapjáról, ifjúkoráról, tanulásának az éveiről.

1991-ben még el tudott utazni egy magyar küldöttség Finnországba, a második finnugor író találkozóra, ebbe a magyar delegációba bekerült Rab Zsuzsa is. De érdemes a többieket is megemlíteni, mert velünk jött akkor Bede Anna, Kányádi Sándor és Buda Ferenc. Rendkívül jó társaság alakult ki, és Finnországban végig együtt voltunk. Itt ez a barátság tovább erősödött, és azt hiszem, hogy Zsuzsának az egyik utolsó igazán egészségben töltött éve volt, aztán hamarosan jelentkezett sajnálatos betegsége, ami a mozgásban korlátozta. De még akkor is dolgozott, akkor is örült, ha munkát kapott. A legnagyobb teljesítménye, legalábbis a „finnugristák” számára, a *Kalevipoeg*, az észtek nemzeti eposzának a lefordítása.

Bereczki G.: Én legalább harmincezer sort fordítottam le neki, tehát nyersfordításokat készítettem. Nagy közös munkánk a *Kalevipoeg* volt, az észti eposz. Ez kb. húszezer sor. Később Zsuzsa mutatta a füzetét, amelyet a *Kalevipoeg* összeállítójának, Kreuzwaldnak a múzeuma őriz. Dél-Észtországban, Vóruban, a múzeumnak ajándékozta. Szinte nincs áthúzás se benne, nem kellett javítgatni. Vannak, akik nehezen fordítanak, csiszolgtatják, Zsuzsából minden nehézség nélkül folyt a vers. Sokat emlegette, hogy két kedves munkája volt életében, a Jeszenyin-fordítás és a *Kalevipoeg*.

Bereczkiné M. K.: És nagyon nagy élvezettel csinálta, két évig dolgozott rajta. Nagy volumenű munka volt, és szinte naponta felhívott. Különösen élvezte a humoros részeket, a lírai részeket is, de különösen a humort. Olvasás közben sokszor rájött a nevetés.

Bereczki G.: Kölyök nevetése volt.

Bereczkiné M. K.: Igen, akkor még nagyon szoros kapcsolatban voltunk. 1985-ben jelent meg a *Kalevipoeg*.

Albert Zs.: Egyébként azt is írja, hogy ha nyersből fordított, lehetőleg meghallgatta a művet eredeti nyelven.

Bereczki G.: Igen, ő nézte az eredeti szöveget is. A legkedvesebbek számára a népköltészetnek a legősibb műfajai voltak, a pogány imádságok, menyasszonysíratók stb., ezeket szerette nagyon.

Albert Zs.: Bereczki Gábor egy egész lakodalmat átadott neki.

Bereczki G.: Ágh István is részt vett a fordításban, meg Bella István, mind nagy kedvvel fordították. Engem viccből elneveztek a legjobb magyar nyersfordítónak. És jellemző Zsuzsára, hogy nem volt benne semmi hiúság, legalábbis én nem vettem észre, hogyha egy sorom véletlenül olyan volt, hogy az megfelelt, akkor ő azt örömmel meghagyta.

Domokos P.: Olyan tökéletes nyersfordításokat készített Bereczki Gábor, hogy Rab Zsuzsa szerint csak egy-egy szótagot kellett itt-ott meglöknöni, és az egész eposz egyébként készen lett volna. Tehát nagyon kevés dolga volt vele, ez lehet az álma minden műfordítónak. Aki finnugor irodalmakkal foglalkozik, és Bereczki-nyersfordítással találkozik, az

hálát adhat az istennek. Hálát, hogy létezik ilyen nagyszerű nyelvész, aki messze átlagon felül ért az irodalomhoz is.

Albert Zs.: Amikor idejöttek Magyarországra azok, akiknek a műveit fordította, kala-uzolta őket a városban, behozta a rádióba, itt volt Puskás kollégám, aki nagyon sokat dolgozott velem, én is megismertem ezek közül néhányat. De ő is szerette látni a tájat, ahol költő barátai éltek. Van egy *Száz grúz vers* című kötete. Ahogy Grúziáról ír, mutatja, hogy ez az életforma egész világot befogadó emberi lehetőséget jelentett neki.

Bereczkiné M. K.: Én csak annyit tudok, hogy az a grúz temperamentum nagyon közel állt hozzá, nem csoda, hogy valami rokonságot érzett.

Ágh I.: Nem esett kétségbe a vendéglátásuktól.

Vasy G.: De volt, amitől kétségbeesett. Nem a vendéglátástól. Említettem már, hogy együtt voltunk Sztrugában egy hétig. Illetve Macedóniában, és ott elvittek bennünket egy kirándulásra; a hegyek között van egy Krusevo nevű kis városka, ahol 1903-ban török-ellenes felkelés volt. Egy magyar embert meglep ez, hogy néhány évtizeddel ezelőtt a 20. században, de hát ott tizenkettőig török uralom volt, és egy hatalmas hegytetőn egy óriási, de tényleg óriási emlékművet építettek, akkor félkész volt. Amikor éppen fölvittek bennünket erre a kirándulóhelyre, kitört egy hatalmas vihar, óriási villámlások, égsza- kadás, és a Zsuzsa úgy félt, de úgy félt, hogy majdnem megsemmisült, én nem tudom, miért, mert nyár volt, de nyilván, hogy hideg volt, ballonkabátban mentem, és bebújt a ballonkabátom alá, azt kérte, hogy vigyázzak rá, vigyázzak rá, egyébként meg is írta egy szép kis esszében ezt a történetet, az a címe, hogy: *Versek villámfénynél*, és ebben bevallja, hogy hát ő a halálára gondolt, és arra gondolt, hogy vajon ki fog róla nekrológot írni.

Albert Zs.: Számos versében arról ír, hogy feláldozta a saját költészetét a vonzó fordítási feladatok miatt.

Domokos P.: A munka során nemcsak költőnőkkel, hanem költőkkel is volt találkozá- som. Meglehető véleményeket hallottam olykor, a költő az nő vagy férfi, mivel, kivel. És miután meglehetősen mondható a férfidominancia és uralom az élet sok területén és az irodalomban, nem csodálkoztam egyik nagy költőnk nyilatkozatán. Azt mondta, akár Zsuzsáról, de más költőnőkről: „Az csak nő költő, aki nem olyan erőteljes, nem olyan kifejező, és nem egészen azt adja vissza egy versből, mintha férfi lenne.” Én ezzel nem nagyon tudok egyetérteni, mert pont azt láttam Zsuzsában, hogy van férfias vonása is. Éppen ezért erőteljes tud lenni, és bele tudja érezni magát, ha úgy tetszik, a férfiak vilá- gába. De talán idetartozik az is, hogy vannak nagyon nagy költőnők, és épp az orosz iro- dalomban. Például Anna Ahmatova. Nem hiszem, hogy Rab Zsuzsánál szebben fordította volna le őt akár a legnagyobb magyar férfi költő is. Ehhez viszont nőnek kellett lenni, aki átélte azokat az iszonyatos időket.

Nagy G.: Én 1967-ben érettségiztem, és nagyon különös a történet, valaki jó ember megvette nekem Ahmatova könyvét, akkor jelent meg az *Idők futása*, Zsuzsa fordítá- sában. Ahmadulina is kedves költője volt, 1966-ban halt meg. Ahmatova kötete 67-ben jelent meg Elbert János utószavával. Ahmatova nem akármilyen életét végigmondja ez az utószó. Zsuzsával később sokszor beszélünk erről a költészetéről. Ha orosz–szovjet köl- tészetéről, vagy egyáltalán az akkori Szovjetunió területén élő nemzetiségek költészetéről akartam tudni valamit, Zsuzsától tudtam meg. Nemcsak azokból a gyönyörű vékony kis kötetekből, mint például a *Hőzárpor* meg a *Férjhez mennék az angyalok*, amelyekben min- dig teljes panorámát rajzolt, bemutatva az akkor éppen legnépszerűbb orosz költőket, hanem mindig hozta a nemzetiségi költőket, akiktől időnként önálló kötetet is fordított. Tőle hallottam először a Genadij Ajgiról, a csuvas költőről, vagy a Gevorg Emin örmény költőről, akivel aztán találkoztam is, éppen Zsuzsa társaságában Magyarországon. Vagy Sesztalovval, a vogul költővel is Zsuzsa révén ismerkedtem meg. Olyan nagy szeretettel

tudott beszélni róluk: „Ügyeljenek azokra a költőkre, tehát a grúzokra, az észtekre, a lettekre, és aztán még a kisebb népekre.” Bevallom, engem Jevtusenko vagy Voznyeszenszkij nem annyira érdekelt. És még egy nemzetiségi író t hadd mondjak, akkor személyesen is találkoztunk, behozta az Irószövetségbe Ajtmatovot. Nekem a legkedvesebb Zsuzsának ez a könyve, 1982-ben megjelent, 83-ban már lefordította, címe: *Egy évszázadnál hosszabb ez a nap*.

Albert Zs.: Igen, csodálatos könyv.

Nagy G.: Rengeteget szoktam idézni, és Zsuzsával talán legtöbb beszélgetésünk azokról az oldalakról szólt, amelyekre bizonyára mindannyian emlékezünk, hogyan válik egy ember mankurttá. Annak a folyamatnak a leírása. Nem akarom most fölidézni,

Albert Zs.: Ez nagy szimbólum.

Nagy G.: Ez óriási könyv, és Ajtmatov igazában a könyvben, azt gondolom, hogy mindent el tudott mondani erről a 20. század végi roppant birodalomról. És arról, hogy mi lesz a sorsa azoknak a kis népeknek. A mankurttá válás Zsuzsával örök témánk volt, amikor majd nem tudod elmondani, hogy ki az apád és ki az anyád, és honnan származol. Akár fizikailag, akár lélekben hogy roppantják meg az embert. Akkor szokta mondani, hogy – látod, én ezért fordítom a kis népek íróit, költőit.

Albert Zs.: Egyébként van egy népköltési gyűjtemény, amit Bereczki Gábor vezetett be, *Bereczki G.: Sziklaszálon szép galamb*, ez a címe.

Albert Zs.: Nem nemzetiségek, hanem témák szerint rendezte a verseket. Így, egymás mellett, például a szerelmes versek stíluskülönbségei sokkal feltűnőbbek. Valahol írta, hogy azt gondolják, népköltészetet nagyon könnyű fordítani, az ember megtalálja azt a hangot, és kész. Ő nem így akarta csinálni.

Vasy G.: Amit Nagy Gazsi mondott, ahhoz van egy megjegyzésem, nem mintha mentegetni akarnám Jevtusenkoékat, de hát ugye én idősebb vagyok nála, tehát előbb kezdtem el kortárs lírát is olvasni. Az ötvenes évek közepén-végén, hatvanas évek elején, sajnos, a kortárs orosz és szovjet költészetből iszonyatosan selejtes dolgokat lehetett olvasni, és ehhez képest, amikor jött a szovjet új hullám, Jevtusenko, Vinokurov, Voznyeszenszkij, s a többiek, amit nagymértékben Zsuzsa fordított, akkor az azt jelentette számomra, de azt hiszem, nemcsak az én számomra, hogy oroszul is lehet jó verset írni 1960 táján. És ugye hát mennyire szabad hang volt az, mennyire más hang volt, és nem Pervomajszkij, meg nem tudom én kicsodák, akiknek ma szerencsére vagy sajnos, a nevét is elfelejtettem.

Nagy G.: Kétségtelen így van, én nem úgy mondtam, csak kevesebben voltak már, ezekben a kötetekben, a *Hőzárporban* meg a *Férjhez mennek az angyalokban*, meg ez a *Ma mondd*-ban, volt egy ilyen kötet is, már ott vannak nagyon hangsúlyosan a nemzetiségek is, ő figyelt arra, hogy még az orosz nyelv mellett hány féle nyelven írnak, és mindet nagyon szépen fordította.

Vasy G.: Ez azért is nagyon fontos volt, mert hát, mint tudjuk, a Szovjetunióban azért volt egy törekvés, a „szovjet szellemiségre”, és nem a grúz, meg az örmény, meg más, hanem a nagy szovjet szellemiségre.

Albert Zs.: Mindenütt megtartották ennek ellenére.

Vasy G.: Hát a grúzok például nagyon erősen megtartották.

Agh I.: Az *Egy évszázadnál hosszabb ez a nap* erről szól. A hagyományok megtartásáról, amikor ott a rakétakilövő hely, ahová temetni akarnak.

Albert Zs.: Fantasztikus, ugyanolyan padmalyos sírt ásnak, mint amilyen nálunk a Felső-Tisza táján szokás: a sírgödör oldalába beásnak egy másikat, és oda teszik az elhunytat. – Amikor odajön a szovjet katonatiszt, ezek állnak a drótkerítésnél, amely a rakétakilövő állomást körülveszi, a katonát anyanyelvükön szólítják meg, mert a neve és

a megjelenése révén úgy ítélik, hogy hozzájuk tartozik, és az csak oroszul hajlandó megszólalni. Ez fantasztikus, ahogy ezt Ajtmatov megírta, és ahogy Zsuzsa lefordította.

Agh I.: Meg a másik, Ajtmatovtól a *Vesztőhely*. A kenderszállítók, a vadkender-maffiózók szörnyűsége. És aztán jött a rendszerváltozás, és nagy probléma adódott, mintha ő egy rendszert szolgált volna ki. Az előzőt.

Albert Zs.: Hát az biztos, hogy aki oroszról fordított, háttérbe került.

Vasy G.: De hát az olyan butaság, mint ahogy a háború után volt, hogy német, tehát nem kell. A német kultúra óriási, az orosz kultúra ugyanúgy óriási. Nemcsak Tolsztoj volt nagy író; a 20. században is, ha mondjuk arra gondolunk, hogy kik a 20. század legnagyobb írói, akkor például Bulgakovot semmiképpen se lehet kihagyni.

Agh I.: Emlékszem Zsuzsa akkori szomorúságára. 1989 végén jelent meg Anatolij Prisztovkin: *A félelem völgye* című regénye az ő fordításában. A sztálinizmus nemzetiségi nyomorúságát ábrázolta, az orosz menhelyi árvák csecsenföldi nyaraltatása nyomán. Akkor nálunk a könyv senkit sem érdekelt. Talán ez volt az utolsó fordítása.

Bereczkiné M. K.: Emlékszem rá nagyon jól, a kilencvenes évek elején megváltozott a hangulata, cikkeket még írt, ilyen publikálási lehetőségei voltak, könyvet már nem nagyon fordított. Az egyik utolsó, amit tőle kaptam, Tatjana Tolszta műve volt, 1993-ban. De utána elkezdődött a betegsége, amely váratlanul tört rá, egy nagyon szép napon, 1992. május 1-jén, a kertben dolgoztak, és akkor jelentkezett először. Bízott benne, hogy idővel helyrejön a jobb keze. Látni az írásán is, hogy nem egészen a régi írás. Hosszabb fordítás már nem nagyon jöhetett szóba. De nem is fordultak hozzá.

Bereczki G.: Nagyon sértődött volt. Nem mondta ő ezt ki, de valahogy úgy érezte, hogy félreállították.

Albert Zs.: Én is így éreztem, azért mentem hozzá 1994-ben. Az úgy volt mindig, hogy amikor ez vagy az a csoport el volt nyomva, a rádióban volt lehetőség arra, hogy foglalkoztassuk. Évtizedek alatt folyamatosan találkoztam vele, de Puskás Károly volt a szerkesztője. Ő sajnos meghalt, én még maradtam, és jól dolgoztunk együtt, mikor sikerült bemutatnom egy sorozatban a munkáit. Egyébként Kormos után volt még egy másik házassága, Csanádi Imrével. Azt hiszem, az nagyon rossz házasság volt, bár két költő volt itt is együtt, de Imre nem volt könnyű ember.

Bereczkiné M. K.: Nagyon szép verset írt róla.

Albert Zs.: Kölcsönösen hatottak egymásra Kormossal is, Csanádival is. Például Csanádi *Észtek* című verse nem tudom, megszületett volna-e Rab Zsuzsa nélkül?

Bereczki G.: Együtt voltak Észtországbán.

Vasy G.: Van egy nagyon érdekes dolog, ami azt hiszem Zsuzsára is, meg Kormos Istvánra is nagyon nemes fényt vet. Ugye, Kormos, mint említettük, kint volt Párizsban, már a válás után, és akkor értesült arról – hogy miután volt egy átmeneti, kudarcos kapcsolat is Rab Zsuzsa és egy másik irodalmár között: hogy Zsuzsa összekerült Csanádi Imrével. Azokban a leveleiben, amelyeket Rab Zsuzsa szerencsére megőrzött, sajnos azok nincsenek meg, amelyeket Rab Zsuzsa írt Kormoshoz, lehet, hogy egyszer majd valahonnan előkerülnek, de nincsenek meg. Szóval Kormos Párizsból több levélben is nagyon-nagyon lelkesedik azért, hogy Zsuzsa végre megtalálhatta az igazit. Több levélben sokszor írt arról, hogy Csanádi milyen kiváló költő, ami azért érdekes, mert ebben az időben, hát 64–65-ben járunk, Csanádi éppen visszatért ugyancsak a magyar költészetbe.

Bereczki G.: Kormos tudta, milyen költő Csanádi.

Vasy G.: Tudta, de nem nagyon szokás, hogy az elvált feleségem új férjjelöltjéről lelkesedzek. Semmilyen formában. Ő viszont költőként is, meg emberként is lelkesen ír róla a levelekben, és gratulál Zsuzsának, jaj de jó, jaj de nagyszerű. Ehhez viszont a teljesség kedvéért azért hozzá kell tenni azt is, hogy elváltak ugyan, de az egzisztenciális lakáskér-

dést nem rendezte Zsuzsa és Kormos a váláskor, és amikor 1965 őszén visszajött Kormos István véglegesen Párizsból, akkor tulajdonképpen a fél lakás őt illette volna. Itt volt – utal rá Rab Zsuzsa finoman egy írásában –, itt volt, ami közöttük egy komor konfliktust okozott, mert Csanádi nagyon csúnyán minősítette Kormost, és gyakorlatilag kirúgták őt, és Kormos ahelyett, hogy polgári pert indított volna, lemondott a lakásról.

Albert Zs.: Kormos általában ezt tette. Ezért nem voltak lakásai.

Vasy G.: Túltette magát ezen, és ragyogó viszonyban volt utána is, haláláig Zsuzsával.

Bereczki G.: Emlékszem, egyszer beszélünk Kormossal Csanádiról, mert ő, ha antológiát állított össze, Csanádit mindenképpen bevette, a következőket mondta: „Akinek tíz nagy verse van, az nagy költő, és Csanádinak van tíz nagy verse.”

Vasy G.: Így van, ezt az is bizonyíthatja, hogy amikor Párizsban volt, szerkesztett egy antológiát, ami soha nem jelent meg, a párizsi Magyar Műhely adta volna ki, ha lett volna rá pénzük. A *Hét évszázad magyar verseinek* akkor még nagyon vonalas kiadásai léteztek. Kormos rehabilitálni akarta a kortárs, vagy a 20. század közepi magyar költészetet, tehát hogy Weöres Sándor méltóképpen szerepeljen stb., stb. Körülbelül nyolc-tíz verset tervezett bevenni Csanádi Imrétől, és a Magyarországon még költőként teljesen ismeretlen Rab Zsuzsától is három-négy verset. Erről is folyamatosan szól a levelezés, hogy mely verseket szeretné, sőt, még arról is, hogy ne csak olyan verset küldjön, amelyik vele – mármint Kormos Istvánnal – foglalkozik, írja Rab Zsuzsának.

Nagy G.: Ha még szabad valamit mondani, bár részben említettétek – én is olvastam ezeket a leveleket, nagyon érdekesek, valóban műhelynaplónak is beillenek, ahogy Kormos ezt az antológián való töprengést Zsuzsával megosztja, s állandóan a válogatásról ír. Csanádit valóban a legjobb költők között tartja számon, és érdeklődik Zsuzsánál, hogy miképp van a dolog, és Imréről tényleg a megbecsülés hangján beszél. Még ehhez az antológiához: sorolja, hogy Imrétől melyik legjobb nyolc-tíz verset válogatta. Csak megjegyzés: a párizsi Magyar Műhelyes fiúk fanyalognak, Berdát nem tartják költőnek, Jékely gyönyörű verseire elég cifra dolgokat mondanak, de szerintük Nemes Nagy Ágnes is „túl van értékelve”, és Csanádi is. Kormos is nagyon harcosan válaszol, ez a levélben benne van! Mert ő cifrákat mond ezeknek a fiúknak, hogy talán olvassanak több Jékelyt, több Berdát, több Nemes Nagy Ágnest, több Csanádit. Sajnos, az antológia pénzhiány miatt meghiúsult. Biztos, hogy a tervek, amik előkerültek, mert nemcsak Zsuzsának küldte ezeket a tartalomjegyzékeket, hanem a levelezésben Lator Lászlónak, Domokos Mátyásnak, Fodor Andrásnak, egy nagyon szép antológiaképp rajzolódik ki abból. És eljön egyébként a fiatal költőig. Tehát a már náluk fiatalabb nemzedékeket is beveszi az antológiába. De a lényeg az: Kormos itt saját magáról nem beszélt, de tartotta magát valakinek. Zsuzsáról is tudta az értékét, és valóban, talán az is benne volt, hogy egy nagyon jeles költő felesége lesz Rab Zsuzsa. Lehet, hogy bántotta volna, vagy esetleg pár kormosos finom kis tréfát megengedett volna, ha Rab Zsuzsa máshoz megy akkor feleségül.

Albert Zs.: Kormos inkább alkalmas volt arra, azt hiszem, hogy Zsuzsa férje legyen, mert olyan garabonciás alkat volt. Csanádi Imre viszont afféle „úr a házban”. Ezt Zsuzsa nem bírta elviselni. Éppen beszélgettem Zsuzsával, mikor nála voltam, például arról, hogy Zsuzsa megszokta a nagy vendégségeket, a kruzsonok, itt-ott iszogattak is; Imre határozottan kijelentette, hogy azt nem! Nő, ilyen, nem! Rátette a poharára a kezét, mesélte nekem Zsuzsa. Nohát ezt nem lehetett elviselni annak, akit az apja cigarettázní engedett!

Vasy G.: Kormos, amíg Rab Zsuzsa férje volt, nem írt verset. Számára ez is a házasságból való menekülés egyik indoka volt, hogy ez túl tökéletes házasság, olyan polgári házasság, amiben az ember a kényelemben ellustul, és inkább cipőt pucol, mint hogy verset írjon.

Van Kormosnak egy olyan verse, amelyik még a házasság előttről való, 1955 végén jelent meg az *Új Hangban*, és azóta soha kötetbe be nem vette, át nem dolgozta, és a búcsúvers mellett egyértelműen ez az egy verse van még, amit Rab Zsuzsához írt, úgyhogy talán megérdemli Zsuzsa emléke, hogy elhangozzék, az a címe, hogy *Nehéz szívvel*. Egyetlen magyarázatot fűznék hozzá, hogy Zsuzsa protestáns volt, Kormos meg katolikus. És úgy tűnik a versből is, de erről később a válás után Rab Zsuzsa is megemlékezett, hogy volt közöttük egy ilyen ellentét, azért, mert Kormos a maga lezser életmódjával szemben úgy érezte, hogy az az átkozott genfi protestáns puritanizmus az, ami Rab Zsuzsát olyanná teszi, amilyen ő. A *Nehéz szívvel* pedig így hangzik:

*Sötét éjszakámból hozzád fordulok
sötét éjszakámban térdre roskadok.
Kínban forgolódom, vernek vas szegek
sistergő parázson hozzád hadd megyek.*

*Verik szívem által zsoltár szavaid
löknek el tetőled két jó karjaid.
Eleitől fogva téged hittelek
mért gyaláz a porba a te istened?*

*Én őt meg nem bántom, el nem kerülöm,
hiányod hiányát, azt keserülöm.
Csillag, aki voltam, nem ragyoghatok,
férfi, aki volnék, csak leroskadok.*

*Égből lezuhantam, föld be nem fogad,
Mutasd meg Zsuzsánna régi arcodat!*

Szép vers, nem?
Bereczkiné M. K.: Szép...
Albert Zs.: Szép...

Vasy G.: Egy adalék Kormos nagyon nagy lelkéhez Zsuzsa iránt, Gáspár már korábban említette, hogy a *Sárkányölőről* írt a Magyar Műhelyben, Csanádi gyűjteményes kötetéről is írt, csak az nem jelent meg, mert a műhelyesek nem tartották magukhoz méltónak, de megmaradt, mert elküldte a kefelevonatot Zsuzsának, és megmaradt. Azt hiszem, ez az első írás Csanádi Imréről, amelyik Csanádit méltóképpen beemeli az irodalomba, másfél flekken.

Albert Zs.: Egyébként itt az *Örtornyaink* című kötetében a végén gyönyörű nagy, szerelmes versek vannak, ezeket kihez írta? Csanádi Imrétől elvált, ezek a házasságok eléggé elrontották korábbi barátságait, említés történt itt Latorról, Domokos Mátyásról, aztán ott volt Fodor András, akik szerkesztői voltak, meg vele együtt dolgoztak, hát tőlük válásai során teljesen eltávolodott. Élete végén aztán néprajzos férje volt, akivel azt hiszem, azt a nyugalmat megtalálta, amire szüksége volt.

Bereczkiné M. K.: Boldog házasság volt.

Bereczki G.: Tizenöt évig éltek együtt.

Bereczkiné M. K.: Ott voltunk az esküvőjükön, 1979-ben volt, és tizennégy évig tartott.

Bereczki G.: Tibor előbb halt meg. Két évvel előbb.

Bereczkiné M. K.: Két évvel, úgyhogy ezek nagyon nehéz évek voltak, mikor Zsuzsa egyedül maradt.

Bereczki G.: Tibor színész volt, Recskén raboskodott, aztán történt valami a hangjával, úgyhogy a színészi pályát abbahagyta. Akkor kezdett néprajzzal foglalkozni. Nagyon művelt ember volt, és mint színész csodálatosan mondott verset, Sinka-verseket mondott nagyon szívesen és nagyon szépen.

Bereczkiné M. K.: Nagyon jól megértették egymást.

Albert Zs.: Igen, én is így láttam, ismertem, találkoztam vele, ez olyan nyugodt, harmonikus házasság volt. Mint egy mély sóhajtás.

Bereczki G.: Éppen ellenkezőleg, mint Kormossal. Rassy Tibor is katolikus volt, mint Kormos, de egyszer tudom, azt mondta, hogy megszerettem ezt a református vallást, és a végén református pap temette katolikus létére.

Bereczkiné M. K.: Ott voltunk a temetésén.

Ágh I.: Azt hiszem, hogy barátjának érezte a férjét, ezt a kapcsolatot így akarta kifejezni a Rassy Tiborral. Haveri viszony is volt: kirándulások meg borozók látogatása.

Bereczki G.: Tibor nagyszerűen értett a bor készítéséhez is, volt mindig révfülöpi rizlingje.

Nagy G.: Bejött a *Hitel*be és mondta, hogy azonnal közöljétek le, mert nagyon régen nem közölték Márainak a *Magyar borok* című írását, 1935-ben jelent meg, valóban ez egy örökbecsű írása, és Tiborral erről elég gyakran váltottunk szót. Balatonon–Révfülöpön szőleje, nagyon jól érezték ott magukat, szőlőművesek voltak. Egyszer jöttem Keszthelyről, az északi oldalon Tapolca felől, és ott szállt fel a vonatra Zsuzsa, Pestig beszélgettünk. Olyan örömmel és boldogsággal mesélt arról, hogyan alakul a birtok, ott a közelükben volt Bertha Bulcsúnak szőleje, össze is jártak velük, Tatay Sándor is ott volt Badacsonyan, – és egész Pestig a szőlősgazda-szőlősgazdáné történeteit mondta: „mindent a Tiborra hagyok, mert ő nagyon ért hozzá.”

Bereczkiné M. K.: Az úgy is volt.

Albert Zs.: Azért az utolsó két évben, már betegen, mégiscsak egyedül maradt. Korai verseiben, de később is megírta persze, hogy ha sok ember volt is körülötte, de, mint a költők általában, lényegében mindig egyedül volt. Maga a költészet, meg a műfordítás is szeretetvágyból születik. Le is írta ezt valahol.

Vasy G.: Ez így van, de én úgy gondolom, hogy jó értelemben használok ezt a többször emlegetett szavunkat, hogy munkamániás volt, illetve itt Zsuzsát idézzük, ugye ő maga magát munkamániásnak nevezte, mert a munkamániás emberek tulajdonképpen egész életükben fokozottan egyedül vannak. Mert a munkájuk foglalja le őket. És miután azok a régi szép nagycsaládi együttélési hagyományok megszűntek, ez most egyre inkább így van, és így lesz, hogy a túlélő házastárs az egészen magára marad. Két öreg is magára marad, mert nem is tudja egymást gondozni.

Ágh I.: Mit csináljon a könyveivel? Rá kellett beszélni, hogy adja a pápai kollégiumnak. Ott volt egy székelő ápolóasszony, aztán én nem tudom már..

Bereczkiné M. K.: Anikó.

Nagy G.: Én ettől az Anikó nevezetű hölgytől kaptam meg egy kis csomagban a Kormostól rámaradt leveleket, ráírta, hogy: „halálom után Nagy Gáspárnak”, és el is hozta Anikó a szerkesztőségbe. A Lóczy Lajos utcában jártam pár alkalommal, tehát a munkamódszeréről tudok valamit: telefonon megbeszéltük mikor megyek, és akkor mindig megmondta, hogy ő valóban keményen dolgozik, délután egy kicsit már lazít, és akkor lehet beszélgetni. Akkor történtek az orosz irodalomról való felejthetetlen beszélgetések. Megmutatott nekem valamit, amit én soha nem gondoltam volna, mások ezt tudták; ott volt neki egy tornaszere, tornázott, karbantartotta magát. Akkor jutott eszem-

be, mikor előbb említette István, hogy diáklányként mi volt neki a fejen állás. Mutatott egy gyakorlatot, mondta, azt mindig megcsinálja, mert ez fontos, aztán: „leülök ide a gályapadhoz, nekiveselkedem”. Nagy rend volt az asztalán, ott voltak a határidők, főleg az Európa Kiadótól. „Reggel tornázom, végigcsinálom a gyakorlatokat”.

Bereczkiné M. K.: Kicsi keze volt Zsuzsának, de a kézszorítása olyan erős volt, mint egy bokszolóé.

Albert Zs.: Kemény testalkatú volt, az édesapjára hasonlított, kicsi és erős.

Bereczki G.: Arról beszéltünk, hogy milyen egyenletesen dolgozott. És érdekes, ezt érdemes még megjegyezni, hogy a szintje is mindig egyforma volt. Rengeteget dolgoztam Képes Gézával. Neki vannak laposabb és vannak csodálatos műfordításai. Ilyen volt Géza természete, de Zsuzsánál soha. Ő bizonyos szint alá soha nem ment.

Bereczkiné M. K.: Belső kényszer volt nála a munka, tehát nem a pénz miatt végezte.

Agh I.: Nem volt más keresete, fönn kellett magát tartania, és nem fizettek olyan jól a műfordításért.

Bereczki G.: Gyorsan dolgozott, és a versekért kicsit jobban fizették. A hatvanas-hetvenes-nyolcvanas években nem panaszkodott, hogy anyagi gondjai lennének.

Albert Zs.: Mi volt a betegsége?

Bereczki G.: Trombózis.

Bereczkiné M. K.: Agyérgörcs volt legelőször, erős dohányos volt. Azt hiszem, hogy már amikor nagyon beteg volt, akkor is elszívott naponta néhány cigarettát.

Vasy G.: Hogy hogyan lehetett a műfordítással keresni, arra a Kormossal való házasság időszaka is jó példa, mert az ötvenes évek végén jutottak egy normális szép lakáshoz, és az nagyon szépen volt berendezve, Kormos dolgozószobája koloniálbútorral, koloniálíróasztallal; és nem tudom én hány rend ruhája volt, egy pár év után Kormosnak is, és ez is zavarta, mert egy rend ruhához, meg a két pár cipőhöz volt hozzászokva egy nyárihoz és egy télihez. Az is igaz, hogy abban az időben Kormos is elég jól keresett, egyrészt ő is elég sokat fordított, másrészt meg a Vackor-könyvekből kezdett elég jó jövedelme lenni. Egyébként Kormos is nagyon gyorsan írt, amikor írt. Zsuzsa is írja, mint szemtanú, hogy ha nekiszánta magát, hogyan dolgozik. Teljesen párhuzamosan, mind a kettő villámsebessen dolgozott. Egyszer volt egy sürgős határidő, és Pista az istennek nem fogott hozzá, valami orosz verset kellett volna lefordítani. Zsuzsa éjjel lefordította helyette, és odatette az asztalára. Reggel nézi Pista, és azt mondja: „De jól tudok én fordítani!” Úgyhogy volt sok humor az ő kapcsolatukban. Egy olyat is megírt Zsuzsa az emlékezésében, hogy mindegyikük utált ágyazni. Zsuzsa nem tudott kártyázni, de Kormos megtanította. Kanasztáztak. És az volt, hogy aki veszít, az fog megágyazni. De nem bírták abbahagyni: „na még egyet, hátha én fogok nyerni!”, és volt olyan eset, hogy hajnaltájban – én nem ágyazok meg, én se, döntetlenre állt a dolog, lefeküdtek a szőnyegre, abba betakaróztak és úgy aludtak. Úgyhogy volt itt sok humor is az ő kapcsolatukban. Játékosság, humor, nemcsak a szigorú genfi protestáns szemlélet működött.

Albert Zs.: Nem betegségben halt meg Zsuzsa. Egy gerezd narancs a torkán akadt.

Bereczkiné M. K.: De az már a betegséggel járt, nehezen ment a nyelés. Reggel volt, reggeli után. Naponta evett narancsot, csak pont aznap így történt.

Vasy G.: Ma is élhetne Zsuzsa.

Bereczki G.: Most már az látszott, hogy nem élhet soká.

Agh I.: Szerencsétlennek nézett ki, nem tudott rendszeren fogni.

Nagy G.: Azt gondolom, hogy – amit említettünk már az előbb, hogy az orosz irodalom megítélése megváltozott, már nem kapott munkát 1990 után, nagy káosz van a mai napig is az orosz irodalomban, illetve más divatos témák vannak. Most jut eszembe, Ajtmatovról például nem tudunk semmit. Él-e, hal-e egyáltalán.

Bereczkiné M. K.: Azt hiszem, hogy volt ő sokáig követ valahol, könyvekről nem tudunk.

Nagy G.: Olyan sikeres orosz írók vannak a világ irodalmi porondjain, akik egy egész más világról, erről az elmaffiasodott világról írnak. Zsuzsát nyilván lelkileg is megviselte, hogy azok a kedves szerzői, akik még voltak, akiktől lehetett volna fordítani, de a magyar könyvkiadás is visszavonulófélben volt, a kiadók, amelyek korábban kiadták a műveit, másfelé fordultak. Aztán 1992-ben rátört ez a betegség. Tehát bekövetkezett a lelki és a testi megnyomorodás, és ez hat esztendeig tartott.

Bereczkiné M. K.: Az elején még volt remény, hogy rendbe jön.

Nagy G.: De meghalt a férje, Tibor is, 1996-ban. Egyedül maradt.

Bereczkiné M. K.: Nagyon jól esett Zsuzsának az a figyelem, amit az orosz szerzőktől kapott végig; még a születésnapján is, nyáron, június elején, 3-án, még a követségtől is eljöttek, virágot hoztak, és ajándékot hoztak, és Moszkvából is, Oroszországból állandóan kapott, ha nem üzeneteket, de üdvözlőleveleket, és ez mind nagyon jól esett neki, úgyhogy a legutolsó születésnap, ami, ha jól emlékszem, hetvenéves volt, a magyarok nem nagyon törődtek ezzel, és amit az ember ilyenkor elvárt, ezt az oroszoktól kapta meg.

Bereczki G.: A temetésén is képviseltette magát a követség.

Nagy G.: Én úgy tudom, igazítsatok ki, ha rosszul tudom, hogy nagyon magas kitüntetést kapott Jelcin elnöktől.

Bereczkiné M. K.: Igen, és ezt elhozta akkor nekünk.

Vasy G.: Azt hiszem, lehetséges, ha őt nem kapja el az a csúnya betegség, akkor mint szépíró magára találhatott volna, tehát például írt volna egy önéletrajzi regényt. Vagy a költészete... ott van Kálnoky László, pl. hogy nála valaki idősebbet említsek, amikor hatvanéves korában nyugdíjat kaphatott és megvolt a létminimuma, akkor milyen nagy költészetet hozott létre.

Nagy G.: Nagyon fiatalon verset írt az édesanyjához; az a címe, hogy: *Édesanyámnak*. Ez az első kötetben lehetett. Biztos emlékeztek arra, amikor az édesapjáról ír, és mondja, hogy az apja legelőször Adyt olvasott neki. Tehát az Ady-szeretet benne volt a családban, tehát benne volt a kálvinizmus keményen.

Bereczki G.: Hogyne, a zsoldárokat jól tudta, ott volt a zsoldáros könyve a végén is mellette.

Molnár Csaba

Ráérő idő

Janisch Attila vallomása

Az idő először gimnazistakoromban kezdett el foglalkoztatni, akkor is inkább a kozmológia irányából. Akkoriban kezdtek megjelenni olyan könyvek, amiket addig nem lehetett olvasni, mert az általuk leírt különféle univerzumkeletkezések elméletei szemben álltak a materialista ideológiával. Persze manapság már bárki felteheti a polcára Stephen Hawking *Az idő rövid története* című alapművét. A fizikusok abban az időben kezdtek mélyebben boncolgatni a feketelyuk-problémát és újratárgyalni a relativitáselméletet. Én nagyon rossz voltam matekból, de borzalmasan izgatott a dolog filozófiája. Különösen a relativitáselmélet nyugtázta le, amely szerint az idő iránya megfordulhatott, ok és okozat összefüggései felcserélődhetnek. Olyan mély filozófiai problémát vetettek fel ezek az elméletek, hogy teljesen megkérdőjelezték egy kamasz tapasztalati érzékelését a világról. Elolvastva ezeket a fizikai és kozmológiai kutatásokról szóló könyveket – azt a néhányat, ami akkoriban elérhető volt –, kiderült, hogy semmi sem biztos, és még a legközkeményebbek hitt fizikai realitás sem az, aminek látszik. Gondoljunk csak Schrödinger macskájára vagy a húr- és szuperhúrelméletre. Abban az időben az számomra maga volt a szabadság, abban hinni, azt gondolni, hogy nincs, mert nem is lehet végső bizonyosság.

A gimnáziumunkban hagyomány volt, hogy a diákok előadást tartottak egy szabadon választott témából. Én kozmológiából készültem fel. Mivel elég szép számmal jelentek meg a fizika tagozatosok is, elmondtam nekik, hogy néhány képletet ugyan fel fogok írni a táblára, de nem a matematika lesz a fő csapásirány, hanem a filozófia. A fizikatanárnóm buzgón jegyzetelt a kétórás előadásomon, majd behívatta a szüleimet mondván, a gyerek egyetemi szintű előadást tart egy ilyen problémakörrel, miközben matekból és fizikából bukásra áll. Hogy is van ez? Szegény nem jött rá, hogy pont az a lényege a dolognak, hogy az ember csak azzal foglalkozik elmélyülten, ami érdekli. Ez lehetne az alapja bármiféle oktatásnak. Föl kellene fedezni mindenkiben a benne rejlő képességeket, és azokat fejleszteni, kiteljesíteni.

Nagy probléma volt a számomra, hogy az általános iskolában a matematikaképzésemet alaposan elrontották. Ez a tantárgy olyan, hogy elég, ha csak egyszer nem értesz meg valamit, lemaradsz és kész, vége van. Attól a pillanattól kezdve csak kudarcélményed lesz, frusztrálódasz, és végül kirekeszted magadból az egészet. A lemaradás miatt persze bennem is kettévált a világ. A matematika és a fizika egyrészt rendkívül kreatív trambulint adott az elvont gondolkodáshoz, ahonnan már el lehetett kalandozni a művészetek területére is, másrészt viszont nem értettem meg igazán, mert nem ismerem a nyelvét. Olyan volt ez, mintha angolul szerettem volna olvasni úgy, hogy nem tudok angolul.

A szöveg Molnár Csaba *Ráérő idő – beszélgetések könyve* című készülő kötetének darabja.

A matematika nyelve bár egzakt, mégis van stílusa. A matematikusok megismerik egymás levezetéseit. Olyan ez, mint a zene, ami szintén nagyon izgat. Negyvenévesen tanultam meg fuvalázni, de mégsem értem a zene nyelvét. Persze ennek is meglett az az előnye, hogy így nem szűnt meg a zene transzcendentálisága. Kottát olvasni nem tudok, de nem is arra volt szükségem, hogy mások hangjait lejátsszam, azokat a hangokat akartam kifújni magamból, amelyeket addig csak belül hallottam. Élveztem a tudatlannak és a tudatlannak ezt a kettős működését: csak az ösztönökre támaszkodva megszólalni egy ismeretlen nyelven, amelynek szinte még az alapjait sem ismerem, és közben érezni, hogy mégis hat.

Az időről való elmélkedéseim kamaszkori összegzése számomra az volt, hogy a folyamatok nem egyirányúak, sőt megfordíthatóak. Semminek nincs egy végleges végeredménye. Nincs egy abszolút tudás, mert hogy mi történik a világunk keletkezésének első hárommilliomod másodpercében, azt senki sem tudja. Ott kikerülünk az általunk leírható fizikai valóság köréből. Az univerzum keletkezésének pillanata megfoghatatlan, hiszen nincs hozzá nyelvezet, amivel le lehet írni. Ott, a másik oldalon valószínűleg minden, másképpen van. Egy akkoriban látott nagyon szép angol film – *A közvetítő* – ezzel a mondatokkal kezdődött: „*A múlt egy távoli ország, ahol minden másképpen van*”. Ez egy gyönyörű szép mondat az időről, és arról, hogy az emlékezetben megőrzött események még akkor is változásban vannak – épp az idő függvényében (az elmúló idő és a történés egymásra hatásában) –, amikor pedig már befejeződtek.

Én annak idején úgy képzeltem, hogy az idő a tér függvénye. Az univerzum a keletkezés pillanatában elkezd tágulni, és ez a semmiben keletkező valami meghatározza a teret és ezzel együtt az időt. Ezt megelőzően, amikor nulla tér van, akkor nulla térnek nulla ideje van, s ez nem más, mint a végtelen. Pontosan ez volt izgató a fekete lyukban. A pusztuló csillagok centrum felé zuhanó tömege a növekvő sűrűségénél fogva annyira meggömbösködik maga körül a teret, hogy még a fény sem tud kikerülni e végtelenné sűrűsödő tömeg gravitációs vonzásából. Vagyis a fekete lyuk van, de még sincs. Láthatatlanná lesz, és csak a hatása van jelen. Többé nem működik az a dolog, hogy két pont között a legrövidebb görbe az egyenes, sőt a féreglyukelméletek szerint a tér egy bizonyos ponton érintkezhet önmaga egy másik téridő pillanatával, és ez az a pont, ahol át lehetne hatolni egyik téridőből a másikba. Gondold meg, micsoda muníció volt mindez egy kamasz számára a meditáláshoz. Arról a felismerésről már nem is beszélve, hogy a kezdetet megelőző és a véget követő semmi ráérős végtelenje között feszül, vergődik az a még a határok közé szorítottságában is megismerhetetlen és beláthatatlan valami, amit a világnak nevezünk, amiben élünk.

A fekete lyuk végtelenjébe zuhanó utazó számára megszűnik a tér, és vele az idő is. Valószínűleg, ha eljutsz a végső semmiig, ott az időt is megszüntetted. Hiszen megszűnnek azok a folyamatok is, amelyek időben determináltak.

A linearitást kedvelő emberi gondolkodás és érzékelés szerint az univerzum működése időben determinált. Mindig van egy megelőző és egy következő pillanat. A két pillanat között pedig minden megváltozik. Így végül is bennünk van az idő. Itt ülünk és beszélgetünk, és közben minden sejtünkben működik az idő, azaz pusztul az egész. Minden az időben létezik, csak erről sokkal kevésbé veszünk tudomást. Az idő számunkra legtöbbször annyi, hogy az óránkon elment tíz másodperc vagy késtem tíz percet. De valójában az időt az ember nem nagyon fogalmazza meg, nem éli meg tudatosan.

Engem pedig pontosan azok az időperspektívák izgatnak, amelyek azokban a kritikus pillanatokban, helyzetekben bukkannak fel, amikor az események megcsomósodnak és

összesűrűsödnek. Ahogy mi éljük a világunkat, úgy az események időben egy lineáris elv szerint rendeződnek el. Legalábbis a tapasztalati életünkben. De létezik egy másik, egy emlékezeti élet, ott pedig már semmi nem lineáris – ott minden másképpen van (lásd a *Közvetítő* már idézett kezdőmondatát). A hétköznapi életünkben egyik térponttól haladunk a másikig, egyik időpillanattól a másikig. Az az érdekes, hogy a dolgoknak ebben a látszólagos előrefelé haladásában, az idő az akkor válik plasztikussá, amikor megszorul körülöttünk. Ha késel valahonnan, azon nyomban érezni kezded az időt, mintegy sűrű közeget, amiben mozognod kell. Mintha már nem is abban a könnyű és áttetsző térben mozognál, mint addig. A közeg megsűrűsödik, hihetetlen módon fontossá és érzékelhetővé lesznek azok a folyamatok, amelyeket a tágas – a ráérő időben – mozogva még csak fel sem ismersz. Az ember felfedezi, hogy az események véletlenszerű, de azonos irányba mutató láncolatba rendeződhetnek – egy másodperccel később lépsz ki az ajtón, épp elhívták a liftet, pont pirosra váltott a lámpa, a metró ajtaja az orrod előtt csukódik be, ezért nem éred el a csatlakozást – egyiket sem –, és a végén ott állsz félóra mínusszal egy összeomló struktúra (ami a terved volt) romjai alatt, és úgy érzed, az idő, amiről korábban még azt hitted, éppen elegendő, valósággal ellened fordul azzal, hogy sokkal gyorsabban múlik, mint azt gondoltad volna. Holott az a tíz perc, ami közben eltelik, az pontosan tíz perc. Annyit halad az órád mutatója. Se többet, se kevesebbet. És mégsem tíz percnél éled meg!

Mintha az idő a személyes létezésedben a tudatod, a szubjektivitásod függvénye lenne.

A pusztán biológiai létezés nem foglalkozik az idővel. Mi emberek azonban mutánsok vagyunk. Éppen mert gondolkodunk. Ugyanis a világ működéskéhez nincs szükség gondolkodásra, mert az az automatizmuson alapul, az élet önző automatizmusán. Az egész csak arról szól, hogy az egyik egyed (a gének és a DNS közvetítésével) hogyan örökíti át önmagát egy másikba. Az élettelen anyag nem örökíti át önmagát. A kavics másként működik, mint egy élő organizmus. A hegy elbomlik, szétesik egyre kisebb részekre, ahogy az egész univerzum is.

Erről jut eszembe egy másik történet, ami megint egy nagyon szép példája, hogy hányfajta megközelítése van az időnek.

Lefolytattak egy kísérletsorozatot, amelyben azt vizsgálták, hogy vajon létezik-e spontán protonbomlás, ami azt jelenti, hogy nem kell semmiféle részecskével ütköznie az atommagnak ahhoz, hogy a protonok szétesése létrejöjjön. Ha ez így lenne, akkor bizonyítottan látszana, hogy az univerzum akkor is szétesik, ha egyébként a tágulása nem adná át a helyét az újra összezsugorodásnak. Egy fizikai világkép, amelyben minden a semmi felé halad. Ezt a kísérletet az úgynevezett állandó állapot elképzelése hívta elő. De hogyan lehet megmérni, hogy egy proton elbomlik-e 10 az egymilliomodikon év alatt? Mert ugye kinek van ennyi ideje, hogy megmérje? Jó, fordítsuk meg a képletet! – mondták a kutatók –, 10 az egymilliomodikon protonot kell nézni egy éven át, és az eredmény ugyanaz lesz. Vagyis az időt átváltották a tömegre! Több kilométer mélyre levitték a föld alá a kísérleti műszereket. Olyan mélyre, hogy oda már semmiféle kozmikus sugárzás és semmiféle anyagi részecske nem juthatott le, amely ütközhetett volna a megfigyelt anyag atomjaival. Egy évig figyeltek akkora mennyiségű vizet, amelynek molekuláiban és atomjaiban 10 az egymilliomodikon mennyiségű proton volt. Végül ugyan nem jött létre a spontán protonbomlás, de ez nem jelentette azt, hogy igazoltak volna bármit is. Se pro, se kontra. Mert ettől még lehetséges, hogy van spontán protonbomlás, csak nem a 10 az egymilliomodikon a megfelelő határérték. Viszont ebben a kísérletben észleltek három darab új elemi részecskét, amelyek létezését korábban még csak fel sem tételezték. Tehát

a végleges és teljes semmi létrejöttének igazolását célzó kísérletnek mégis volt értelme és eredménye, csak ez az eredmény nem ott jelent meg, ahol várták. Ez a szép a tudományban. Nincs semmi, amire azt mondhatnád: ennek nem volt semmi értelme. Fókuszálnod kell magad a várakozás irányába, de ha ezzel túlságosan lezárod magad, elmehetsz valami mellett, ami nem jelezte előre az érkezését, de sokkal fontosabb annál, amire vártál, ami előre sejtethető volt. Mint a művészetben.

Nyitottság és intuíció, két fogalom, két tudatállapot (?), amely nélkül a műalkotás talán létre sem jöhet, vagy ha mégis, akkor csak mint valami halott, merev forma, amit feltöltöttek az előre megdöntött fogalmakkal.

Az idő számunkra leginkább a végességet jelenti, azt szimbolizálja. Közhely, hogy az ember egy olyan élőlény, amely tudatában van a halálának. Ehhez a tudathoz viszonyul az egész életed, akár azzal, hogy féled ezt a pillanatot, akár azzal, hogy elfogadod, esetlegesen éppen vágyakozol rá, mert feltételezel valamit, ami az időből való kizuhanás után várhat rád. Újrakezdés, öröklét, nirvána. Én nem gondolom, hogy a halál egyfajta újrakezdés lenne. Nincsenek bennem ilyen hitek és vágyak sem. A sorsommal szemben fatalista vagyok, de nem mentes a megszűnés bizonyosságának szorongásától. Ezt a szorongást leküzdendő a betegségeim alatt, vagy amikor tartósan rosszul voltam és fájdalommal kellett szembenézniem, nagyon szerettem elővenni ezeket a kozmológiával foglalkozó olvasmányaimat. Azért, hogy újból tudatosodjon bennem az, hogy azokhoz a méretekhez képest, és azokban az idődimenziókban, amikben ez az egész zajlik, mennyire semmik vagyunk. Megnyugtató volt olvasni, hogy ezekhez képest minden szorongás, félelem; minden szenvedély és vágy; minden rossz és jó érzés beleolvad egy hatalmas rendszerbe, amihez képest ezeknek semmi jelentőségük sincs. Annak következtében, hogy az általam fontosnak vélt dolgok jelentőségéről le tudtam mondani, fel is szabadultam az elveszítettségük tudata által bennem keletkező félelmek és szorongások terhe alól. És így sokkal inkább a részévé tudtam válni a saját rendszeremnek, sokkal inkább el tudtam fogadni a rám méretett helyzeteket. Nem vagyok vallásos, és nem vagyok a szó hagyományos értelmében istenhívó sem, bár néha nehéz pillanatokban, mint a legtöbb ember, én is megpróbálok megragadni és megerősíteni valamit magamban, valamit, amivel ehhez az egészhez kapcsolódom. Abban hiszek, hogy ez a rendszer, amiben mi élünk, egy fraktálszerűen tükröződő működő valóság. Ugyanakkor abban nem hiszek, hogy az életem úgy lenne determinált, ahogy azt az asztrológia állítja. Szerintem a sorsunkra vonatkozóan semmit nem lehet kiolvasni a csillagokból. Az asztrológia egy kísérlet arra, hogy az ember a saját antropomorf és szubjektív asszociatív világszemléletét és tapasztalásait rávetítse a világ emberi létezésétől és tudattól független objektív működésére. Csak egy picit kéne gondolkodni, hogy az ember rájöjjön, mennyire hamis ez a szemlélet. Az emberi agy asszociatív képességének és kényszerének következménye, hogy alakokat, figurákat látunk bele az univerzum általunk szemmel látható részletének struktúrájába. Ugyanakkor vicces bármiféle állandóságot tulajdonítani ezeknek az antropomorfizált struktúráknak, hiszen az azokat alkotó csillagok nem síkban vannak, hanem több százezer fényévnnyi távolságra helyezkednek el egymástól az univerzum mélységében. Arról nem is beszélve, hogy mivel az egész univerzum mozog és tágul, csak néhány millió év, és már nem lesz orozslán, ikrek, halak stb., hiszen ezek a most látható struktúrák szétesnek, elmozdulnak, hogy másképp rendeződjenek ismét össze, hogy aztán ezekben az új struktúrákban majd új látszólagos formákat fedezzenek fel az akkori megfigyelők. Jellemző, hogy az ember mindent megpróbál antropomorfizálni. A saját fogalmi és érzelmi asszociatív rendszerét rávetítve az általa megfigyelt világra ilyeneket mond: „mély és szomorú csend ülte meg a völgyet”. Pedig francokat van ott mély és szomorú csönd! Csak egy emberi tulajdon-

ságoktól és érzelmektől mentes völgy van ott előttem, és a mély szomorúság bennem keletkezik – meglehet épp a völgy látványa által felidézetten –, de nem a völgyben. Az ember a maga szubjektivitásával teli életéből ránéz a világra, de „a világ nem néz vissza rá, egyszerűen: van” – mondja Robbe Grillet, a francia *Új Regény* irányzatának rám legnagyobb hatással lévő alkotója, teoretikusa. A Robbe Grillet-i irodalom leírásainak ez a rideg rendszere nagyon izgalmas volt számomra, mert ott lappangott benne valahol az idő relativizmusa és a megismerhetetlenség, és az ebből következő kiszámíthatatlanság, valamint a folyamatok irányultságának felcserélhetősége, de legfőképpen az, hogy nem létezik a mindent belátó, mindent megértő és elrendező „isteni” szemszög sem az életét megélő ember, sem az életet elbeszélő, leíró alkotó számára sem. „Ma halt meg anyám. Vagy talán tegnap, nem is tudom pontosan” – ez Camus *Közöny* című regényének első mondata. Mindannyian a saját nem tudásunk és bizonytalanságunk számkivetettjei vagyunk, éppen azért, mert a világ nem általunk létezik, de nem is egy mindent átfogó és irányító tudat, szellem, működtető által.

Visszatérve az asztrológia antropomorfi tévedésére, én abban hiszek, hogy van egyfajta energia, ami áthatja a világban létező rendszereket, és ezáltal a rendszereknek is van valamiféle összefüggése. Végül is ebben élünk, rajtunk halad át ez az energia. Részei vagyunk a kozmikus rendszernek. Az energiával, amiből jöttem, és amibe távozok, próbálok valahogy összefüggésbe kerülni, és a működésének az útvesztőin úgy keresztülmenni, hogy pont a jó utat válasszam. De ezt az energiát nem gondolom isteninek – legalábbis nem az emberi vallások, eredettörténetek és mítoszok szerinti értelemben. Nem feltételezek egy tudatot, amely kívül van, és valahonnan rálát erre az egészre, és működteti azt. Mint ahogy a völgyet sem őrli meg a mély, szomorú csend, csak a világot a saját szubjektumán át megélő ember a szomorú. Ez nagyon szépen van megírva Büchner *Lenz* című elbeszélésében. „Nem hallja ezt a rettenetes kiáltást?” – kérdezi az örülettel viaskodó költő a szállásadójától, miközben sétálnak a nyugodt, csendes természetben. Persze a megkérdezett semmit sem hall, nem is érti, miről beszél a másik, mert a sikoltás és a kiáltás a költőben van. Persze – az egyébként izgalmas Robbe Grillet-i kísérlettől eltérően – éppen a tudattal élő ember végtelen szubjektivitása miatt élhető meg váratlanul és kiszámíthatatlannak a világ, éppen mert azonos közegben se te, se én nem vagyunk ugyanazok. Ezért lehetséges, hogy van miről kommunikálnunk, hogy egyik gondolat, felismerés azonnal egy másik irányába vezet. Ha mindenki ugyanannak látná a világot, nem volna miről beszélni.

Az objektív és szubjektív fogalmait illetően van egy kettősség és ellentmondás a bennem élő filmkészítő és a saját világát megélő és szemlélő ember között. A filmkészítés ugyanis nagyon hasonló a völgy és a völgyet néző ember helyzetéhez. A rendező a filmtechnika segítségével mutat valamit a nézőnek a világból. A film nézőiben pedig különféle élmények, érzetek, élmények keltődnek. Ugyanakkor ezek az érzetek, noha a filmkép által felkeltettek, de éppen emiatt egy másik szubjektum, a film rendezőjének szándékai szerint – részben az állandóan változó nézőpont által – irányítottak.

A filmzés lényege ugyanis éppen az, hogy a néző számára nincs egyetlen meghatározott nézőpont. A vágások által a megfigyelői pozíció állandóan változik. A film, a mozgókép sorozata nem mutatja sem a világ teljességét, sem egyetlen, a szemlélő által nem befolyásolt folyamatot. Persze erre is voltak kísérletek – Manet több napszakban megfestett sorozata a roueni székesegyházról, amit aztán később Andy Warhol ismételt meg a film eszközeivel. Huszonnégy órás filmzés volt ez, egyetlen objektumról. És egyben egy kísérlet a be nem avatkozó filmzésre, a lehetséges legobjektívebb szemszögre is. De ez az abszolút objektivitás mégis csak részben lehetett objektív, mert ugyan nem mozgott a

kamera – tehát a kezdeti pillanathoz képest csak a valóság változott, és a kamera pozíciója (a megfigyelő helyzete) nem –, de az, hogy Warhol hova tette le a kamerát, az máris determinálta ezt az első és egyetlen nézőpontot. Ezzel csak azt akarom mondani, hogy ha ránézek egy tájra, nem mindegy, hogy éppen mi a megfigyelői pozíció. Ha a nap a hegy mögül süt felém, vagy a hátam mögül süt a hegyre, ez két különböző kép, és ez a két különböző kép két egymástól különböző érzelmet kelt bennem. Robbe Grillet-nek ugyan igaza van, amikor azt mondja: „a tekintet a leghatékonyabb művelet köztem és a világ között”, de egy látvány leképeződése mégsem áll meg a retinánál, hanem továbbmegy, és az idegrendszerünkön keresztül a saját, csak ránk jellemző érzelmeink kapcsolódhatnak hozzá. Valójában a filmezés a látványon keresztül ezt a szubjektumot, az egyedi vagy egyéni érzelmet próbálja megsokszorozni és a nézőtér általánosába vetíteni.

A filmrendező a lefényképezett objektum körül meghúzható gömbfelület bármely pontján elhelyezheti a kamerát. De hogy hova teszi, azt az határozza meg, hogy milyen érzetet akar felkelteni a film nézőjében. A hagyományos filmben, tehát nem a hosszú snitteket alkalmazóban (bár azokban is, csak ott egy folyamatos mozgáson belül) a nézőpont állandóan változik. Tulajdonképpen azok a képi elemek (az egyes beállítások), amelyekből egy képsor összeáll, térben és időben széttöredezve vannak. Az a legszebb a filmezésben, hogy ezt a széttöredezett tér-idő világot újra összerendezi a vágás. Létrehoz egyfajta látszatkontinuumot, ami a mélyén ugyanúgy megtartja a töredezettségét. Egy látszat teremődik, ami egy folyamatnak a látszata. És ez a látszat a nézőben keletkezik. Valójában nincs folyamat, csak az éles vágások, de az a tehetetlenség, amely a másodpercenként 24 állóképet mozgóképpé változtatja, nemcsak az emberi szemre jellemző, hanem hasonló „tehetetlensége” van az agyunknak is. Ennek köszönhető, hogy a széttöredezett, a különböző beállítások és képek által keltett érzelmek végül egyetlen egésszé rendeződnek össze a nézőben. Talán ez az összerendeződés maga a katarzis. Mint az életben is, amikor megérted egy folyamat lényegét, értelmét és irányultságát. Az emberi tudat, mint az állati ösztön mutációja, állandóan megpróbálja önmagát analizálni és elhelyezni a folyamatokban. Így rendezi össze a töredezett filmet is egyetlen egységes és folyamatos rendszerré. És ebből következik az is, hogy lehetetlen egy tárgyra úgy ránézni, hogy a tudat által ne képződne bennünk egy érzelemérzet, amely ebben a megfigyelő és megfigyelt által létrejövő kettős rendszerben keletkezik harmadikként.

Az érzékelés szubjektivitásának következtében a megfigyelt, megélt események sem egy objektív időben történnek meg. Ugyanolyan relativitása van az időnek a személyes életünkben, mint ahogy a fizikai idő sem változatlan. A sebesség függvényében az idő megváltozik. De a bennünk létrejövő szubjektív időérzet is függ az általunk megélt eseménytől, és annak a tudatunkban és az ösztöneinkben keltett hatásaitól. Valójában nem az idő pörög fel vagy lassul le bennünk egy-egy helyzetben, hanem a folyamatok gyorsulnak vagy lassulnak. Ezek sebességéhez mérten a valós, tőlünk független idő változni látszik, holott valójában változatlan. Nem véletlen, hogy egy balesetben úgy érezzük, mintha lelassult volna az idő. Holott csak egy kritikus helyzetbe jutva a feldolgozandó információk mennyisége nőtt meg. Erre a sebességre az agy tudatos cselekvése képtelen, ezért a tudattalan, az ösztönös szerepe megnő, de a kritikus helyzet miatt szinte plasztikusává is válik. Hogy melyik lábammal melyik pedált fogom megnyomni vagy éppen nem megnyomni, az már egyáltalán nem egy tudatos folyamat eredménye. Valami sokkal mélyebb tudás, az ösztönösbe visszairt tudatos vezérel minket. Mintha a tudatos énünk kívülről szemlélné az ösztönösen cselekvőt. Talán ez a kettősség okozza, hogy a késésben lévő emberrel ellentétben – akinek számára az idő összezsugorodik –, a krízishelyzetben

lévő számára az idő kitágulni látszik. Később olyan részletekre tudunk emlékezni, amik igazából ezredmásodpercek alatt zajlottak le.

Nagyon izgalmas, hogy az idő ennyire képlékeny dolog.

Régebben sokat meditáltam azon, hogy hogyan lehetnének összehasonlíthatóak a különböző élethosszúságú élőlények, például egy bálna és egy kolibri létezésének időperspektívái. A madárnak egyetlen év az élethossza, a cetnek pedig 200 év. Valahol azt olvastam, hogy a két állat szívének ütésszáma az egész élethossz alatt azonos, noha a szívverés ritmusa szinte összehasonlíthatatlanul különbözik. Foglalkoztatott a gondolat, hogy végül is – egy bizonyos rendszer szerint – ugyanannyi életet élnek, csak az egyik rendszer ritmusa lassabban működik a másikhoz képest. Ha most megkérdezlek téged arról, hogy milyen élethosszt él meg ez a két állat, te valószínűleg azt fogod mondani – mivel egy harmadik rendszerhez, a sajátodhoz fogod mérni az egészet –, hogy a bálna rettenetesen hosszú életet él, míg a kolibri élete pedig kétségbeejtően rövid. Jó lenne tudni, hogy az ember szívének ütésszáma azonos-e a bálnáéval és a kolibriéval. Nekem tetszene, ha így lenne.

Kamaszkoromban nagyon szerettem a sci-fiket. Az egyik kedvencem a *Létezés tere* című regény volt. Talán azért, mert egyetlen csapással megszüntette – vagy ha úgy tetszik, más perspektívába állította – az időt mint az életet meghatározó abszolútumot. Ebben az írásban egy olyan emberről volt szó, akinek végtelen idő állt rendelkezésére, ámde a tér véges volt. A születésekor még a tér is végtelennek tűnt, de ez a tér napról napra, óráról órára zsugorodni kezdett. A születésekor még bárhová eljuthatott volna, de később már a szomszéd szobába sem léphetett be többé. Amikor pedig megszűnt körülötte a tér, az jelentette a halált, holott időben továbbra is végtelen ideig élhetett volna.

Bunuel *Öldöklő angyal* című zseniális filmje szintén a létezés terébe való bezáródásról és a megmértetéséről szól. A szereplők bezáródnak egy szobába, és egyszerűen nem tudnak onnan kijönni. Persze teljesen más a filozófiája az egésznek, de nem véletlen, hogy Bunuel filmjében is az idő torzulásával veszi kezdetét a tér, a tudat, az érzékelés torzulása. A film úgy kezdődik, hogy kétszer lejátssza ugyanazt a jelenetet, amikor a vacsorára megérkeznek a vendégek. Zseniális, ahogy ezt a „trükköt” úgy csinálja meg, hogy szinte észre sem vesszük az ismétlődést. Bunuel nagy művésze volt a szokatlan irányból történő szemléletnek, amely mégis sokkal közelebb vitt a valósághoz, mint az, amely a valóságot kívánta naturális pontossággal megmutatni. A bunueli szürrealizmusban azt szeretem, hogy például csak egy zsák jelenik meg egy pasasnak a hátán, és sohasem tudod meg, mi van benne. De az az ember úgy hozza-viszi – néha felbukkanva a képsorok között – ezt a zsákot, mintha valami különös jelentése lenne, holott ez a jelentés nem a zsákban, hanem bennem létezik. Mégpedig épp a zsáknak a saját megszokott valóságomhoz viszonyított szokatlansága által. A szürrealizmus nem fikció, hanem a valóság összerendeződése egy másfajta értelmezés lehetséges hálózata mentén. Magritte képein aprólékosan van megfestve a valóság. Nagyon pontosak és valóságosak a részletek, csak a rendszerek egésze lett másképp összeállítva. Ettől olyanok, mint egy-egy zen koan – egy mondat, amelynek minden eleme valóságos, csak valami szokatlan helyre került benne, és ettől minden megváltozik.

Visszatérve a korábbiakhoz: filmrendezés tehát valójában a tér és az idő szervezésével és egy látszathelyzet felépítésével foglalkozik. Illetve nagyon is tudatosan és pontosan az idő érzékelésének a korábban már többször említett szubjektivitására épít. A híres Hitchcock-elmélet, a suspense is erről szól, hogy az időt tetszés szerint gyorsítom vagy rövidítem azáltal, hogy föltöltöm egyfajta feszültséggel – értsd szubjektív érzellemmel –,

amennyiben a feszültség nem szól másról, minthogy bevonlak téged – mint nézőt – és a te érzelmeidet a történetbe. Érzelmileg érdekeltté teszek, és így a te érzeted teszi lehetővé számomra mint rendező számára azt, hogy én visszaélhessek az idővel, vagyis a saját szándékaim szerint benned is torzíthassam azt. Ugyanis az történik – hasonlóan a korábban már említett baleset pillanatához –, hogy a krízishelyzetekben és a feszültség koncentrációjának pillanataiban – a film is lelassítja az időt. Ha egyszer megszámlolnánk, hogy mi történik egy feszült helyzetben, amikor a szereplőknek ki kell kapcsolniuk valamit, mielőtt felrobban, és van rá 22 másodpercük, akkor meglepő eredményre jutnánk. A nézőtérén – mi nézők – 22 másodpercnek éljük meg azt az időt, amit valójában a film 6 percig mutat. Azért éljük meg 22 másodpercnek, mert az érzelmi bevonás, az együttérzés, a szimpátia stb. révén kötődünk valamelyik szereplőhöz, és így belekerülünk az ő téridejébe. A film pedig az ő időperspektíváját mutatja meg, és mi az ő, krízishelyzetben szubjektíven lelassuló időérzetét éljük át.

A filmművészetben az a legizgalmasabb, hogy – szerintem – ilyen módon az idővel egy művész sem tud bánni, mert talán nem is képes rá.

Egyszerűen csak a film nyelvezetének eszköztára nyújt erre lehetőséget. Az már csak egy fricska az egészre vonatkozóan, hogy a filmnek ez az adottsága épp a filmnyelv egy sajátos fogatékossága révén létezik, vagyis annak okán, hogy a filmkép mindig jelen idejű.

A filmet gyakran hasonlítják a regényhez, mivel mindkettő történetet mesél el. Valójában azonban nem sok köze van a kettőnek egymáshoz. Miért? Pont az idő miatt. Talán épp a film állandó jelen ideje miatt. Egy történetnek az időbe való belevetettsége teljesen más a regény és a film esetében. Egy regény vagy egy film megismerése során összehasonlíthatatlanul más viszonyban áll egymással a műben elbeszélte történet belső (a műbe belefogalmazott) ideje és a művet megismerő befogadó saját ideje. A regény például lehetővé teszi, hogy nem olvasod el egyszerre (még akkor is, az olvasás esetében is vannak transzcendentális időzónák, amikor egyetlen éjszaka vagy egyetlen nap alatt elolvas az ember egy művet). Egy regény olvasásakor a legtermészetesebb, hogy olvasod egy ideig, aztán becsukod, és viszed magaddal a könyvet. Éled a hétköznapi életedet, miközben teljesen különvált a te időd és a regény ideje. Pontosabban, összekeverednek egymással ezek az idősíkok, de mégsem zavaróan, mert bármikor újra szétválaszthatóak. Ott zakatol benned a szereplők ideje, ott van a táskádban, és amikor kinyitod, kinyílik ez az időburok, és aztán újra belehatolsz. A filmnél ez nem működik. A filmnek – amint mondtam – csak jelen ideje van. Persze a film kitalálta azokat a nyelvi formulákat, amikkel ezt a jelen idejűséget meg tudja törni, és valamilyen módon úgy, mint a regény, ábrázolni is tudja. Az irodalom esetében ez nagyon egyszerű, mert a nyelvben magában megjelenik az idő. Van múlt, jelen és jövő idő, ezenkívül vannak a személyes ragok, a névmások, és egyes nyelvekben nemek is. Nekem például nagyon nehéz volt a *Másnap* című filmünk forgatókönyvének leskelődésjeleneit angolra vagy németre fordíttatni anélkül, hogy a fordítás során maga a nyelv ne leplezze le azt a titkot, hogy a megfigyelő férfi vagy nő. Én, mint egy nemében nem determinált nyelvben gondolkodó ember, másképpen építék fel egy titkot, mint az, akinek a nyelve nemileg meghatározott. Nekem másképpen kell beszélnem egy nem meghatározott figuráról, aki férfi vagy nő.

Képben fogalmazni persze látszólag könnyebb, mert a képnek nincs neme. Másfelől viszont, egy más esetben ez a film szegényessége is, mert nem lehet ábrázolni, hogy egy tekintetnek vajon mi a neme.

Szóval a nyelvben a múlt idő nem kérdés, rendelkezésre áll a grammatika részeként, és máris tudjuk, hogy hol vagyunk, melyik időben. Bármikor és bárhol nyitod ki a könyvet,

az egyezményes jelrendszer miatt mindig tudni fogod, hogy az elbeszélés saját idejét illetően merre jársz a történetben. Még az elbeszélő pozícióját is tudod. Azonnal képes vagy meghatározni és deszifrizálni azt a kódrendszert, amibe az író belekódolta a történetet.

A filmben ez nagyon nincs így. Ugyanakkor a filmművészet egyik legnagyobb erőssége, hogy nagyon magas szinten tudja bevonni a néző asszociatív képességét. Ahogy Eisenstein mondta: „a montázs maga az eszme.” Két kép találkozásának pillanatában egy harmadik (akár egyik képen sem lévő) érzet keletkezése a nézőben. Ez nem más, mint az emberi tudatnak az a sajátos képessége, amit már korábban említettem, a szem tehetetlenségéhez hasonlítva ezt. A képzőművészet is alkalmazza a kollázst, és ebben is működik az egymástól eltérő elemek ütköztetése, de a filmhez képest hiányzik belőle a folyamatosság, az idő.

A filmben egy csupán látszólagosan folyamatos téridőben menetelsz előre, és ebben a változó térben és időben kerülnek eléd azok a dolgok, amik aztán egy komplex érzelmzuhatagot hoznak létre benned a filmnyelv visszakódolása során. Tehát egy filmes elbeszélés egészének van egy komplex téridőrendszere, viszont egyetlen képkockának nincs. A filmkép mindig jelen idejű. Ha kiemeled a film egészének folyamatából, csak önmaga jelölésére képes.

Ennek igazolására a következő példát szoktam elmesélni a hallgatóknak az egyetemen. Vegyünk két nézőt. Az egyik a film elejétől bent ül a nézőtéren. A filmben valaki visszagondol a múltjára, és látjuk, hogy megölt valakit. Ezt vagy egy áttűnéssel vagy osztott képmezővel vagy direkt vágással és még egy csomó más módon oldhatja meg a film. A lényeg, hogy a rendező egy bizonyos ponton ad egy jelzést a nézőnek arra vonatkozóan, hogy onnantól más időben mozog a történet. Ezzel egy érzelmi folyamatosságot és egy elbeszélői időstruktúrát teremtett meg a folyamatosan jelen lévő néző számára. A második néző viszont késve érkezik, akkor, amikor már beindult ez a múlt idejű folyamat. Ő azt látja, hogy a főszereplő éppen fejbe vág valakit. A második néző számára a történés jelen idejű, míg az első néző múlt idejűként értelmezi azt. Tehát van valami, ami nincs a vásznon, nincs belefogalmazva a filmképbe, hanem egy, a filmtől szinte független megegyezés az alkotó és néző között, aminek következtében a nézők tudni fogják, hogy most innentől idáig ezen a szűrőn keresztül kell nézni a filmet. Mint egy zenei előjegyzés, ami a kotta egy szakaszára vonatkozik. Egy hang önmagában másnak látszik, mint az egészben elfoglalt helyzetét illetően. De pontosan ez a bizonytalanság, a filmkép idejének ez a többidejűsége teszi lehetővé, hogy az álmokat és az asszociatív pszichológiai folyamatokat kivételes erővel ábrázolhassa a film. Ugyanis nekem mint rendezőnek semmiféle kötelezettségem nincs a nézővel szemben a filmidőre vonatkozó tájékoztatást illetően. Ha az elbeszélői szándék úgy kívánja, nem kötök a nézővel semmilyen egyezséget, és nem fogja tudni, hogy hol jár a történet téridejében. A *Hosszú alkony* című filmünkben soha nem tudhattad, hogy mikor vagy az álomban és mikor a valóságban. De hiszen ez a bizonytalanság volt a nézőben felépíthető katarzisz fundamentuma.

Bunuel és Dalí filmje, az *Andalúziai kutya* kísérlet volt egy olyan filmre, aminek semmi de semmi értelme nincs. De lehetetlenség olyan filmet csinálni, aminek semmi értelme nincs. Két szempont miatt. Egy, mert te, aki létrehozod, benne élsz egyfajta téged determináló valóságban, amitől nem tudod magadat függetleníteni. Ha pedig függetleníted magad, már az is egy meghatározottság. Kettő, hogy a néző tudatának tehetetlensége állandóan működik. Talán épp ennek az asszociatív tehetetlenség működtetéséhez van szüksége a filmművészetnek arra, hogy a nézőt teljesen beolvassza a film elbeszélésének rendszerébe, ezáltal kizárva onnan a néző saját érzékelését és saját időperspektíváját. Talán ez a legfőbb oka annak, hogy egy filmet – a regénnyel ellentétben – egyszerre kell befogadnunk. A néző csaknem annak a semminek az állapotából néz rá a filmre,

mint amelyekre az alkotójának szüksége volt arra, hogy a történet feltárja előtte a saját rendszerét.

Ezt az alkotói semmit mesterségesen is létre tudod hozni, azáltal, hogy másra fókuszálsz. A semmit a semmiben a legnehezebb megtalálni. Ez az állapot, amikor az összes bevitt információ egyszer csak összerendeződik, és kiadja azt az új dolgot, ami nem látható és nem észlelhető, amikor tudatosan gondolkodsz róla.

Ez az állapot hasonlít legjobban a ráérő időre.

A ráérő idő ugyanakkor lehet az unatkozó és lehet a koncentráló embernek az ideje is. Látszólag mind a kettő azzal van elfoglalva, hogy nem csinál semmit. Az unatkozó eleve az üresség állapotában van. Csakhogy ebből az ürességből nem származik kreativitás. A kreatív ember viszont azért próbál eljutni az üresség állapotába, hogy megtalálja ott azt az új gondolatot, amit a telítettségben nem tud megfogalmazni. A keleti filozófiák pont erről szólnak, juss el a teljes semmihez, és találd meg a világ teljességét, és abban azt a valamit, ami te vagy. Ránézésre a két ember ugyanazt az állapotot mutatja. Egészen addig így van ez, míg az egyik cselekedni nem kezd.

Pécsi Györgyi

A mese folytatódik

Lázár Ervin: Csillagmajor

Lázár Ervin megírta a *Függelék*et a *Csillagmajor* című elbeszéléskötetéhez, s valójában ezzel a gesztusával, terjedelmes (a *Függelék* jó harmada [60 oldal] az eredeti *Csillagmajor*nak [115 oldal]) kiegészítésével tette helyére azt. A *Függelék* a *Csillagmajor* elbeszélésciklus írói reflektálása – értelmezi azt az egykor létezett, mára pusztulásra, feledésre ítélt társadalmi, szociális, lelki, nyelvi világot, amelyek az elbeszélések megszületését inspirálták, s egyúttal azt is értelmezi, miért oly idillinek, tündérinek mesélte el az író szülőföldjét a *Csillagmajor* elbeszéléseiben. De más is történt. Lázár Ervin ezzel a jegyzetsorával lényegesen át is értelmezte az elbeszéléseket, s a *Csillagmajor* „tündéri realizmusa” most már új dimenziók között foglalja el végleges helyét. Nem csupán líraisággal átszőtt mese, irodalom egy írói képzelettel erősen áterezett, szociografikusan is sok vonatkozásban dokumentált pusztai világról. Kiderül, hogy az elbeszélések eredendő pátoszáat megőrizve, a *Csillagmajor* ezzel a reálisabb, életszerűbb kiegészítéssel vált az elmúlásra ítélt pusztai lét hiányt sóvárgó emlékművévé. A pusztaiság egy olyan történelmileg meghaladott mikrokozmosz, amely anélkül múlik el, meggy veszendőbe, hogy erényei, értékei továbbmentődhettek, átörökíthetők lettek volna: a pusztai ember, aki szociológiailag a társadalom egyik legszegényebb, legelhanyagoltabb részét képezte, példásan harmonikus és organikus közösségi életet élt meg. Ember és környezete, ember és használati tárgyai, eszközei között még organikus, szinte biológiai volt a kapcsolat, a pusztaiak közelebb voltak az éghez (erről tanúskodik a számtalan megtörtént, vagy majdnem megtörtént, vagy megtörténhetett volna csoda), világértelmezésük irigylésre méltó módon volt érzékeny a metafizikára, életük szövetét folyamatosan titkokkal szőtte át világ.

*

A *Függelék* nyitódarabjában (*Záróány*) az író családi limlomok közt kutatva rátalál egy régi, fakult, kopott fényképlemezre, s megpróbálja kideríteni, hol, kiket örökíthetett meg a fényképész. A kópiák elindítják az emlékezés folyamatát, lassacskán sok-sok részlet kirajzolódik családjáról, a család olyan személyes tragédiáiról, amelyekről gyermekként az író maga semmit sem tudott, vagy csak homályosan sejthetett. A tragédiák nyers tudásától megvédte a felnőttek világa, ezek csak később értelmeződtek számára, mint például az egyik rokon asszonyt visszatérően, bibliás átokként elhangzó, visszafojtott fenyegetésének: „Ő ölte meg az anyádat!”, s csak felnőttként érti meg egy másik nőrokon rettenetes bosszúját, aki lebénuult férjét halálig kínozta a maga elrontott életéért. A *Függelék*ben ír azokról az indulatokról is, amellyel a pusztaiak a földosztást fogadták és megélték: ősemberi vadsággal fosztották ki és dúlták szét a gépész, az intéző, az úr házáat, gyümölcsfáikat pedig tönkretették. Érthető, fűzi hozzá az író, minden íróniától mentesen, aki a budapesti

bérház udvarának egyetlen fájáért aggódik éppen, a cselédember soha nem ültetett gyümölcsfát, örökké költözött, természetét úgyis más élvezte volna.

A *Csillagmajor*-elbeszélések lírai történeteinek háttérében figyelmes olvasással szociografikus pontosságú, dokumentatív hűségű leírásokat is észlelhetünk a pusztaiak nyomorgó szegénységéről, a *Függelék*ben azonban az író már illúziómentesen szembesíti a tündéresített valóságképet a tények valóságával. Megerősíti, hogy a pusztaiak társadalmilag elhanyagolt világát, a kemény lélektani viszonyokat pontosan ismeri, s tudja, hogy a valóságosan megtörtént tragikus történetek nem föltétlenül igazolják a *Csillagmajor*ban megfogalmazott tündéri realizmus idilljét. Azonban azt is megerősíti, hogy a valóság nem a maga objektivitásában érdekli, kizárólag a benne élő múlttól akar vallani. Ez a múlt gyermekkora múltja, amelyet minden disszonanciájával együtt szépnek élt meg, s azért élhette meg szépnek, mert a pusztai emberivé, nemessé élte még az embertelent is. A pusztaiak fölszámoltatása fájdalommal tölti el az író, de, szögezi le következetesen, ez a pusztulás végleges. Amit tehet, megkísérli fölmutatni értékeit, különösségét, egyedüliségét. Lázár Ervin a szociológiai tények helyett az emlékezés valóságához fordul, a tényfeltárás helyett az érzelmi viszonyra helyezi a hangsúlyt. Nemzedékek éltek meg hozzá hasonlóan a szülőföld elvesztését a múlt század második felében, akár a kényszerurbanizáció, akár a kényszeriparosítás, akár a társadalom szerves önmozgása következtében. Erről az élményről a magyar irodalom kiválóságai régóta vallottak és vallanak reprezentatív művekben, de míg Nagy Lászlóék, Juhász Ferencék, Szabó Istvánék osztályosan siratták el a magyarországi falut és a parasztságot, Lázár Ervin siratója mélyen személyes – a megélt, megtapasztalt szűkebb szülőföldhöz való lelki, érzelmi viszonyra vonatkozik, a hajszálerekig hatol.

A *Csillagmajor*ban és a *Függelék*ben kétféle, ösztönös és tudatos, mesei és reflektív múltértelmezés zajlik, s a két szövegegység úgy viszonyul egymáshoz, mint a gyermek és a felnőtt világa. Kérdés persze, miért tartotta szükségesnek az író, hogy magyarázatot fűzzön az elbeszélésekhez, miért látta szükségesnek bizonyos értelemben deszakralizálni az idillt, s ugyanakkor megerősíteni, hogy ezzel a deszakralizáltsággal együtt is méltó a pusztaiak az érdeklődésünkre és a tiszteletünkre.

Az író számára a szülőföld a személyes önismeret része is, írói munkásságának forrásvidéke és folyamatos ihletője, legalább ennyire lényeges azonban, hogy az író a szülőföld egészével vállal lelki, érzelmi és erkölcsi azonosulást. „A szülőföld nemcsak az a táj, ahol születettél, hanem a közösség is, amely fölnevelt” – írja (*Hazafelé*), táj és közösség és tárgyak, szavak, nyelv, illatok, érzések, gondolkodási formák együttese. A morálfilozófus Tzvetan Todorov szerint a tények emlékezete önmagában nem elegendő, az emlékezetnek az igazságot kell szolgálnia. Lázár Ervin egészen vállalja a személyességet az erőteljes szubjektivizmusig, és érzelmi múltértelmezéséhez erkölcsi igazságszolgáltatást kapcsol. A *Zárvány* című emlékező írásában az író, föltérképezve őseit, nem áll meg a múlt tényszerű és érzelmi föltárásánál: rehabilitál. Először önmaga számára rehabilitálja a rácpácegresiséget. Nyugtalan kamaszként „Felületes Ervin” még korszerűtlennek, primitívnek vélte azt: „Úgy ültem ott, mint egy világutazó, aki az őserdő mélyén egy bennszülött gyermeteg meséit hallgatja. Aki a műveltség és a civilizáció olimposzi magasából kegyesen leereszkedett egy alsóbbrendű világba. Holott az öregasszony – ha nem is olvasott soha Dosztojevszkijt, s fogalma sem volt a másodfokú egyenletről, és sohasem látott még angolvécét – százszor műveltebb volt nálam, pontosan eligazodott a saját világában, legalább annyi információt őrzött az agyában, mint egy egyetemi professzor, s ami még lényegesebb, összefüggéseit ugyanúgy látta, mint bármely más alkotó ember. És hogy az életről, az örömről és a tragédiákról mennyivel többet tudott, azt majd csak akkor tudom meg, amikor nekem is kezdenek róla halvány sejtelmeim támadni.”

Az idézet pontosan érzékelteti a fiatalember kisebbségi tudatából származó szégyenét. A szégyent, amit akkor érzékelt, amikor félig már kilépett a régi világból és megérintette az új ítélete: családja primitív népség, ősei elmaradtak, legfőképpen etnográfusok érdeklődésére tarthatnak számot. A szégyen és a rehabilitációs toposz többször megjelenik a *Függelékben*. A *sapkarózsa* című emlékezésben a „gyávaság szégyene” nem engedi, hogy a kisleány a nemzeti szuverenitást jelképező jelvényért lehajoljon, amit egy hadifogolyment megviselt magyar bakája keserűen a közelébe, a sárba hajít. Az író évtizedek óta sem talál magyarázatot az ösztönös szégyenre arra a mechanizmusára, ami egy gyermekben akkor és ott, egy közönyös arcú orosz katona jelenlétében működésbe lépett. Az értékek tudásának elbizonytalanodásából adódó általánosabb szégyenféléjére ismer majd jóval később, nyugati útján is. Belgiumban ráakad a kisiparosok múzeumára, s ez az egyszerű jelenség arra a fölismerésre döbbsenti az írókat, hogy Magyarországon minden szinten működik valamifajta kisebbségi szégyenérzés. „Akárhogy is, az ország ezzel a múzeummal saját magát becsüli meg. Egy kis karc a magyar szíven, hogy bezzeg otthon ilyen nincs. Ha tájházakban, kis helyi gyűjteményekben... előfordulnak is régi mesteremberek munkái, hogy országos múzeumot kapjanak, gondolom, senki fejében meg nem fordult” (A gép). Az efféle közvetlen kritikai kiszólások szerencsére ritkák, s az író sem az önosztorozásban merül el, hanem leírja azokat a gyermekkorában látott, használt rácpácesztrés masinákat, amelyek egyenértékűek a belgákkal.

Maga az író íróként a tájnyelv használhatóságának dilemmájában élt át az említettekhez hasonló szégyenféléket. A *Függelékben* visszatérően foglalkozik a tájnyelv, illetve bizonyos tájszavak szépirodalmi használhatóságával. Nevezetesen, hogy mikor szerepeltethet az író tájnyelvi szót, kifejezést, mikor nem degradálja folklorizációvá, népieskedéssé a szépirodalmi mű nyelvét. A kérdés esztétikai, ha úgy tetszik, technikai megválaszolása elméletileg nem jelent gondot, ám a gyakorlatban szembesülnie kell a kínos jelenséggel, hogy a tájnyelv (a falusi, paraszti világhoz kötődő népi nyelv) funkciószerű használata önmagában is ellenérzéseket kelt(het). A *Ballangkőrő* című tárcaszerű reflexiójában író társáival történő szakmai vitájukat idézi fel (arról például, hogy megengedhető-e a tájnyelvi 'ustor' szó használata a köznyelvi 'ostor' helyett); a szakmai társalgást azonban rendre megzökkenti egyik író társuk provokatívan megvető elzárkózása: „Rákossy Gergely nyegledoránként fölmorrant. »Ustor« – mondta vérfagyasztóan”. A nyelv a világhoz való legszemélyesebb viszonyulás, a tapintatlan elutasítás az írókat egész világában sérti, mert „a szülőföld nemcsak az a táj, ahol születettél, hanem a közösség is, amely fölnevelt.” A szülőföld rehabilitációja a nyelv rehabilitálásával kezdődik tehát, s Lázár Ervin érzéletes okfejtésben győzi meg az olvasót, miért használ oly sok tájszót írásaiban. Bizonyos tájszavaknak holdudvaruk van, világokat, sorsokat idéznek fel, használatuk érzelmi viszonyt, érzelmi kötődést, lelki kapcsolatot jelöl.

Amikor Lázár Ervin tájszavakat vagy szülőföldje sajátos fonetikáját emeli be szépirodalmi szövegeibe, soha nem öncélúan, mindenkor a szavak jelentéssel világával együtt teszi. Az emlékező és az emlékezetet ébren tartó író úgy örökíti meg a nyelv mára elvesztett parányi egységeit, hogy az olvasó a szövegdő élet rendjének megismeréséből tanulhatja meg a szavak lokális jelentését. A *Függelékben* is és az elbeszélésekben is rendre, leltárszerűen olyan paraszti, falusi, pusztai léthez kapcsolódó tevékenységet, jelenségeket örökít meg, melyek mára elfeledetté váltak, melyeket csak múzeumokból, néprajzi, honismereti leírásokból ismerünk. Elmeséli például, hogyan készült a régi ház gerendája, hogyan készítettek labdát mindenféleképp, hogyan kantározták, patkolták a lovat, hogyan borotválkoztak a férfiak; részletezően leírja, mire való a »kocsikenyőcs«, vagy milyen személyes tárgyak vették körül a pusztai embert, miként használta kevéske személyes holmiját stb. Az elbeszélésekbe ilyesféle fordulatokkal szó (megzökkentve a 'narráció'

idősíkjaikat) 'olvasóbarát' értelmező magyarázatokat: „nálunk úgy nevezték”, vagy „nálunk ezt vagy azt arra használták”. Az író számára minden tárgy csodálatra méltó, mert semmi nem önmagában létezett, hanem funkcionálisan kapcsolódott más részekhez, így az egészhez, s minden tárgy, cselekvéssor középpontjában az az ember állt, aki „százszor műveltebb volt nálam, pontosan eligazodott a saját világában”.

Az író önironikusan múzeumi darabnak nevezi magát a *Függelék* egyik írásában (*Hazafelé*), aki nem ismeri, nem érzi, nem használja a modern technika eszközeit. Sajnálja ugyan, hogy nem tud együtt lüktetni a modern világgal, múltja azonban kárpótolja. Az a múlt, amely minden szegletével és otrombaságával együtt is maga volt az otthonosság és a biztonság, s ezt a biztonságot, melegséget, a pusztaisággal egykor megkötöttet érzelmi viszonyt legteltesebben ma a nyelv emléke idézi föl benne. Csakis érzelmileg értelmezhető, hogy számára a traktor ma sem otromba, környezetkáros mezőgazdasági jármű, hanem kizárólag gyermekkorra tulajdonnevesített Hoffherje, amely égi úton járt: varázsgömböt képezett a kisiskolás köré – a biztonság, a hazafelé vezető út, az oltalom bizonyossága volt.

Csak az létezik, amire emlékezünk, s amire emlékezünk, az létezik és létezett, valjia az író. Az *A gép* című szép, szimbolikus írásában a mesterien kiügyeskedett dohányvágó szerkezet rácpácegresi kieszelőjének állít emléket, tragikomikus történetét elmesélve. A falusi föltalálónak fogalma sem volt találmánya szabadalmaztathatóságáról, országos vagy pláne nemzetközi jelentőségéről – a maga használatára, örömeire készítette titokban, ám váratlanul betoppannak a fináncok, s a szerkentyűt hamarjában a disznók moslékjába dobja. A gép további sorsa ismeretlen. „Létezésének egyetlen bizonyítéka az én emlékezetem” – mondja az író. A dohányvágó gépet nem hasznossága, hanem célszerű helyi használata, környezetével való eleven kapcsolata tette azzá ami, s ekképpen az emlékező író számára (és számunkra) teljesen mindegy, hogy a tulajdonképpeni tárgy megmaradt-e vagy sem, sőt az is mellékes, hogy létezett-e valaha is.

*

Számomra a *Függelék* megjelenésével vált meggyőzővé a *Csillagmajor* elbeszéléssor számtalan csodás elemmel, fantasztikummal átszőtt, erőteljes gyermeki látást őrző és életre keltő világa. Rácpácegresen, ahogy a mesékben, legendákban vagy a mikszáthi világban, a mindennapi életnek szerves részei a csodák: hétköznapi természetességgel jelennek meg és avatkoznak a pusztaiak életébe az égiek meg a titokzatos, titkokat tudó idegenek. Álom és valóság, valóság és képzelet, vágy és valóság között alig észlelhető a határ; a holtak föltámadnak, üzennek, megjelenítik magukat stb. Az életszerűen realistának induló, s a realizmus elemeit mindvégig megőrző történetek egy pillanatban átlendülnek a fikció, a mese, a hihetetlen világába. A hősök az értelmükkel tudják, hogy ami innentől velük történik, az ellentmond a tapasztalataiknak – nem létezhet, hogy holtak virággá változzanak, hogy olyan köd szálljon hirtelen a falura, amelyik elrejtje őket a katonaság elől, hogy maga az ördög patkoltatna a falu kovácsával –, furcsálódva, de természetes jelenséggé fogadják a fantasztikum, a csoda megjelenéseit, majd ugyanígy a csoda elmúltát is (*A porcelánbaba*). De miért a számos csoda?

A 'hogyan születik a mese' kérdésre a *Függelék*ben egy történettel válaszol az író. Elmeséli, hogyan formálódott fantasztikummal benne gyermekként az *A kujtorgó* című novella nagyon egyszerű, hétköznapi magja. Egy csavargóféle jelent meg a pusztán, aki éjszakára az istálló szalmáján kapott szállást. Az apa este még benézett hozzá, megettette az állatokat is, a házba lépve azonban a kíváncsiskodó gyerekeknek olyasmit szól: „az a szerencse, hogy nem szúrtaam elsőre” a szalmába vasvillával. Az elejtett szó lehorgonyoz a kisfiú képzeletében, önálló életre kel, s végül látomásos, mitikus történetté kerekedik.

Az elbeszélések egyik vonulatának csodás vagy fölöttébb szokatlan elemeit még tekinthetjük a gyermeki fantázia képzeletszüleményének (*Az óriás*, *A nagyságos*), de a novellák többségében a különös, titokzatos jelenségeknek a felnőttek is hívó, látó tanúi és cselekvő résztvevői (egy azonosítatlan felnőtt 'narrátor' emlékezik). Mese és valóság, valóság és képzelet, valóság és álom nem csupán a gyermek fantáziájában mosódik össze, hanem a felnőttekben is. Rácpácegres szigorúan zárt közösségében rendszerint akkor történik valami rendkívüli, amikor megjelenik egy idegen, aki már létével megbolygatja a pusztaiak nyugalmát. Az idegen lehet csak egy hóbortos alak (*Csillagmajor*), lehet maga a kénkövet árasztó ördög, vagy mindvégig a realitásban rögzülő katonaság (ez esetben a természet mutatkozik meg természetfölötti módon). A titokzatos személyek megjelenését titokzatos események követik, a jelenségeket azonban a pusztaiak a legkevésbé sem megfejteni, leleplezni, megmagyarázni, deszakralizálni akarják. A kovácsnál patkoltató ördögöt azonnal felismerik, de míg a műhelyben tartózkodik, úgy tesznek, mintha észre sem vennék a patáit; a kukoricaszedésbe besegítő idegenen csak távoztakor ismerik fel a halotti inget; amikor kiderül, hogy a kis tolvaj gyerkőc nem más, mint egy igazi, égi szárnyas angyalka, aki bánatukra sosem tér vissza, már késő; s az is csak utóbb válik bizonyossággá számukra, hogy a karácsony előtti napokban szállást kérő sejtelmes asszonyka a kisedével nem más, mint maga Szűz Mária. A pusztaiak élete megszokott rendben zajlik, az egyszerű, szürke, monoton hétköznapiakat időnként titokzatos (égi vagy pokolbéli) fény emeli az ünnepek magasába. Szokatlan, megmagyarázhatatlan történik – várják, észlelik és engedik megtörténni a csodát. Az *A cirkusz* című elbeszélésben kihagy a figyelmük, éppen csodát akaró várákosításuk miatt mulasztják el magát a csodát: az óriás hintán az ég felé visszalendülő alakot (Jézus?, angyal?, garabonciás?) már hiába kérdeznék.

A pusztaiak élnek, ahogy lehet, tudják a törvényt és teszik. Amikor hiúságuk, mohóságuk miatt áthágják, megbűnhődnek. A *porcelánbaba* titokzatos idegene megmondta, kiket fog föltámasztani, a pusztaiak többet akartak, ezért a föltámadottak is visszahalnak. Máskor az uraság levetett ruháiba öltözve (*A grófnő*) a nevetés katarziséval oldják felismert bűnüket, hiúságukat (az egyetlen rosszféle leányt pedig az asszonyok teszik helyre: ruháját letépi, s ahogy az elbeszélés sejtetni engedi, profánul elnáspángolják). A csodák azonban legtöbbször a vágyott igazságot teljesítik be. Az *A lelenc* főhőse, szívének minden őszinte szeretetével képes lesz embereket gyógyítani – ám amint beléférkőzik a rossz gondolat, megszűnik a varázs. A halott Hötölét egykor gonosz, vesztére törő nagyanyja hatalmas szeretete visszahozza az életbe (*A bajnok*). Az idős sváb házaspárt a kitelepítés elől ugyan hiába menekítik a derék pusztaiak, a természet(?), az ég(?) nem engedi közönségesen elpusztulni őket mégsem: virággá változnak, hogy saját temetőjükben békében nyugodhassanak (*A keserűfű*). A pusztai ember, gyermek és felnőtt egyaránt, szüntelenül csodálatos titkok ígézetében él, akar élni. Igaztalan lenne azt állítani, hogy mindössze az úgynevezett objektív valóságot, a puritán tényeket színezik ki. Számukra a világ, amelyben élnek, valóban át meg át van szöve a lét csodáival – rajtuk csak az múlik, felismerik-e a titkokat, melyek egyszer valószerűsíthetőek, máskor sejthetőek, ismét máskor ambivalensek, tünékenyek, de soha nem profanizáltak vagy profanizálódnak.

Simon Weil azzal látta meggyőzően indokoltnak, hogy az ember eredendően jó, hogy senki nem vágyik arra, hogy mások rosszat tegyenek vele, mindenki azt szeretné, ha szeretettel vennék körül. Lázár Ervin emlékező elbeszéléseiben az emberrel a vágyott jó történik meg. Vagy ha nem is maga a jó, a jó megtörténhetősége. Az író észleli a valóban megtörtént jót, hatalmas szeretetének erénye, hogy ezt erősíti írásaiban. Az *A Petőfi-ház* – 1952 nyara című emlékezésében az ötvenes évek „nadrágszűj-politikájának” helyi értelmezését idézi fel: a szomszéd krumpliját lopja, amikor a gazda váratlanul megjelenik:

„Vaskos, szigorú parasztember, karba tett kézzel áll a dűlőúton. Egy szempillantással föl-mérte a helyzetet, s mielőtt a krumplik közé süllyedtem volna szegyenemben, bátorítóan azt mondta: »Nyugodtan szedjél belőle máskor is, van ott ölég.«” „Az emberség mindig működőképes” – teszi hozzá az író.

Lázár Ervin személyes emlékezetében a pusztai ember csodákkal, titkokkal átszótt vonzó világban, önszabályozó közösségben élt – mindaddig, amíg a közösség élettere erőszakosan föl nem lett számolva. Hogy szociológiailag mennyire ‘valóság-hű’ ez az írói értelmezés (Illyés Gyula ugyanerről a világról *A puszták népe*-ben torokszorító képet festett), értelmetlen firtatni. A lélek, az emberség, a szeretet igazsága bárhol megtörténhet, a lefitymált cseledecsoron éppúgy, vagy talán inkább, mint a füledt szalonokban.

*

Lázár Ervin emlékezve és értelmezve, újraköltve mégsem csupán emlékművet állít a múltnak, hanem megtalálja azt a hajszálvékony repedést, amelyen át megtörténik a múlt revitalizációja is. Az író mindkét írástömböt kétszer, két-két elbeszéléssel zárja le. A második lezárásokban tulajdonképpen visszaveszi az első lezárások szkeptikus téziseit.

Nem tudjuk, ki a *Csillagmajor* elbeszélésfűzér „beszélője”. Olykor egy megnevezetlen felnőtt emlékező, aki nyelvi fordulatai révén arra enged következtetni, hogy azonos Lázár Ervin íróval, máskor egy azonosíthatatlan, gyermekkorára visszaemlékező, a pusztáról elkerült felnőtt meséli azokat a titokzatos, arkangyali és ördögi történeteket, amelyek maguktól értetődő természetességgel estek meg hajdan Rácpácegrespusztán. A *Csillagmajor* novellafűzér cselekménysorának nagyon rejtett, alig érzékelhető történelmi ideje valahol a két világháború között kezdődik, s a kádári konszolidációs években, a televízió megjelenésével, a közösségi mesélést fölváltó ‘központi mese’ színre lépésével zárul (a ciklus első befejezése), a titokzatos dobozból kiáradó képek elárasztják a szobát, a mese véget ér. Ám nem várt módon zárul az elbeszélésfűzér: az *A kút* című, legutolsó novellának már egy olyan fiatal férfi a főhőse, aki kinőtt a mesék világából, elfogadja a városi létet, pragmatikusan gondolkodik. S miközben arról győzködi anyját, hogy babonás képzetek rabja, mert nem létezhet, hogy rég halott férjének ‘sírjából’ angyali citeraszó hallatszana, egy idő után borzongva maga is hallani kezdi a titokzatos, földöntúli muzsikát. A pusztai lét véget ért, de a mese megmagyarázhatatlan okból folytatódik.

A *Függelék* tárcáinak elemző, emlékező, reflektáló „beszélője” viszont, ahogy majd a *Hazafélé* című írásban néven is neveződik, maga Lázár Ervin író, Alsórácegres szülőtte, aki évtizedek óta él egy budapesti, Lónyai utcai emeleti lakásban, s ebben az idő- és térkoordinátában értelmezi újra gyermekkorai világát. A legutolsó írásban azonban (*Isten veled, Rácpácegres*) ismét egy megnevezetlen „beszélő”-től tudjuk meg a titkot: a málladozó, enyésző pusztában ma is legalább egy láthatatlan manó rejtőzik, akinek hosszú, láthatatlan szakállát az egyik helybeli asszony gondolkodás nélkül fölismeri. A *Függelék* reflektív, bizonyos értelemben a pusztaiságot demitizáló írói magánbeszéde közösségi beszéddel zárul tehát, s azzal a tanulással, hogy a puszta és a pusztaiság ugyan megszűnt, a mese azonban folytatódik.

Lázár Ervin, ahogy a *Csillagmajor*t, a *Függelék*et is azzal zárja, hogy noha elmúlt a régi világ embereivel, tárgyaival, nyelvével, kultúrájával, jóra vágyó lelkeivel együtt, mégis folytatódik a mese. Az író semmivel nem indokolja, miért ismeri föl azonnal az asszony a manó szakállát, s miért hallja a fiú a citeraszót – az indoklás, a magyarázkodás a racionális, pragmatikus létértelmezés sajátja. Az író csak bejelenti aényt: az ember meghall és meglát egyebet is. Mert ember, megért valamit a létezés misztériumából: főként azt, hogy nem ‘érthet’, nem ‘magyarázhat meg’ mindent. Hogy szükségünk van nem annyira a ‘csodákra’, mint a csodára való érzékenységünkre, hogy hozzákapcsolódjunk a titokkal övezett nagy egészhez. Ha másban nem is, ebben, s az erről való mesélésben a hagyomány biztosan folytatódik, állítják a régről eredő mesék.

Kemény Gábor

Értekezések Márai Sándorról

Lőrinczy Huba: Az emigráció jegyében

Lőrinczy Huba, a jeles szombathelyi irodalomtörténész új könyvének fejezetei (a bevezetés szavaival élve) „egyől egyig az önkéntes száműzetést választó Márai munkásságával foglalkoznak” (7). Lőrinczynek ez a hatodik kötete Márai Sándorról. Az emigráns Márai csak most került sorra, bár a szerző már vagy másfél évtizede emigrált Márai világába. Az eddigi kötetek a megjelenés sorrendjében: „...személyiségnek lenni a legtöbb...” (1993), *A magyar Buddenbrook-ház* (1997), *Ambrustól Máraihoz* (1997), *Búcsú egy kultúrától* (1998), *Világkép és regényvilág* (2002), de ide kell számítanunk a 2000. évi Márai-konferencia általa szerkesztett kötetét is: „*Este nyolckor születtem...*” (2000, második kiadásban: 2002). Végeredményben tehát tizenkét év alatt ez a hetedik olyan könyv, amelyet Lőrinczy Huba ennek a negyven évig anatómia alá vetett, azóta pedig a rajongás és a fanyalgás végletei között hányódó nagyszabású életműnek szentelt.

A most kiadott, az alábbiakban ismertetendő tanulmánygyűjtemény a szerzői bevezető első mondata szerint „Egy nagy munka végeztét, s egy másik, még nagyobb munka kezdetét jelzi” (7). Végeztét, mert ezzel befejeződött Márai összes nagyepikai művének feldolgozása, s kezdetét, mert Lőrinczy Huba mindezek alapján még meg akarja írni a szintézist, a regényíró Márairól szóló monográfiát is. Kívánjuk neki, hogy ez az összegező könyv is elkészüljön, de ezzel még koránt sincs vége ennek az életszenvedéllyé vált munkának, hiszen Márai nem csupán regényíró, hanem novellista, publicista, sőt drámaíró is volt. Van tehát még tennivaló a tervezett monográfia utáni évekre-évtizedekre is!

Márai emigrációban írt műveinek némelyikét már korábbi köteteiben is elemezte Lőrinczy Huba: a *Béke Ithakában*, a *Judit... és az utóhangot* (Az igazi folytatását), továbbá a *Föld, Föld!...* című visszaemlékezést a „...személyiségnek lenni a legtöbb...” lapjain, a *San Gennaro véret az Ambrustól Máraihoz* című gyűjteményben, végül a *Garrenak művének Jelvény és jelentés*, valamint *Utóhang. Sereghajtók* című részeit a *Búcsú egy kultúrától* megfelelő fejezeteiben. Most ezekhez négy történelmi regénynek (*Rómában történt valami*, *Ítélet Canudosban*, *erősítő* [Márai akarata szerint mindvégig kis kezdőbetűvel írva], *Harminc ezüstpénz*) és egy „krimi”-nek, a kéziratos hagyatékból kiadott *Szűszerelemnek* az elemzése csatlakozik, teljessé téve ezzel az emigráns Márai nagyepikájának áttekintését.

Márainak ezek a kései regényei a kevésbé ismert művek közé tartoznak (bár az *Ítélet Canudosban* jelentőségét már Szegedy-Maszák is felismerte monográfiájában). A négy történelmi regény kisebb-nagyobb mértékben parabolaként is olvasható, leginkább a *Rómában történt valami*, amelyben még az urbánus–népies viszálykodás kulcsfigurái is felismerhetők. További közös sajátosságuk, és ezzel a *Válás Budán*, a *Vendégszobák Bolzanóban* és *A gyertyák csonkig égnek* típusához kapcsolódnak, hogy egyől egyig krízisregények, amelyek viszonylag rövid időtartamba (pl. egy nagy éjszakai beszélgetésbe) sűrítik a konfliktus lényegét. Lőrinczy Huba gazdagon dokumentált, mélyenszántó elemzéseit e helyütt nem lehetséges, de nem is szükséges ismertetni, hiszen e fejezetek közül kettő korábban éppen a *Forrás* hasábjain jelent meg. Mégis fontosnak tartom kiemelni az *erősítő* groteszk jellegéről írottakat (korábban nem volt szokás Máraival kapcsolatban a groteszket emlegetni), továbbá azt a tapintatosságában is nyilvánvaló elmarasztalást, amelyben a szerző a posztumusz művet (a kriminek álcázott civilizációkritikát) részesíti. Ez a róla szóló fejezet címében – Juhász Gyula nyomán – „bágyadt búcsúzó”-nak minősített, fáradtabb alkotás körülbelül úgy zárja le Márai életművét, mint az öreg Jókaiét *A mi lengyelünk* vagy az *Ahol a pénz nem Isten*. De ezt is érdemes elolvasni, mint minden nagy írónak mindegyik munkáját, mert olyan profétikus erejű részletek is vannak benne, mint

a New York esti fényeit felvillantó sorok (idézi Lőrinczy: 147–148.): „Ezek a villogó felhőkarcolók az óceán és a sötét égbolt keretében hatalmasan és biztosan állottak, de igazában csakugyan olyan biztosan állott a bazaltalapon ez a sugárzó energiával telített civilizáció, mint ahogy hivalkodva mutatta?”

Az új kötet fő részéhez, az öt Márai-regény elemzéséhez négy további írás csatlakozik. A második rész két fejezetében Márai Illyés-képével és a Márai naplói és Déry Tibor „hordalékai” közötti megfelelésekkel, párhuzamosságokkal ismerkedhetünk meg. A harmadik rész a Márai-filológia két kiadványát ismerteti, pontosabban bírálja, olykor kíméletlenül. Ezek sem méltatlanul foglalnak helyet a kötetben, mert szinte a tanulmány igényével és alaposságával készültek. De némelyik fordulatukat – pl. az ilyeneket: *szégyenletes*, *arcpirító* (220), *elképesztő hanyagság* (224), *félhíborító hiba- és hiánygyűjtemény* (226), *elképesztő melléfogások* (227), *megdőbbentő garázdálkodás* (228), *minősíthetetlen színvonal* (231), *elképesztően henyé mondatok* (240), „[a helyesírást láttán] *mindörökre elménkbe véstük a szöveggondozó [...] nevét*” (243) – a kötetbe emeléskor el lehetett volna hagyni, mert az ilyesminek tagadhatatlanul más az akusztikája egy folyóiratbeli recenzióban, mint egy tanulmánykötetben.

Befejezésül – s ezt Lőrinczy Huba, a kérlelhetetlen kritikus igazán nem veheti rossz néven – az ismertetés írójának is akad néhány kritikai észrevétele.

A 64. oldalon meglepődve olvastam ezeket a sorokat: „a műalkotást művön kívüli dokumentumokkal, nyilatkozatokkal értelmezni nem csupán kockázatos, hanem többé-kevésbé tudománytalan vállalkozás”. Ez a módszertani megjegyzés az ortodox strukturalizmus korszakának dogmáira emlékeztet, és szöges ellentétben áll azzal a szó legjobb értelmében vett filológusi és irodalomtörténeti módszerrel, amelyet maga a szerző alkalmaz ebben és az általam ismert összes többi művében. Itt valami félreértésről lehet szó, mert úgy tudom, hogy mind a ketten úgy gondoljuk, hogy az irodalmi szöveget elsősorban saját magából kell ugyan megérteni, de ebben a megértésben igénybe lehet, sőt kell is venni minden olyan szövegen kívüli, szövegek közötti mozzanatot, amely hozzásegíthet az adott szöveg (még) jobb megértéséhez. Ebben nem lehet köztünk vita!

A 141. oldalon a *mana* (természetfeletti erő a primitív népek hiedelemvilágában) kapcsán azt állítja a szerző, hogy „nem tudhatni”, ismerte-e Márai József Attila híres-hírhedt *Tárgyi kritikai tanulmányát* Babitsról. Nos, „tudhatni”, mert ő maga is bekapcsolódott a József Attila-pamflet megvitatásába *Cégoáltozás* című cikkével (Újság, 1930. január 16.; újra közli: *Kortársak József Attiláról*. Szerk. Bokor László és Tverdota György. Akadémiai Kiadó, Bp. 1987. I. köt. 156.). Az M. S. szignójú cikkirő (akit a szöveggyűjtemény szerkesztői Márai Sándorral azonosítanak) kiáll Babits mellett, és József Attila röpiratát „épp oly túlzott és igaztalan, mint erőszakolt és neveletlen támadás”-nak minősíti. E cikk érdekes adalék lehet Márai és a *Nyugat*, illetve Márai és József Attila viszonyának történetéhez; ezt azonban Lőrinczy Huba sokkal jobban meg tudja majd írni, mint én ebben a recenzióban.

Még egy apró filológiai megjegyzés, kiegészítés. A szerző kétségbe vonja, hogy Lengyel Balázs hallhatta beszélni Babitsot az egyetemen, hiszen amikor Babits egy rövid időre egyetemi tanár lett (1919-ben), az emlékező csupán egyéves volt (242). Csakhogy Lengyel Balázs nem ezeknek az egyetemi tanári előadásoknak valamelyikére emlékezik (csecsemők valóban nem szoktak egyetemi előadásokra járni), hanem Babitsnak egy jóval későbbi felolvasására, amely a bölcsészkar egyik tantermében hangzott el. Hadd idézzem a kérdéses részt Lengyel Balásznak a *Babits-élmény nyomában* című visszaemlékezéséből: „láttam és hallottam felolvasni magát Babitsot. Hetedik gimnázista [!] koromban, valószínűleg 35 elején [...] a Fővárosi Népművelés keretében Babits felolvas verseiből. [...] még aznap délután tanúja lehettem, hogy az egyetem egy sivár tantermében, nem túl számos közönség előtt Babits fölolvasta, rossz lélekzetével [!] küzdve elzihálta a *Mint különös hírmondót*” („*Mint különös hírmondó...*” Szerk. Kelevész Ágnes. Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp. 1983. 231.). Ebben tehát nem tévedett az interjúkötet szerkesztője.

Végül egy olyan apróság, amely valóban „a hóhér akasztása” kategóriájába tartozik. Lőrinczy Huba a 237. oldalon szöveggromlásnak tulajdonítja a fenti kiadványban előforduló *Zschokke* nevet, mert „létezéséről egyetlen kézikönyv sem tud”. Pedig elég lett volna felütni a *Világirodalmi lexikon* 18. kötetét a 247. lapon, hogy kiderüljön: Johann Heinrich Daniel Zschokke (1771–1848) német nyelvű svájci író, pedagógus és történész volt, Pestalozzi és von Kleist barátja, kortársa. Itt is jól működött tehát mind Márainak, mind a szerkesztő Salamon Istvánnak a memóriája.

Az a körülmény, hogy Lőrinczy Hubának a kötetben olvasható recenziói nagy pontossággal feltüntetik az ismertetett kiadványokban talált sajtóhibákat is, felhatalmazza a recenzenst arra, hogy ne hagyja említetlenül azt a mindössze négy sajtóhibát, amelyet a könyvben találni tudott. Íme: a *trienti zsinat* (102) bizonyára *tridentis*; a *Jules Renard*-al (191) helyesen *Renard-ral*; a konferenciakötet alcímében az *hommage* szó után tompa ékezetű francia *a* betűnek kellene állnia (194); a *szemlélteti* helyett

minden bizonnyal *szemléleti* olvasandó (198). Meg kell jegyezni, hogy egy ilyen összetettségű, több mint 250 oldal terjedelmű szövegben négy sajtóhiba hallatlanul kevésnek számít, s ez a szerzőnek és a kiadónak példás gondosságát mutatja, illetőleg dicséri.

A fenti apró lapszusok természetesen mit sem vonnak le Lőrinczy Huba új könyvének értékéből. Ez a magas szakmai színvonalon, választékos és szép magyarsággal megírt tanulmánykötet méltó módon folytatja a szerzőnek Márai Sándor nagyepikai munkásságát feltérképező könyvsorozatát. Jó volt kézbe venni ezt a névmutatóval is ellátott, vonzó külsejű kötetet!

Egyik korábbi munkájában, az *Ambrustól Máraihoz* címűben ezt a Márai szellemében fogant szép mondatot írta le Lőrinczy Huba *A gyertyák csonkig égnek* kapcsán: „A habitus a végzet” (306). Úgy látom, az ő számára is végzetté vált a habitus, a tartalmában is, formájában is tökéletességre törekvő tudományos alkotómunka habitusa. Mint az idézett helyen is olvashattuk, az ember végül mindig egész életével felel a legfontosabb kérdésekre. Ezt teszi Lőrinczy Huba is ebben a könyvben, meg a remélhető továbbiakban is. (*Az emigráció jegyében. Értekezések Márai Sándorról. Savaria University Press, h. n. [Szombathely] 2005. 254 l.*)

Fehér Zoltán

Valamikor régen a Száraz Szeretnél volt Magyarföldnek határa

(Halász Péter: A moldvai csángó magyarok hiedelmei)

Idestova negyven esztendeje gyűjtöm és kutatom a moldvai magyarok hagyományos műveltségét, s eddig elsősorban történeti, társadalom-néprajzi, gazdálkodási témakörökben, valamint népszokásokról közöltem kisebb-nagyobb cikkeket, tanulmányokat. Mindeközben természetesen számottevő mennyiségű hiedelem-anyagot is sikerült összegyűjtenem, ebből adom most közre a legértékesebbnek tartott és legteljesebbnek ítélt tételeket – írja a szerző könyve létrejöttéről.

Halász Péternek csak nemrégiben látott napvilágot a négy évtizedes moldvai csángó kutatásait reprezentáló *Bokrétába kötöttem vála* című tanulmánygyűjteménye, s máris megjelent *A moldvai csángó magyarok hiedelmei* című kötete. Ne mondja senki, hogy ez afféle adathalmaz, egyedül a szakembereket érdekli, mert még a laikus olvasó is – ha csak böngészgeti is a szövegeket – olyan érdekes csemegekre akad, hogy megindíthatja a fantáziáját. Mint a szerző írja: *Megismerve ezt a különös világot, tudománytörténeti értékén túl megsejthetünk valamit a kereszténység előtti idők szellemvilágából, s megérint bennünket a keresztény vallás tanításaiba ágyazódásnak középkori szemlélete, értékrendje – és költészete.* Bár a gyűjtemény a népi kultúra sokszor emlegetett huszonnegyedik órájában született, így a valamikor teljesebb, sokkal egységesebb világkép gyakran töredékes, homályos adataiban mégis találkozhattunk a földi életnek ezzel a lelki tükröképével, (...) megsejtünk valamit egykori teljességéből.

A 452 oldalas, puha kötésű, színes fényképeket és egy térképet is tartalmazó vaskos kötet 1903 néphit adatot tartalmaz az adatközlők szavaival, alapvetően Fejős Zoltán rendszerében csoportosítva. A hatalmas adattár egy bevezető előzi meg, amelyben rövid összefoglalását kapjuk a moldvai magyarság történetének és hiedelemvilágának. Az adattárat a nevezetes időpontok, a nevezetes számok, a kötetben előforduló helységnevek jegyzéke, valamint a tájszavak magyarázata egészíti ki.

A néprajz – az ismert szójáték szerint – a jelen régészete. A mában is a régít, a hagyományost, az elmúltot keresi. Története folyamán mindig előszeretettel vizsgálta a peremterületeket, a civilizációtól még nem fertőzött tájakat. Az utóbbi időkben a technikai-társadalmi változások egyre inkább szűkítik kutatási területét. Moldva a civilizációs fejlődésben évekkal maradt el Európától, Magyarországtól, s így sokkal több archaikus elemet őrzött meg hagyományos műveltségében. Erre a tényre már Bartók is felhívta figyelmünket. (Válasz Hubay Jenőnek.)

A szövegekben rögzített hiedelemvilág sokkal bonyolultabb hálózatot sejtet, mintsem hogy azt a leglogikusabbnak látszó, többszemponú, utólag konstruált rendszerekbe könnyedén bele lehetne gyömöszölni. Pócs Éva a hiedelmeket előbb (*Zagyvarékas néphite*, 1964) statikus és dinamikus részekre (világkép, akciók) osztotta, majd ezt tovább finomítva (*Nógrádsípek. A falu hiedelemvilágának összetevői*, 1980) a hiedelemcselekményeket kiindulásuk szerint csoportosította. Halász Péter – mint írtam – Fejős Zoltán rendszere alapján (*Hiedelemrendszer és közösség I-II.*, 1985) közli adatait. Első pillantásra ezekben csak statikus elemeket látjuk. Alaposabb vizsgálódás után rájövünk, hogy a serkentő és rontó praktikák, a megelőzést és elhárítást célzó varázscselekmények ott vannak a *Természeti világ*, az *Emberi világ*, sőt a *Mitikus lények* című fejezetekben. Az újabb néprajzi irodalom deviációnak nevezi a jövődőt előre jelző jelenségeket (előjelek, álmok), és az ezek kikutatását célzó cselekményeket (*Jövendölés*). Halász Péter külön-külön mutatja be őket. Szintén külön alcím alatt tárgyalja a népi tudás és a néphit határán álló betegségeket és gyógyításukat.

Amikor ezt olvassuk a pokolról szóló mondanban, hogy az *Isten kontrákot kötött az ördögvel*, örülünk a teljes hasonulást megelőző magyar nyelvi állapot meglétének, s még a *kontrák* román szóban is

felismerjük a kontraktus (contractus) latin formáját. Úgy érezzük, talán a középkori magyar nyelvet halljuk a szabófalvi csángó szavaiból, amikor az így beszél: *Ha nincsen jogoszunk helhez, akkor ne viadjitek a fujainkat katonába, ne máj kérjetez tőlünk pénosz, ne tedzetez klákába, (kalákába) hadjatok béküinköt.* Bár már itt is hátra kell lapoznunk a tájszavakhoz, hogy a román eredetű, de nálunk is ismert *kláka* főnevet értelmezzük.

A könyv részletes ismertetése túlnőne e recenzió keretein. Helyette inkább néhány szubjektív, tehát kiragadott, számomra érdekes témára szeretnék rámutatni, s egyúttal kedvet kelteni másokban is tanulmányozására.

Még tavaly olvastam közismert napilapunk valamelyik szombati mellékletében Temesi Ferenc *Vegyev-vágottfját*. Itt idézi az egyik török népi példabeszédet, amelyben Naszreddin Hodzsa nevéhez kapcsolódik a trefás történet. Néhány napra rá Magyar Zoltán zoborvidéki néphit gyűjteményében megtalálom szinte ugyanezt eredetmondaként, és azzal a különbséggel, hogy ebben meg Jézus Krisztus a történet főszereplője (*A gomba keletkezése*).

Domonkos Pál Péter *Rozmaring* című csángó népdalgyűjteményében a *Szólj, kakukk, szólj* kezdetű lakodalmas dal alatt szövegmagyarázatként ez olvasható: *A kakukk a román folklór kedvenc madara.* A magyarázat egyáltalán nem nyugtatott meg, hiszen Rásonyi László őstörténeti adatok tömegével bizonyította, hogy a Balkán etnikai kaleidoszkópjának kialakításában jelentős nem szláv és nem román, hanem onogur, bolgár, tatár, kun, besenyő, sőt magyar elem is részt vett (László Gyula-Rásonyi László: *Hidak a Dunán*, 2002). Lükő Gábor pedig néprajzi adatok garmadájával látatja, hogy ősi népköltészetünk és hitvilágunk jelentős elemei a román folklórnak őrződtek meg. A csángók hiedelmeiben is feltételezhetünk olyan román jövevényelemeket, amelyek keleti népek hozadékai voltak eredetileg (Lükő Gábor: *Himfi és a szarvas*, 2003). A *kapun szóló kakukk* igazi értelme csak akkor világosodott meg számomra, amikor a Hoppál Mihály és munkatársai által szerkesztett *Jelképtárban* azt olvastam, hogy a szibériai szölkupok hitvilága szerint a meg nem született gyermekek lelkei a világfán kakukk képeben várakoznak a megtestesülésre. A kapufélfá (különösen az ember alakú) pedig alakjával és díszítésével jelképrendszerével egyértelműen a világfát modellálja.

Az előbbi két példát csak azért mondtam el, hogy érzékeltessem, a néprajztudományban éppen úgy, mint például a régészetben, egy-egy elszigetelt emléktörök sokszor csak a világ más tájain előkerülő lelet (adat) által válik beszédessé. Az Aarne-Thomson-féle rendszer alapján összeállított *Magyar Népmese Katalógus* jó példája annak, hogy közismert népmeséink elemei, motívumai mennyire nemzetköziesek. S ennek ellenére bizonyos motívumok mégis inkább egy-egy kultúrára, tájra, nyelvcsaládra jellemzők. Ma már elkészült Bihari Anna szerkesztésében a *Magyar Hiedelemmonda Katalógus* is, de tudtommal nincs ilyenféle katasztere még az eredetmondáknak.

A települési és táji monográfiák után tehát létrejönnek majd a nemzeti népköltészeti műfaj-kataszterek, s ezek alapján egyszer még a számítógépek segítségével megszületik a nemzetközi katalógus, amely objektív – tehát nemzeti elfogultság nélküli – lehetőséget ad az eredetiség, átvétel-átadás kérdésének tisztázására. Bartók Béla ezt a munkát a népdalkutatás területén már a 30-as években sürgette (*Népdalkutatás és nacionalizmus. Zene és faji tisztaság*).

Míg én Duna–Tisza közti néphitgyűjtéseim során sehol sem kaptam választ arra, hogy mi történik azzal, aki átmegy a szivárvány alatt, a csángók válaszok sorát adták rá, miszerint az illető nemet vált, vagyis a férfiból nő, a nőből férfi lesz. Diószénben is ismerik a *napbaöltözött Asszony* képzetét, vagyis, hogy a felkelő napban Szűz Máriát lehet látni, de az esemény már nem kötődik Kisasszony naphoz. Itt is tudnak szép *újhold-imádságokat*, ám a holdban nem Dávid és Cicelle látható, hanem a kapuját szárító csobán. Ismert a földet tartó állatok képzete, amelyek megmozdulása földrengést okoz. Az ősi tűztiszteltet töredékei sejtlenek föl a húsvéti tűzgyújtás szertartásában, a tűz előjel szerepében és a belekőpés előírásában, illetve tilalmában. A forgószelet nem boszorkány, hanem elődje, a *szépleány* okozza. Mint korábbi kutatásaimból kiderült, a *harmatszédést* mint rontó praktikát a magyarság keleti csoportjai nem ismerik.

A modern szürrealista költészet képi világa egyre közelebb hozza a modern emberhez nemcsak a népköltészet legősibb jelképi világát, de a filozófiai rendszereknek is felfogható világvallások (kereszténység, iszlám, buddhizmus) gondolkodásmódját is. Ezek lecsapódásai is megjelennek a népi hiedelemvilágban. Micsoda *keleti bölcsesség* található a szerző által mottónak felhasznált pusztinai *vadleány* tanításában, amikor azt mondja: *Mikor rosszat érsz, ne búsoj, mert rossz után jó a jó. S mikor jó lésoz, ne hídd el magadot, mert a jó után jó a rossz.*

Tudjuk, hogy nemzetiségi sorban élő magyar testvéreink közül épp a moldvai csángók sorsa a legmostohább. Számuk napról napra fogy. 1930-ban a Moldvában élő mintegy 110 ezer római katolikusnak már csak egynegyede vallotta magát magyar anyanyelvűnek. Elrománosításuk az

iskolában és a templomban is folyik. De lám, történeti mondájukban megemlítik, hogy *(Magyarfalut) a magyarok alapították, akik úgy szöktek volt Magyarországról. Vagy: Ezernyolcszáznegyvenkilencben egy csapat magyar huszár átjött volt magyar földről a Kárpátokon által, az erdőben levő ruszokat megfogták, s összeválták. Önmagukat általában katolikusként határozzák meg, s még ha elrománosodnak is, a román környezet ungnak vagy bozgornak nevezi őket. A Tejút keletkezését Szent István királyunk rabszabadításával, a katolikus bört idejét Szent László tétével magyarazzák.*

Számomra érdekes lelemény volt az adattár legelső szövege, egy eredetmonda. Megszoktuk, hogy a népi történeti emlékezesekben, akár a régi hőselekedetekben, az őseket nagyoknak, óriásoknak írják le, nemcsak átvitt, hanem konkrét értelemben. Gondoljunk csak A XV. századi Szent László-énekre. *Tagodban ékes, termetedben díszes,/ Válladtul fogva mendeneknél magasabb.* Vagy az Ilosvay Selymes Péter története alapján született *Toldi Előhangjára*. Móra elbeszélésében a tanyáról a múzeumba érkező Szél ánygó példáló csekélyli a történeti tablón ábrázolt Árpád vezért, hisz azt az ő képzelete és elvárásai szerint hatalmasnak kellett volna ábrázolni. A paraszti történetnézet szerint az emberiség az idők folyamán elcsökevényesedett, mert a mai emberiség előtt valamikor óriások birtokolták a földet. Az óriás alakja a világ sok népének mítoszaiban szerepel, de ma már nem része az élő magyar hiedelemvilágnak, legfeljebb hiedelemmondákban szerepel, illetve a népmesékben mint hiedelemkövület. A 2004-ben lejegyzett moldvai (furmószi) eredetmondában egy hajdani óriás leány a pendelyébe tudja gyűjteni a mai elkorcsosult embereket: *Mesélték a régiek, hogy ennekelotte nagy-nagy emberek éltek ezen a helyen. Rományul úgy mondták óriások. S az egyiknek a leánykája megkapta a mai embereket. Begyűjtötte a pendjibe, felvette az ökröt, az ekét, mindet. De az apja azt mondta, vidd vissza, s tedd vissza, hol kaptad. Mert mü, ha elleszünk, ezek maradnak utánunk. Azon nem csodálkozhatunk, hogy az óriás (óriás) szót az adatközlő a románból származtatja. Olyan ez, mint amikor Bátyán nekem ezt mondták: Rácul tátos, magyarul garabonciás. Egyébként ugyanennek az eredetmondának egy épebb változatát Balassa Iván a Bodrogközben gyűjtötte. Egyszer az óriás király lánya azt mondta az apjának: Kimegyek már megnézem, hogy művelik a földet. Kinn a földön látta, hogy egy ember négy ökrön szántogat. Hát igen elbámult rajta, mert még addig olyat sose látott. Beszedte a kötőjébe a négy ökröt, embert, ekét, taligát, és hazavitte az apjának megmutatni: Tessék nézni, édesapám, ki jár a mi földünkben! – Minek hoztad haza, lányom? Vidd vissza, hisz már ilyen bogarak fogják túrni a földünket. Lassan az óriások eltűntek, és már csak mindenütt a magyarok éltek az országban. A monda nemzetközi elterjedtségét sejteti, hogy Bátyán én meg a Kraljevic Markóhoz fűződő variánsát leltem meg. Íme egy részlete, ahogyan Harangozó István azt nekem elmesélte. Mikor a királynak a lánya kiment a határba bogarakat gyűjtött a kötőjébe. Ahogy összefogta, vitte az apjának mutatni. Miké az apja meglátta, meghökkent, mer a lánya bogaraknak nevezte azt lényt. De az apja ráfelelt, hogy azok nem bogarak, hanem az emberiség. Ezek lesznek az utódok, ha ők meghalnak. A finnugor népek közül a votjákok is ismerik a *Hogyan váltották föl az óriásokat az emberek?* című mondat.*

Már a Bosnyák Sándor és az Antal Mária által publikált csángó néphitadatokban föltűnt, hogy a természetfölötti képességű személyek között milyen gyakran szerepel az oláh pap. Pócs Éva székely adataiból is tudjuk, hogy az ottani magyarok sérelmük megtorlására, elveszett tárgyak kiderítésére a román ortodox pópát szökták megkeresni, aki jó pénzért el is végzi az eredményes mágikus praktikát. Ebben a hiedelemszokásban tetten érhető az az ősi felfogás, miszerint a keresztény pap a pogány sámán utóda, akinek kötelessége közössége biztonságának védelme. Mint páter Daczó Árpád írja: *a pap az most is táltos. Szó szerint az Isten által kiválasztott, természetfölötti tulajdonságokkal, természetfölötti erővel és hatalommal felruházott ember, aki a közösség képviseletében közvetítő Isten és ember között. (Népünk hitvilága, Turán 2004/l.).* Mivel a nyugati kereszténység papjai ma már nem vállalják az efféle babonás tevékenységet, ezért fordulnak a romániai magyarok a keleti egyház szolgálóihoz. Az ilyen sikeres szolgáltatásoknak is szerepe lehet például egyes családok, falvak elrománosodásában. Közrejátszhat persze az az elképzelés is, hogy egy másik nép titokzatos vallásának papja nagyobb természetfölötti hatalommal rendelkezik, mint a sajátjuk. Ezt látszik megerősíteni a hernyók Gábor pap által történt elpusztításáról szóló monda, amit meg a románok csodáltak meg. *Vai-de! Mit tudnak ezek a magyar papok! (–mondták). A hernyóktól megijedtek az oláhok is.*

Ha már a mitikus lényeknél tartunk, látjuk, hogy a csángóknál megvan ugyan a boszorkány, s elődje, a *szépasszony*, de e kötetben nem találunk olyan természetfölötti képességekkel rendelkező személyeket, mint garabonciás, táltos, tudós, javas, mert az ezen funkciót betöltő hiedelemalakokat más néven nevezik. A táltosnak csak egyetlen tulajdonsága, a jövendőmondó képessége maradt meg olyan hiedelemtöredékekben, hogy néhány madarat *táltosnak* neveznek – bagoly, gólya, kakukk –, mert megszólalásuk bizonyos események bekövetkeztének előjelei. A garabonciás csángóul *esőelkötő*, a tudós szerepét az *igézőben* vagy az *oláh papban* leljük meg. A *vadleány* talán egy ősi természeti

démon funkcióját vesztett alakja. A természetfeletti lények csoportjában a kereszténység alakjai (*Isten, Krisztus, Éva, Szűz Mária, őrzőangyal, szentek, ördög*) azért szerepelnek együtt a hiedelemalakokkal (*babau, csuma, babkirály, bankus, fosókabába, lüdérc*), mert azokhoz nem bibliai, hanem hiedelem-történetek fűződnek. Egyébként meg a *babau* és a *bankus* olyanféle gyermekijesztő, mint pl. Bányán a *gvozdna babó* (vasorrú bába) vagy a gyermeket kútba húzó fenyegető lény, a *babkirály* a húshagyókeddi *csontkirállyal* veszekszik (vö. a középkori eredetű *Konc vajda* és *Cibere vajda* küzdelmének képzetével), a *csuma* és a *fosókabába* megszemélyesített betegségdémon. Diószegi *bebizonnyította*, hogy az égitestfaló *markoláb* a palóc etnikum jellegzetes mítikus alakja. A moldvai magyarok ugyanezt a lényt *vrkolácsnak* vagy *prikuricsnak* nevezik. A *házi kigyórol* nálunk jóformán csak egyetlen történet variánsait lehet gyűjteni. Moldvában hiedelmek sora fűződik a házat őrző hullóhöz. A *béka* a magyar hiedelmekben gyakran a boszorkány megjelenési formája, a csángóknál ismerik a rontó szerepű küldött béka képzetét. Gyűjtéseimben gyakran szerepel a sárkány, amely legtöbbször a garabonciás hátasállata, vagy jószágot, embert faló lény, Halász Péter gyűjtésében mindössze két adatban szerepel, s csak ez utóbbi funkcióban. A mítikus növények közül az *odoleánka*, valami elfeledett eredetmondát őriz. *Odoleánka s lidércelőtte ne lett lenne, az egész világ a miénk lenne.*

Végezetül e nagyszerű, pótolhatatlan értékű anyagközlés után mégis marad hiányérzetünk. Valójában Halász Péter csak tallózott – s ez is felbecsülhetetlen értékű teljesítmény –, a moldvai magyarság egy-egy településén talált hiedelemadatokat illesztette rendszerébe. Az általa is az elvégzendő feladatok közé sorolt munkát, egy-egy falu mélyfúrászerű monografikus (akár csak a néphit monográfia-igényével) feldolgozását nem végezte el, miközben nálunk már tucatnyi, a teljesség igényét kielégítő néphitmonográfia látott napvilágot. Pedig épp a hiedelemvilág lokális különbségei is hozzájárulhatnának a csángók táji csoportjainak pontosabb meghatározásához. Reméljük, hogy még a huszonegyedik óra után is akad valaki, talán egy magyarságára ébredt moldvai csángó értelmiségi fiatal, aki szülőfalujában Halász Péter nyomában járva elvégzi ezt a feladatot.

Folyóiratunk megjelentetését a
Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,
a Nemzeti Kulturális Alapprogram

nka
Nemzeti Kulturális Alapprogram

és a

József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány
támogatja.